

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
Випуск 7 (21)

Київ 2018

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 13/18 від 6 грудня 2018 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
М. Левицька – дійсний д-р психології; О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.;
А. С. Роза – д-р філософії в галузі психології; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2018. – Вип. 7 (21). – 192 с.

Обговорюються теоретико-методологічні засади та актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі суспільного розвитку, зокрема щодо вивчення масових феноменів та соціальних норм. Аналізуються проблеми громадянської ідентичності українців, показано її позитивну роль у соціально-психологічній адаптації переселенців зі сходу країни. Питання національної ідентичності та патріотизму молоді розглядаються у психологічних вимірах минулого і теперішнього, в історичному контексті та в межах сучасної соціально-політичної ситуації. Як психологічні орієнтири життєдіяльності української молоді та показники прогнозування нею перспектив соціально-економічного і зовнішньополітичного розвитку України визначено життєвий успіх та образ майбутнього. Під кутом зору політичної психології розглянуто також почуття власності та процес його формування в онтогенезі.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів
України, 2018

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2018

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Слюсаревський М. М., м. Київ

МАСА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ: РОЗПОРОШЕНИЙ СТАН І ФЕНОМЕН СКОНЦЕНТРОВАНОСТІ

Поставлено проблему реконцептуалізації засад психології мас, що передбачає впорядкування питоми притаманного їй поняттєвого апарату, його певне уточнення. На основі зіставлення та критичного аналізу наявних на сьогоднішній день наукових уявлень про масу під нею визнано за правомірне розуміти більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів. Констатується той факт, що поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами. Разом з тим висунуто положення, згідно з яким маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальної (і соціально-психологічної) реальності. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорадичне набуття ним масоподібного стану. Показано, що маса перебуває зазвичай у просторово роз'єднаному, розпорошеному стані, але коли в ній виникають значні збурення, вона виявляє схильність до локалізованої концентрації, своєрідних згущень. Такі згущення маси прийнято називати натовпами, однак поняття “натовп” є вочевидь дискусійним і, до того ж, значною мірою упереджено трактовуваним, можна сказати, демонізованим. З огляду на це пропонується замінити його терміном “сконцентрована маса людей”, або просто “сконцентрована маса” (СМ). Уводяться поняття “безладно сконцентрована маса” (БСМ) та “масовий суб'єкт спільної активності” (МССА), за допомогою яких описуються якісно різні стани СМ (у традиційній термінології – різні види натовпів). Обстоюється теза про те, що виникнення МССА є початковою фазою групоутворення, причому воно в даному разі може відбуватися набагато швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. Під цим кутом зору аналізуються події під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Розглядаються також можливі трансформації МССА в масові рухи, політичні партії та інші форми соціальної активності. Обгово-

рюються способи нейтралізації агресивної поведінки СМ, що має соціально небезпечний характер.

Ключові слова: маса, психологія мас, масова поведінка, масові психічні явища, натовп, сконцентрована маса (СМ), безладно сконцентрована маса (БСМ), масовий суб'єкт спільної активності (МССА).

Постановка проблеми. Процеси суспільної динаміки, якими характеризується сучасний світ, мають виразний масовий характер. Їх зазвичай описують за допомогою таких термінів, як “масова свідомість”, “масова поведінка”, “масова комунікація”, “масова психологія”, “масові (чи масоподібні) психічні явища” і, зрештою, “масове суспільство” та “масовизація суспільства”. За ступенем поширення з таким набором термінів, напевно, може конкурувати тільки поняття глобалізації. Ними переповнений не лише суспільствознавчий дискурс, а й інформаційний простір загалом.

Усі ці терміни походять, зрозуміло, від поняття “маса”, проте саме воно, попри значну поширеність у суспільних науках, не має в них однозначного трактування¹. Одні автори тлумачать його як скупчення людей, що перебувають у безпосередньому контакті (Канетти, 2014; Ольшанский, 2001), інші, навпаки, відмітною рисою маси вважають майже цілковиту відсутність такого контакту (Блумер, 2010); одні вбачають у ній недовготривале, тимчасове утворення (Канетти, 2014; Орбан-Лембрик, 2003), інші ще від початку минулого століття говорять про настання “ери мас”, тобто тлумачать її як певний стан суспільства, позначений історичною тяглістю (Ортега-и-Гассет, 2010).

Про причини таких розбіжностей у потрактуванні цього поняття скажемо далі, а наразі зазначимо, що своєю появою в дискурсі суспільних наук воно завдячує теорії психології мас, котра склалася на рубежі XIX – XX століть, передусім у працях Г. Лебона та Г. Тарда (Лебон, 2010; Тард, 2015), і стала однією з підвалин, на яких сформувалася нинішня соціально-психологічна наука. Щоправда, згодом соціальні психологи почали ставитися до цієї теорії геть скептично, вбачаючи в ній лише передісторію своєї науки, а не актуально затребуване знання. Скептичне ставлення до психології мас дещо змінилося з появою книги С. Московічі “Доба натовпів” (Московичи, 1998), про що ми вже писали раніше (Слюсаревський, 2015). І хоча західні автори й досі характеризують її здебільшого поблажливо, а то й напівзневажливо, називаючи “спадщиною доекспериментального століття”, “протосоціальною психологією” тощо (Lubek, 2000; Samelson, 2000), порушена в ній проблематика посідає дедалі помітніше

¹ У розмовній мові слово “маса”, згідно із тлумачними словниками, означає безліч, велику кількість чого-небудь або кого-небудь. Але це визначення, природно, не може претендувати на наукову дефініцію.

місце в мейнстрімі сучасного соціально-психологічного знання. А російський соціальний психолог М. І. Семечкін стверджує навіть, що нинішня соціальна психологія розвинулася саме із психології мас, оскільки в останній було поставлено практично всі питання, які сьогодні соціальною психологією розробляються (Семечкин, 2001). Але при цьому він, детально викладаючи положення психології мас і захоплено відгукуючись про неї, примудряється взагалі обійти мовчанкою її центральне поняття – поняття маси. Не намагаються визначити його й автори підручників та навчальних посібників із соціальної психології (Андреева, 2005; Журавлев, Соснин, & Красников, 2006; Московичи, 2007), а якщо й намагаються, то спеціально його не обговорюють (Орбан-Лембрик, 2003).

Як наслідок, склалася вочевидь дивна ситуація: у навчальній літературі більш чи менш розлого висвітлюються масові психічні явища (особливості поведінки натовпу, поширення чуток, масової паніки, моди тощо), але нічого не говориться про масу як їхнього носія чи середовище їхнього поширення. Немає, відповідно, й розділів, присвячених психології мас, є лише параграфи, що стосуються її окремих атрибутів чи властивостей. Тобто майбутні психологи сьогодні ніби й вивчають психологію мас і водночас ніби й не вивчають. Вона ніби і є, але її ніби й немає.

Можна, звісно, припустити, що автори навчальної літератури, як і свого часу Г. Лебон, ототожнюють за промовчанням поняття маси з поняттям натовпу, яке, до речі, теж залишається доволі неоднозначним. Але справа навіть не в його неоднозначності. А в тому, що відразу ж постає питання, наскільки правомірні такі ототожнення. Адже, хоч яким великим був би натовп, очевидно, що обмежувати тільки ним сферу поширення таких масових явищ, як, наприклад, чутки або паніка, навряд чи правомірно. І вже було б зовсім абсурдним пов'язувати з натовпом поширення моди. Отже, зрозуміло, що коли йдеться про масові психічні явища, маєтись на увазі щось значно більше, ніж будь-який натовп. Ось тут би й вести мову про поняття маси. Але, оминаючи його, вдаються натомість до таких сумнівних термінів, як, приміром, “велика дифузна група”, зауважуючи, що за своїм змістом воно має “багато ознак визначення натовпу” (Журавлев, Соснин, & Красников, 2006, с. 241). Тобто воліють пов'язувати масові психічні явища з якими завгодно узвичаєними термінами, аби тільки не з терміном “маса”, що відлякує саме своєю неузвичаєністю.

Не внесли належної ясності в його розуміння й праці радянських філософів та соціологів, які у 60–80-х роках минулого століття інтенсивно розробляли проблематику масової свідомості. Оскільки над ними тяжіли постулати “єдино правильного” марксистсько-ленінського вчення, які міцно вкорінилися не лише в тодішньому суспільствознавстві та публіци-

стиці, а й у художній літературі¹, радянські науковці теж, подібно до сучасних російських психологів, схилилися до ототожнення мас зі спільнотами, під якими прийнято розуміти зазвичай групи. Наприклад, за Б. Грушиным, маса – це не просто множина індивідів, а реальна, природна спільнота (Грушин, 1987, с. 209), тобто щось подібне до групи. Водночас він розглядав масову свідомість як “екс-групову” (Грушин, 1970), і звідси логічно випливало, що маса все ж таки не є групою. Та й велике питання, чи варто для її визначення послуговуватися терміном “спільнота”.

На наш погляд, як свідоме, так і мимовільне оминання в соціально-психологічній літературі поняття “маса” зумовлене насамперед тим, що воно відбиває саме цю іншу, відмінну від групової, реальність, котра не вкладається у звичний лад суспільствознавчих і зокрема соціально-психологічних уявлень. Але ця реальність існує і все потужніше заявляє про себе. Тому для її вивчення необхідним є повноцінне поновлення в правах психології мас як одного з найважливіших розділів соціальної психології. А це, своєю чергою, передбачає певне переосмислення, можна сказати, реконцептуалізацію його основних засад, що потребує й упорядкування питомих притаманних психології мас, а не запозиченого з інших розділів соціально-психологічної науки поняттєвого апарату.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Оприлюднені протягом останніх двох десятиліть публікації, де тією чи іншою мірою порушуються питання, дотичні до психології мас, як і раніше, зосереджуються переважно на критиці ідей Г. Лебона (Drury, & Reicher, 2000; Drury, & Stott, 2011; Locher, 2002; Reicher, 2001; Spears, & Postmes, 2015; Stott, & Drury, 2016; Горбатов, & Байчик, 2018]. У них поряд зі слухними, хоча й не надто новими закидами на його адресу, що стосуються, так би мовити, деконтекстуалізації проблематики натовпу, надмірної генералізації цього поняття, недооцінки змістового аспекту соціального впливу на натовпи, ідеологічної упередженості та доктринерського характеру Лебонових теоретизувань тощо, висловлюються часом і сумнівні сентенції. При цьому автори таких публікацій, трапляється, просто не помічають, що подеколи не стільки спростовують ту чи ту тезу об’єкта критики, скільки тлумачать виокремлений ним соціально-психологічний феномен в іншій системі наукових уявлень. Наприклад, стверджують, що слід вести мову не про трансформацію індивідуального “Я” в антисоціальне “Ми” натовпу (чому обов’язково в антисоціальне – незрозуміло, адже Лебон такої точки зору не дотримувався), а

¹ Показовими в цьому плані можуть бути рядки В. Маяковського: “Бился об Ленина темный класс, // тѣк от него в просветленье, // и, обданный силой и мыслями масс, // с классом рос Ленин” (Маяковский, 1970, с. 212–213). Як бачимо, слова “клас” і “маси” означали для поета фактично одне й те саме, він використовував їх як синоніми.

про перехід від особистісної ідентичності до широкої соціальної (Drury, & Reicher, 2000; Spears, & Postmes, 2015). Що ж стосується самого поняття натовпу, то воно у згаданих публікаціях суттєвого уточнення, поглиблення чи переосмислення не зазнає. Тим паче не уточнюється й не переосмислюється поняття маси, про неї як таку чи про її співвідношення з натовпом узагалі не йдеться.

На спробу певного переосмислення поняття маси з-поміж останніх публікацій натрапляємо хіба що в статті А. Федоркіної (Федоркіна, 2014). Її можна розглядати як продовження радянської традиції дослідження масової свідомості, що спонукає, своєю чергою, до бодей побіжного аналізу носія цієї свідомості, тобто маси. Авторка обстоює потребу нового розуміння та визначення маси, яка, на її думку, традиційно ототожнювалася з натовпом, публікою та іншими формами масоподібних стихійних об'єднань людей – короткочасних, ситуативних, таких, що не мають внутрішньої структури і не здатні до самоорганізації. На противагу цим, до речі, аж ніяк не повсюдним ототожненням (є й інша традиція, що йде, скажімо, від Х. Ортеги-і-Гассета) пропонується розглядати масу “як сукупність неорганізованих соціальних груп, деякий ареал (?) людей (народу, населення), котрі живуть у тому чи тому соціальному просторі або (?) часі”. При цьому підкреслюється, що такий ареал виникає “в результаті *об'єктивних трансформаційних соціальних процесів*” (там само, с. 231).

Під об'єктивними трансформаційними процесами, як неважко здогадатися, маються на увазі процеси на кшталт тих, що відбуваються в сучасному російському суспільстві. Уже саме зведення до них феномена маси породжує певні сумніви. Але далі висловлюються ще дивовижніші міркування. Мовляв, про масу можна говорити “не стільки в сенсі її тлумачення, близького до поняття “натовп” чи “публіка”, де в основному діють несвідомі механізми детермінації поведінки, скільки в сенсі “перехідного стану соціальних структур” у цьому суспільстві, що характерні для його криз і трансформацій. Це ті “структури”, де наявні раніше групуєтворювальні ознаки повністю або частково вже втрачені, а нові поки ще лише формуються. І в цьому розумінні можна говорити про те, що *відмінність маси від натовпу полягає в тому, що маса тією чи тією мірою, так чи інакше структурована, а натовп є безструктурним і ситуативним утворенням*” (там само, с. 234). Тобто виходить, що саме внаслідок зруйнованості в суспільстві його соціальних структур (звернімо увагу, слово “структури” береться в “лапки”) воно стає структурованою масою і саме цим відрізняється від натовпу, якому з незрозумілих причин відмовлено в найменших ознаках структурованості. На наш погляд, наведені міркування скидаються на цілковиту нісенітницю.

Отже, наявний на сьогоднішній день рівень концептуалізації поняття “маса” важко вважати задовільним. Останні публікації, як можна було переконатися з викладеного вище, не додають до розуміння цього поняття

нічого істотного. Проте вони вкотре засвідчують неуникність співвіднесення поняття “маса” з поняттям “натовп”. І це дає підстави припустити, що обидва поняття відображають певні іманентно пов’язані соціальні реалії, розкриття характеру зв’язків між якими потребує довизначення або й перевизначення обох понять. При цьому, зважаючи на саме найменування психології мас, починати слід з поняття “маса”, що апріорі має в контексті даного розділу соціально-психологічного знання статус родового.

Мета статті полягає в уточненні соціально-психологічного змісту поняття “маса” (як початкової, вихідної категорії психології мас) та визначенні пов’язаних з ним видових понять, що традиційно позначаються термінами “натовп” і “натовпи”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Маси як суспільне явище заявили про себе на рубежі XIX–XX століть. До цього спричинилися стрімке зростання народонаселення, прискорений розвиток промисловості, небачена за масштабами урбанізація в найбільш розвинених країнах, що потягла за собою всеохопні міграційні процеси і значну скупченість мешканців великих міст. У них зосереджувалися вихідці з традиційних суспільних класів і верств, котрі швидко поривали зі своїм колишнім способом життя, притаманними йому нормами та цінностями і не встигали інтегруватися в нове соціокультурне середовище, органічно увійти до інших великих груп, вибудувати тривкі внутрішньогрупові структури. Як наслідок, у містах-гігантах утворилися величезні конгломерати фактично нічим не пов’язаних між собою людей. Їх і почали називати масами (Лебон, 2010; Тард, 2015; Фрейд, 2016; Ортега-и-Гассет, 2010).

На думку Г. Блумера, маса позбавлена рис суспільства чи громади. У неї немає виразних ознак соціальної організації, звичаїв і традицій, усталеного набору правил чи ритуалів, структури статусних ролей. Вона складається з відокремлених і відчужених, у певному сенсі з ізольованих індивідів, які можуть належати до найрізноманітніших локальних груп і культур, залишаються анонімними (часто-густо нічого одне про одного не знають), між собою не взаємодіють і не обмінюються переживаннями, але є однорідними тією мірою, якою перебувають в однакових умовах життя і мають у сфері своїх інтересів одні й ті самі об’єкти (Блумер, 2010, с. 548–549).

Проаналізувавши відповідні публікації, В. Васютинський дійшов висновку, що автори, які не ототожнюють поняття “маса” і “спільнота”, не вживають їх як взаємозамінні синоніми, схильні розглядати масу здебільшого як сукупність людей, котра є утворенням стихійним, неорганізованим, рухливим, змінним, тимчасовим, випадковим (Васютинський, 2010, с. 8). Із цим висновком можна загалом погодитися, хіба що з тією увагою, що змінність і тимчасовість усе ж є відносними характеристиками маси, які не виключають певної її стабільності протягом достатньо тривалого часу.

Отже, спираючись на ті ознаки в описах маси, які сьогодні видаються за можливе вважати найусталенішими, будемо розуміти під нею більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів.

Найпотужнішим чинником, що підтримує інтерес маси до одних і тих самих об'єктів, слугують засоби масової інформації: телебачення, радіомовлення, преса, кіноіндустрія тощо. Їхній вплив – невід'ємний атрибут існування маси в сучасних умовах.

Індивіди, які складають масу, є постійними споживачами повідомлень ЗМІ, що привертають загальну увагу. Це зближує поняття маси з уведенням Г. Тардом поняттям *публіки* (Тард, 2015) і дає підстави розглядати його вчення як одну з підвалин наукових уявлень про психологію мас. Нагадаємо, зокрема, що, за Тардом, представників публіки, котрі не перебувають між собою в безпосередньому контакті, об'єднує лише громадська думка, яка формується в процесі споживання певної інформації. Те ж саме можна сказати про будь-яку сукупність людей, котру визначають як масу. Адже у сфері масових інформаційних процесів вона, власне, і є публікою (телеглядачами, радіослухачами, читачами газет, інтернет-видань тощо). Споживаючи продукцію ЗМІ, індивіди, що належать до маси (масової аудиторії), неминуче виробляють схожі, хоча подеколи й поляризовані, погляди на висвітлювані факти, події та явища. При цьому вони цілком резонно припускають, що аналогічні погляди має й решта споживачів тієї самої інформаційної продукції. На цій основі в масовому середовищі поступово складається громадська думка, яка стає могутньою силою. З думкою мас та їхніми настроями змушені рахуватися політичні сили, великий бізнес і державні інституції. Інакше ситуація в країні легко може вийти з-під контролю і, в разі крайнього загострення, призвести до соціального вибуху.

Маса почасти перетинається із соціальною структурою суспільства, водночас нівелюючи її. Як писав один із провісників “єри мас” Х. Ортега-і-Гассет, це слово “означає не соціальний клас, а тип людей, що трапляються в усіх соціальних класах, тип, характерний для нашого часу, такий, що переважає і панує в суспільстві” (Ортега-і-Гассет, 2010, с. 253). Належність до маси він тлумачив як суто психологічну ознаку, яка зовсім не обов'язково передбачає, що той чи той індивід належить до неї, так би мовити, фізично (там само, с. 194).

Поняття маси зазвичай протиставляють поняттю *еліти*, під якою розуміють меншу частину суспільства, що вирізняється з-поміж інших людей не лише своїми статками і суспільним становищем, а й розумом та здібностями, володіє такими цінностями, як висока культура, сильна воля та компетентність, і тому здатна здійснювати позитивні суспільні пере-

творення. На думку Ортеги-і-Гассета, згуртованість елітарної меншості заснована на смаках, ідеях та ідеалах, які виключають масове поширення. Для утворення меншості, яка відокремлює себе від суспільного загалу, потрібно, щоб її члени керувалися бодай відносно особистими мотивами. Натомість виникнення маси передбачає однаковість інтересів, смаків і стилю життя. Маса давить усе несхоже, особливе, особистісне, вибране. Людина маси, для якої філософ не шкодував нищівних характеристик, не лише усвідомлює свою посередність, а й сміливо заявляє про своє право на вульгарність, і причому повсюдно. Як кажуть в Америці, “виділятися непристойно” (там само, с. 197).

Отже, поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами, що веде до спрощення соціальної структури суспільства. Особистість деіндивідуалізується, а соціальна структура суспільства деградує, примітивізується.

Звичайно, у таких твердженнях є чимало перебільшень. Іноді навіть може скластися враження (якщо некритично сприймати деякі теоретизування з приводу “ери мас”), що маса вже цілком заступила собою великі групи, витіснила їх із нашого сьогодення. Це не відповідає дійсності. Традиційний поділ суспільства на великі групи не втрачає свого значення, хоча воно й зменшується. Переважна більшість людей, прилучаючись певною мірою до маси, точніше до масової поведінки, не позбувається, однак, почуття психологічної належності до великих груп, у складі яких усвідомлює й реалізує свої корінні інтереси. Інакше кажучи, маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальна (і соціально-психологічна) реальність: у якомусь аспекті індивід є членом однієї або кількох великих груп (не кажучи вже про малі групи), а в якомусь – “людиною маси”. І час від часу бере гору то той, то той аспект¹. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорадичне набуття суспільством масоподібного стану під дією тих чи тих чинників, зокрема, можливо, й трансформаційних процесів, про які пише згадувана А. Федоркіна.

Масові психічні явища зазвичай характеризують за допомогою терміна “масова поведінка”. Масову поведінку, за Г. Блумером, здійснюють відокремлені індивіди. Тому вона вибудовується як індивіду-

¹ На наш погляд, твердження про одночасну належність індивіда до маси й однієї чи кількох великих груп не повинно сприйматися як щось неправдоподібне. Адже сприймаємо ми як цілком природне явище одночасне членство людини в багатьох групах, що давно є загальноновизнаним положенням соціології та соціальної психології і, зрештою, абсолютно очевидним фактом навіть для повсякденної свідомості.

альні лінії активності, а не як узгоджена дія. Однак внаслідок реагування людей на одні й ті самі стимули ці індивідуальні лінії активності дивовижним чином сходяться (Блумер, 2010, с. 550). Люди обирають однакові форми поведінки (однакові предмети споживання, способи проведення дозвілля і т. ін.). Неабияку роль відіграють при цьому, звісно, й епізоди міжособового спілкування, механізми наслідування, психічного зараження тощо. Але свій вибір людина робить, як правило, самостійно, хоча й у загальному річизі аналогічних виборів інших людей – “атомів” маси.

Маса перебуває зазвичай у просторово роз’єднаному, розпорошеному стані. Але коли в ній виникають певні флуктуації, значні збурення, спровоковані найрізноманітнішими зовнішніми та внутрішніми чинниками, вона виявляє тенденцію до локалізованої концентрації, то тут, то там епізодично згущується. Простіше кажучи, люди спонтанно збираються разом, юрмляться (або – в термінології Г. Блумера – товчуться, штовхаються), бурхливо обговорюють події, що їх схвилювали, залежно від ситуації висловлюють свій гнів, невдоволення, обурення, рідше – радість, ентузіазм чи захоплення. Такі згущення маси повелося називати *натовпами*, або *юрбами*. Особливо легко вони утворюються у великих містах, де спостерігається значна скупченість населення, постійне переміщення мешканців транспортними комунікаціями, проводяться багатолюдні видовищні та розважальні заходи.

Маса в розпорошеному, повсякденному стані і маса у сконцентрованому вигляді – принципово різні соціально-психологічні феномени. Якщо в першому випадку люди вибудовують, як уже говорилося, індивідуальні лінії поведінки, діючи однаково чи подібно, то в другому вони безпосередньо взаємодіють, набувають не лише однакових, а й спільних психологічних характеристик і нерідко стають суб’єктом колективної дії, спільної активності.

На жаль, цієї принципової різниці не було помічено фундатором школи психології мас Г. Лебоном. Глибоко вивчивши психологію натовпу, він неправомірно екстраполював результати своїх спостережень і на масу, що перебуває в розпорошеному стані. При цьому як масою, так і натовпом називав і те й інше. У подальшому термін “маса” обирали для характеристики або ж лише натовпу (наприклад, Е. Канетті), або ж лише маси як нелокалізованої, розпорошеної сукупності індивідів (наприклад, Х. Ортега-і-Гассет). Траплялося й так, що слідом за Г. Лебоном цим терміном поймаєнували водночас і розпорошену, і сконцентровану масу. Така термінологічна плутанина зберігається в науковій літературі й дотепер.

Натовп в історичному вимірі “старший” від маси (якщо виходити з її сучасних потрактувань), його не можна вважати набутком суто “ери мас”. На більш чи менш детальні описи натовпу і його поведінки можна натрапити вже в літописах та історичних хроніках, чимало їх трапляється

й на сторінках класичної художньої літератури – у творах Оноре де Бальзака, Еміля Золя, Льва Толстого, Тараса Шевченка та інших визначних прозаїків і поетів минулого. Проте “ера мас” значно полегшила спорадичну появу натовпів, створила для цього винятково сприятливі умови. Адже коли життя складається так, що маса змушена діяти, або коли її підштовхують до певних дій іззовні, вона неминуче породжує сама із себе натовпи. Чим, буває, й користуються можновладці або окремі політичні сили, зацікавлені в маніпулюванні масовою свідомістю.

Породження масою натовпів за штучно інспірованих умов художньо переконливо показав сучасний китайський письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури Лю Цисінь. У своєму відомому романі він відтворив, за його визначенням, роки божевілля – часи так званої культурної революції в Китаї, під час якої зусиллями тодішнього політичного керівництва країни тамтешнє суспільство було свідомо приведене до хаотичного, масоподібного стану. Змалювавши вражаючу картину злочинної поведінки знавсілілого натовпу хунвейбінів, Лю Цисінь підсумовує: “Тарячі точки, подібні до цієї, виникали то тут, то там по всьому Пекіну, ніби синхронно працювали незліченні, підключені паралельно центральні процесори, синтезуючи тим самим Велику пролетарську культурну революцію” (Цисінь, 2017, с. 12-13).

Дуже влучна метафора: розбурхана маса справді нагадує процесори, що генерують натовпи. І саме натовпи стають закономірним способом її реагування на відповідні стимули. Маса, власне, й може діяти не інакше, як у вигляді натовпів. Тож “еру мас” небезпідставно називають водночас і “ерою натовпів”.

Небезпідставною є й увага соціальної психології до явища натовпу, яка не згасає друге століття поспіль. Однак поняття “натовп” залишається доволі аморфним і дискусійним. У радянській науковій традиції його найчастіше визначали як безструктурне або неорганізоване (чи таке, що втратило організованість) скупчення індивідів, які не мають чітко усвідомленої спільної мети (або втратили її) і пов’язані між собою лише схожістю емоційного стану та спільним об’єктом уваги (Петровский, & Ярошевский, 1990, с. 402-403; Роцин, 1990). Проте такі визначення перебували в очевидній суперечності з практикою широкого використання цього поняття, передусім у політичному лексиконі, для характеристики будь-яких людських зібрань, поява котрих була небажаною з погляду правлячого режиму. Значно ширше тлумачать поняття “натовп” західні автори (Milgram, & Toch, 1969), розуміючи його як родову категорію, під яку підпадають найрізноманітніші явища масової поведінки, зумовлені просторовою близькістю людей, тобто підкреслюють його найголовнішу ознаку, на основі якої тільки і є можливим виникнення натовпу як єдиного цілого. Однак неважко помітити, що й ці тлумачення мають слабкі сторони, позаяк спричинюються до ототожнення вельми різнорідних суспільних явищ.

У тому, що поняттям “натовп” намагаються охопити аж ніяк не тожні явища, можна переконалися, звернувшись до поширених класифікацій натовпів, які подаються в довідкових виданнях та навчальних посібниках. Наведемо до прикладу дві з таких класифікацій.

Перша виокремлює чотири основних види натовпу: *випадковий, конвенційний, експресивний і дієвий*. Назва першого з них говорить сама за себе – це чималий гурт незнайомих між собою людей, чию увагу випадково привернула якась прикра (скажімо, дорожньо-транспортна пригода) чи просто незвичайна подія, okazія (звідси ще одна назва цього виду натовпу – *оказіональний*). Під конвенційним натовпом розуміють той, учасники якого пов’язані інтересом до задалегідь оголошеного масового заходу (наприклад, футбольного матчу) і готові, щоправда до пори до часу, дотримуватися певних норм поведінки, часто досить дифузних. Третій вид, експресивний натовп, репрезентують люди, згуртовані прагненням спільно висловити радість, горе, обурення, солідарність чи інші почуття (на політичному мітингу, весіллі, похороні тощо). Як окремий підвид експресивного натовпу розглядають *екстатичний* натовп, що утворюється внаслідок ритмічних дій учасників чи ритмічно організованих зовнішніх стимулів, які зумовлюють невинне зростання масового екстазу (деякі релігійні ритуали, карнавали, концерти рок-музики і т. ін.). Дієвий натовп, своєю чергою, охоплює чотири підвиди: 1) *агресивний* натовп, учасники якого поєднані сліпою ненавистю до деякого об’єкта (суд Лінча, побиття політичних чи релігійних супротивників тощо); 2) *панічний* натовп, який хаотично рятується від реального чи уявного джерела небезпеки; 3) *корисливий* натовп, дії якого спрямовані на оволодіння певними цінностями чи матеріальними благами (штовханина за дефіцитними товарами, квитками на концерт популярного актора, сутички за місця в транспорті і т. ін.); 4) *повстанський* натовп, що вдається до активних дій під впливом справедливого обурення політикою властей, їхніми утисками, сваволею (Шапар, 2009, с. 269-270).

Друга класифікація поділяє натовпи передовсім на *пасивні* та *активні*. Пасивними натовпами в її межах називають скупчення людей, не охоплених емоційним збудженням, що не обмінюються між собою інформацією і не здатні до соціальних дій (пасажери, які очікують прибуття поїзда, відвідувачі масових виставок тощо). Як активний визначають будь-який натовп, що перебуває в стані емоційного збудження, котре сприяє появі психологічної готовності до спільних дій. При цьому розрізняють натовпи в стані *настановчої (внутрішньої) активності*, які готові діяти спільно, але ще не діють, і *реально діючі*. До останніх відносять агресивні та панічні натовпи (характеризуються так само, як і в попередній класифікації), а також *рятувальницькі* і *демонструвальницькі*. Під рятувальницькими натовпами мають на увазі скупчення людей, що рятуються масовою втечею, але, на відміну від панічних натовпів, зберігають

“залишкову здатність” до довільної регуляції поведінки і не втрачають деякої організованості. Демонструвальницькі натовпи тлумачаться досить широко – як такі, що, висловлюючи своє ставлення до певних соціальних подій чи дій властей, “можуть суттєво відрізнятися один від одного за ступенем своєї організованості та цілеспрямованості і залежно від цього набувати або втрачати ознаки натовпу” (Журавлев, Соснин, & Красников, 2006, с. 238–240).

Характеризуючи види і підвиди натовпу, наголошують на тому, що між ними немає чітких меж, на їхній здатності до швидких взаємопереходів і взаємоперетворень. Усе це справді так. Формовий сконцентованої маси людей справді можуть швидко змінюватися з огляду на динаміку ситуації, в якій перебувають ці люди. Проте навіть поверхового погляду на обидві класифікації достатньо, аби помітити, що класифікуються радше не різновиди одного й того самого явища, а явища різні, що в якихось натовпах індивіди діють спільно, а в якихось – розрізнено і, більше того, один супроти одного.

Такими розрізненими й супротивними діями вирізняється насамперед панічний натовп, якщо його взагалі можна так назвати. Недаремно ж Е. Канетті вважав масову паніку *розпадом натовпу* (у його термінології – розпадом маси). “Тієї миті, – писав він, – коли втікач починає думати лише про себе, а в інших бачити лише заваду, характер масової втечі цілком змінюється і вона перетворюється на свою протилежність – на *паніку*, на боротьбу кожного проти всіх, хто стоїть на його шляху. Найчастіше це перетворення відбувається, коли кілька разів змінюється напрямок втечі... Якщо шлях перерізається ще і ще раз, вона (маса. – М. С.) уже не знає, куди бігти. Вона втрачає напрямок, і її консистенція відразу змінюється. Небезпека, що досі надихала і поєднувала, тепер робить *кожного* ворогом іншого. Кожний починає рятуватися сам по собі” (Канетті, 2014, с. 72-73).

Не спостерігається ознак спільної дії, як правило, і в корисливому натовпі: грабуючи магазини, продуктові склади чи мастки товстосумів, індивіди роблять це кожен сам по собі і поспішають випередити товаришів по грабунку, а то й відняти награбоване в слабшого. Не доводиться говорити про спільні дії, зрозуміло, також тоді, коли йдеться про натовпи на кшталт пасивних чи випадкових.

Отже, якщо називати натовпами конгломерати індивідів, що просто чекають разом поїзда, панічно втікають від справжньої чи уявної небезпеки або поспішають один перед одним грабувати магазин, то для інших видів натовпу потрібне інше слово. І навпаки, якщо називати натовпами ті людські скупчення, що виявляють ознаки спільної активності, колективної дії (приміром, повстанський натовп), то інше слово потрібне для тих скупчень, які їх не виявляють.

Це добре усвідомлював видатний, хоч, на жаль, і призабутий, український психолог Степан-Максим Балей. Перш ніж аналізувати психологічні механізми поведінки людей у юрбах (натовпах), він уважав за потрібне визначити те, чим не є юрба. На його думку, велика кількість людей в одному просторі не є маркером юрби. Для її утворення необхідно, щоб люди зосереджували увагу на якомусь одному об'єкті чи акції. Але й цього ще недостатньо. Зібрання людей стає юрбою лише в тому разі, якщо залучається до дії чи акції, яка є для цих людей спільною (Балей, 1995, с. 11).

Однак на заваді науково коректному визначенню змістових меж поняття “натовп” стоїть його, так би мовити, демонізація. Дається взяти та обставина, що цьому поняттю, яке ввійшло в науковий і публіцистичний обіг з розмовних мов, де має різко негативне забарвлення, попри зусилля багатьох сучасних учених не вдається надати безоцінкового, суто наукового змісту. Тому нами було поставлено питання про його заміну на більш емоційно нейтральний термін, позбавлений негативних конотацій (Слюсаревський, 2010). На цю роль, думається, найкраще підходить термін, який уже було використано вище, – “*сконцентрована маса людей*”, або просто “*сконцентрована маса*”.

Під сконцентрованою масою (СМ) слід розуміти відносно велику сукупність індивідів, що перебувають у більш або менш щільному безпосередньому контакті – зоровому, слуховому, тактильному тощо. При цьому належить розрізняти *безладно сконцентровану масу* (БСМ), якою можуть бути найрізноманітніші за ступенем активності натовпи – від випадкових до корисливих чи панічних, і *масовий суб'єкт спільної активності* (рис. 1).

Психічні процеси та особливості поведінки індивідів у БСМ нічим принципово не відрізняються від тих, що мають місце і в розпорошеній масі, лише можуть набувати – завдяки безпосередньому контактowi учасників БСМ – екстраординарного або й патологічного (наприклад, у панічному натовпі) вияву. Інша річ – МССА. Його поведінка може бути як позитивною (конструктивною), так і негативною (деструктивною) з погляду інтересів суспільного розвитку, усталених у суспільстві норм і традицій, але вона завжди є функцією колективної суб'єктності (Журавлев, 2009). Це докорінно змінює перебіг психічних процесів, котрі відбуваються у МССА, переводить їх з індивідуального на надіндивідуальний рівень, утворюючи ту “колективну душу натовпу”, про яку так виразно і, ніде правди діти, з емоційними упередженнями та риторичними перебільшеннями писав Г. Лебон, уперше її відкривши для науки.

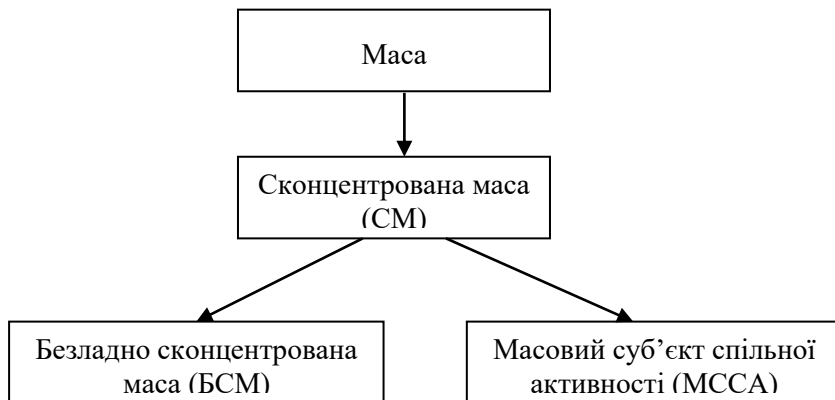

Рис. 1. Тезаурус понять, що характеризують процеси трансформації маси в ситуаціях порушення звичних умов її функціонування

Психологічні характеристики МССА зазвичай описують, оцінюючи їх у порівнянні з індивідуальною психікою. Але це нагадує спроби розглядати екзотичні культури з позицій спостерігача, що належить до панівної культури: перші завжди видаються “гіршими”, ніж остання. Через те в антропології, культурології та етнопсихології від такого розгляду екзотичних культур давно відмовилися. Так само слід підходити і до психологічних характеристик МССА. Треба усвідомити, що вони, як ми вже зазначали, не кращі і не гірші за індивідуальну психіку, а просто інші (Слюсаревський, 2010).

Осмислення психічних явищ, які виникають у МССА, не потребує містифікацій. МССА можна уявити як величезну інформаційну систему з безліччю прямих і зворотних зв'язків. Прилучаючись до масових дій, люди відчують і думають не лише поряд одне з одним, а *разом*. До цього спричинюється те, що завдяки щільному розміщенню на порівняно невеликій місцині чи одночасному рухові у звуженому (як правило) просторі вони перманентно отримують за допомогою зорового, слухового, а почасти й тактильного контакту інформацію про реакції одне одного на зовнішні стимули, приміром, на слова оратора, який виступає на мітингу, чи поведінку очільників демонстрації. Отримання такої інформації є обов'язковою умовою утворення “колективної душі натовпу”. Але, зрозуміло, у цій величезній інформаційній системі виникає багато збоїв, перешкод, різноманітних “шумових бар'єрів”. Аби подолати їх, не порушуючи своєї цілісності, система змушена мимоволі спрощувати все, що здатне спрощуватися, і посилювати все, здатне посилюватися, – інакше ніяка “колективна душа” взагалі б не утворилася. Ось цими двома взаємо-

пов'язаними тенденціями – спрощенням і посиленням – значною мірою й визначається психологічне обличчя МССА. Певного спрощення зазнає передусім когнітивна сфера, а посилюються, стаючи колективними, почуття, емоції, переживання.

Окрім підвищеної емоційності, можна виділити такі найістотніші психологічні характеристики МССА:

- актуалізація несвідомих регуляторів поведінки – соціальних інстинктів, потягів, неусвідомлюваних мотивів, потреб, атитюдів, усіляких поведінкових автоматизмів і захисних механізмів психіки. Особливо значну роль відіграють архетипи колективного несвідомого (“Батька”, “Матері” тощо);

- переважання в когнітивних процесах наочно-образного (ще Лебон підмітив, що натовп мислить не поняттями, а образами) та наочно-дійового видів мислення;

- зорієнтованість думок і почуттів в одному напрямку;

- особлива сензитивність до навіювання і психічного зараження.

Навіюванням характеризується, як правило, вплив з боку осіб, що виконують під час масової акції лідерські функції, а психічне зараження передається, так би мовити, по горизонталі – від одного учасника акції до іншого. При цьому воно набуває вигляду так званої *циркулярної (кільцевої) реакції* (Блумер, 2010, с. 530-531). Особливість її полягає в тому, що індивід, стимулюючи своїм емоційним реагуванням на отриману інформацію іншу особу, бачить і/або чує її відповідну реакцію, унаслідок чого сам стимулюється до ще більш емоційного реагування. Через те збудження МССА безперервно зростає.

На поведінковому рівні психологічні характеристики МССА результатуються в тенденції до невідкладного здійснення визначених цілей (навіяних ідей, виголошених закликів). Це зумовлено, зокрема, переважанням наочно-дійового виду мислення, якому притаманно розв'язувати інтелектуальні задачі за допомогою реального, фізичного перетворення ситуації чи об'єкта. Нічого несосвітненого чи вартого осуду в такій схильності МССА до невідкладного діяння, як і до бурхливих емоційних реакцій, немає, адже люди прилучаються до масової поведінки не задля спокійного розмірковування над світоглядними проблемами, а саме для того, щоб разом діяти або принаймні дієво висловити комусь свою підтримку чи протест проти чогось. Тобто, можна сказати, психологія МССА повною мірою відповідає функціональному призначенню масової поведінки.

Найбільше наукових (і квазінаукових також) праць присвячено тим змінам, яких зазнають у МССА психіка і поведінка індивіда. Приєднуючись до сконцентрованої маси, він почасти “розчиняється” в ній, його індивідуальність помітно нівелюється, відходить на другий план. Однак про цілковите зникнення свідомої особистості, про яке продовжують пи-

сати від часів Лебона, тут не може бути й мови. Якби це було так, ніхто, одного разу потрапивши, скажімо, до повстанських лав, не хотів би повторити цей досвід. Проте повстанці, навіть зазнавши поразки, раз по раз підіймаються на боротьбу знову і потім розчулено, з великою гордістю про неї згадують.

Психічний стан учасника масових дій характеризується подвійністю, яку напрочуд вдало відтворив поет Володимир Сосюра, описуючи масову маніфестацію: “Здається, я і є, і мов мене немає...” (Сосюра, 1971, с. 10). Ця подвійність психічного стану дає змогу людям, “розчиненим” у масі, зберігати контроль над собою і самоповагу, але, на жаль, часом не тільки не убезпечує від імовірних негативів масової поведінки, а й посилює їх. Трапляється, учасники масової акції, яка виходить за цивілізовані межі, виправдовують свої ірраціональні руйнівні дії тим, що зруйноване, мовляв, було нажите несправедливо, та іншими подібними аргументами.

У МССА індивід почувається психологічно захищеним і як ніколи сильним, до чого додається ще й почуття анонімності. Це зі свого боку може спричинюватися до почуттів безвідповідальності, безкарності, уседозволеності, провокувати агресію, насильство і вандалізм (Гозман, & Шестопал, 1996, с.121). Однак педалювати тільки ці особливості масової поведінки було б кричущою несправедливістю. Адже разом з тим об’єднані в одне ціле люди нерідко здатні на таку самопожертву, безкорисливість і героїзм, яких вони поодиноці не виявили б ніколи.

Масову спільну активність часто ототожнюють із суто стихійною поведінкою, протиставляючи їй організовані групові дії. Проте таке ототожнення і такі протиставлення не завжди доречні або й узагалі неправомірні.

По-перше, справді стихійні (спонтанні, жодним чином не керовані) масові дії в суспільно-політичному житті спостерігаються не так уже й часто. Ознаки стихійності та некерованості або спровокованості таємничими зовнішніми силами їм здебільшого приписують політичні діячі та політичні інститути, проти яких ці дії спрямовані, що допомагає дискредитувати їх в очах пасивної частини населення. Насправді ж масові акції виникають не на порожньому місці. Вони, за висловом С.-М. Балея, завжди мають свою *передісторію*. Масова свідомість спочатку продукує певну громадську думку. І, якщо можновладці, котрим вона адресується, на неї вперто не реагують, у людей починає формуватися мотиваційна готовність до активних дій. За даними проведених під нашим керівництвом усеукраїнських репрезентативних опитувань, від початку минулого десятиріччя кожен четвертий, а подеколи й кожен третій громадянин України заявляв, що готовий брати участь в акціях масового протесту, якщо вони розпочнуться. Тож закономірно, що взимку 2013–2014 років реальна кількість протестувальників сягнула понад 20 % населення.

По-друге, простежується очевидна схожість психічних станів учасників організованих і неорганізованих масових дій. Адже будь-яка значна за чисельністю організована група, котра активно діє (наприклад, військо, що йде в атаку), неодмінно набуває властивостей МССА, хоча може й зберігати при цьому переваги, які дає нормативно закріплений спосіб керування тими чи тими організованими групами.

По-третє, навіть у тих випадках, коли масові акції справді виникають стихійно, без продуманого заздалегідь плану, у середовищі людей, котрі до них прилучилися, відразу ж розпочинаються процеси *самоорганізації*. Описуючи взаємодію індивідів у неорганізованій масі, Г. Тард наголошував: “Як тільки іскра пристрасті, що промайне від одного до іншого, наелектризує цю неорганізовану масу, остання отримує дещо на кшталт випадкової, спонтанно народжуваної організації” (цит. за: Сигеле, 1998, с. 31). Схожої думки дотримувався й Е. Канетті, зазначаючи, що в сконцентрованій масі, котра діє спільно, мають місце “тенденції руху, які ведуть до утворення нових, більш високого порядку зв’язків” (Канетті, 2014, с. 42).

На зорі вивчення психології натовпу в ньому помічали переважно лише “вожака” (ватажка) та його послідовників. Проте новіші дослідження показали, що МССА, як правило, має структуру, де виділяються найбільш активне і консолідоване ядро, певні групи та підгрупи, об’єднані особистими чи ситуативно зумовленими зв’язками, специфічними вузькими інтересами (Рошин, 1990, с. 14). Тобто виникнення МССА є початковою фазою групоутворення. Причому групоутворення відбувається тут незрівнянно швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. МССА іноді в лічені години досягає того рівня групового розвитку, який визначають як вищий рівень колективної суб’єктності групи (Журавлев, 2009).

Звичайно, з огляду на короткотривалість більшості масових зібрань процеси структурної організації в середовищі їхніх учасників, як правило, не встигають набути завершеності. Але якщо масова акція затягується в часі, триває багато не лише годин, а й днів, ці процеси виявляють себе дедалі виразніше, що можна було спостерігати на Майдані Незалежності в період Помаранчевої революції. Зіткнувшись із управлінською безпорадністю технічних організаторів цієї грандіозної акції громадянської непокори, її добровільні учасники самі почали активно розподіляти між собою ролі і функції: домовлялися про черговість відвідин Майдану, запрошували на ночівлю тих, хто приїхав до Києва з інших регіонів, збирали пожертвування, напинали поряд із наметами “польових командирів” власні намети найрізноманітнішого призначення – від простого демонстрування солідарності, так би мовити, заповнення місця до надання людям, що перебували в постійному напруженні і потерпали від холоду, медичної та психологічної допомоги. Провівши в ті дні на Майдані унікальні до-

слідження, Л. Найдьонова та М. Найдьонов дійшли висновку, що там утворилася *своєрідна територіальна спільнота* (Найдьонова, & Найдьонов, 2005).

Ще інтенсивніше процеси самоорганізації відбувалися серед учасників Революції Гідності. Тоді на Майдані теж діяла територіальна спільнота, що мала всі атрибути тимчасової середньої групи. При цьому, на відміну від Помаранчевої революції, вона склалась і функціонувала без таких авторитетних харизматичних лідерів, якими десять літ перед тим поставили в уявленнях українців Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко. Це підтверджує тезу З. Фройда про те, що в умовах сучасного суспільства активно діюча маса не обов'язково потребує персоналізованого ватажка. Його місце можуть посідати знеособлені абстрактні ідеї, з якими ідентифікують себе учасники масових діянь (Фрейд, 2016).

Прикметною особливістю функціонування територіальної спільноти Майдану під час Революції Гідності була її здатність, набувши ознак структурованої організації, що вирішує рутинні проблеми протестувальницького повсякдення, залишатися водночас МССА, зважаючи на виклики наявної ситуації, блискавично переходити до колективної саморганізованої дії. Один з епізодів такого переходу відображено учасником революції Сергієм Ухачевським, роман якого містить багатий матеріал для соціально-психологічного аналізу. Наведемо цей епізод зі скороченнями непринципового характеру та збереженням лексики персонажа твору:

“Хлопці жваво вийшли на вулицю. На самому Майдані діла творились дивні. Народ ходив колами, тягав мішки зі сміттям, на сцені якісь божевільні тітки співали колядок, а з боку Європейської площі долинали шум і галас, гавкотня мегафонів.

Починалось...

Мишко, ведучи за собою залишки взводу, мав вигляд кіношного політрука, який піднімає в атаку на клятих фашистів бійців, котрі тільки й чекали його наказу кинутись в бій на ворога. У Мишка з-під шолома божевільно виблискували очі, він рвучко крокував між наметами і різними перепонами, перекошеним ротом закликаючи усіх приєднатись до їхньої атаки...

— Не спіть, солдати! Вперьод! На Верховну зраду! Там наші пацани! Там немає провокаторів! Хватіт слухать цих підарасів, пора на штурм! Зека на нари! Ре-во-лю-ція!

— Ре-во-лю-ція! — підхопив народ.

Це було красиве видовище, на яке більшість дивилась із підозрою щодо психічної повносправності людей, котрі йшли на Грушевського з битами і дерев'яними щитами проти екіпірованих з ніг до голови “космонавтів”...

Взвод “А” в азартному пориві опинився майже перед першим мурським кордоном. Між ними стояла тільки Самооборона Майдану, яка

нині була покликана не допустити штурму, хоча було помітно, що сама була копитом і заводилася на бійку з мусорами. Народ співав повстанських пісень, накручував себе. Футбольні фанати почали потихеньку палити файери. Вигуки “Ре-во-лю-ція!” лунали все частіше. До лінії розмежування стали підтягатись політики... Та вони вже не могли нічого вдіяти з народним гнівом. Цей потік ніхто не міг спинити... Тут слово політиків не мало значення. Тут владарював дух бунту і прагнення справедливості.

У мусорів нерви не витримали першими. У натовп полетіли світлошумові гранати. Спочатку одна... потім друга, це трохи налякало та насторожило повстанців, люди відступили від лінії зіткнення. Тим більше, що частина мітингувальників, побачивши миротворців-політиків, залишила вулицю Грушевського; їх залишилось там менше половини... Це сталося близько четвертої години дня... А потім мусора почали жбурляти гранати з газом в саму гущу натовпу”.

Далі розповідається, як Мишко, що почувався втомленим і знесиленим, хворіючи на застуду, втратив свідомість від розриву гранати. Але коли йому обмили обличчя, опритомнів і раптом почав відчувати, як відступає хвороба:

“...Різко так, ніби йому у вену вкололи потужний імуностимулятор.

– Коктейлі, – сказав своїм бійцям...

– Нам потрібні салюти... Роздобудьте, де хочете. Устроїм мусорілову празники.

...І скоро Водохреща плавно переросла у Вогнехрещу. Запалав мусорський автобус, в ментів полетіли перші коктейлі... Затим – бруківка... Беркутня почала стріляти з мисливських карабінів по повстанцях. Серед них з’явилися перші жертви – вибиті очі, відірвані кінцівки, контузії...

Медики в червоних жилетах бігали від одного покаліченого до іншого. “Швидкі” снували туди й назад, забираючи “важких”, їх тут же, за Афганською традицією, стали називати “трюхсотими”...

– Ре-во-лю-ція! – не вгавав народ, що підтягнув до місця бою бочки і став ритмічно товкти до них.

Це було свято несамовитого духу, свято боротьби. Від бою цих повстанських литаврів, вибухів гранат, пострілів, людського ревища створилася какофонія, що заводила, кликала, додавала сили й азарту. Хотілося битись і перемагати” (Ухачевський, 2016, с. 58–61).

МССА існує доти, доки не досягнуто мети, задля якої він утворився, після цього більш або менш швидко розсіюється. Але якщо мети досягнуто не повною мірою або вона потребує подальшої пролонгованої реалізації, МССА, як свідчить світова практика, трансформується зазвичай в організаційно оформлений *масовий рух* – соціальний чи політичний, який так само може трансформуватись у подальшому в одну або й кілька нових політичних партій чи громадських організацій (рис. 2).

Чому цього не сталося по завершенні Революції Гідності? Це пояснюється багатьма причинами, котрі належать до сфери компетенції радше політології, ніж соціальної чи політичної психології. Але все ж найголов-

нішою з них був, напевно, початок російської війни проти України, що покликала до протидії агресору найактивніших учасників революції. Вони стали основою добровольчих батальйонів та волонтерських організацій, які на першому, найважчому, етапі бойових дій взяли на себе левову частку їх матеріально-технічного забезпечення. Отже, як бачимо, за певних специфічних умов трансформація МССА може піти й нетиповим шляхом. У нашому випадку це були мілітарні та мілітарно зорієнтовані волонтерські форми групування.

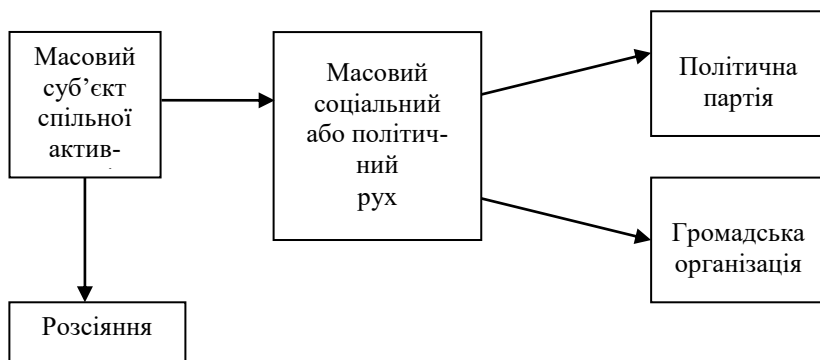

Рис. 2. Типові перетворення масового суб'єкта спільної активності

Насамкінець варто торкнутися такого непростого для соціального психолога питання, як можливості та способи нейтралізації агресивної поведінки сконцентрованої маси. Непростого і в технологічному, і в моральному сенсі, адже нерідко дехто воліє видати за невмотивовану агресію справедливі дії громадян.

Але припустімо, що йдеться справді про соціально небезпечну поведінку СМ. Органи правопорядку зазвичай нейтралізують її за допомогою розчленування цієї СМ із застосуванням сили. Не випадає сперечатися, такий спосіб нейтралізації нерідко себе виправдовує, адже СМ в разі фізичного поділу на частини втрачає водночас і психологічні зв'язки, які її об'єднують, перетворюється на окремі скупчення індивідів, не здатні більше до спільної дії. Однак застосування сили може мати й непередбачувані наслідки, зокрема спровокувати утворення через деякий час іще численнішої та могутнішої агресивної юрби. Тому завжди краще, доки є змога, використовувати несилові способи впливу на СМ. До них належать перенесення її уваги на інші об'єкти (не пов'язані з об'єктом агресії), поширення в ній панічних настроїв за допомогою чуток тощо. А найліпше,

звісно, спробувати схилити агресивне зібрання людей до цивілізованого діалогу, ведення переговорів, запропонувати виділити для цього своїх представників.

Прагнучи змінити напрямок чи характер агресивних дій СМ, доцільно будувати звернення до неї, спираючись на психологічні механізми не стільки переконування, скільки навіювання, якому вона піддається легше, ніж переконуванню (Лебон, 2010). Разом з тим не слід і переоцінювати її піддатливості навіюванню. Як застерігає Г. Блумер (2010), ця піддатливість актуалізується лише в межах загального напрямку активності СМ і ні на йоту не відхиляється від нього.

Отже, потрібно пам'ятати, що всі способи психологічного впливу на СМ мають певні обмеження. Ці обмеження зумовлюються і передісторією її виникнення, і ситуацією, в якій вона діє, і, головне, тим, наскільки далеко зайшла її консолідація як колективного суб'єкта.

Висновки. Під масою правомірно розуміти більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів. Індивіди, які складають масу, в сучасних умовах є постійними споживачами повідомлень ЗМІ, що привертають загальну увагу. Це зближує поняття маси з уведенням І. Тардом поняттям публіки і дає підстави розглядати його вчення як одну з підвалин психології мас.

Поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами. Проте традиційний поділ суспільства на великі групи не втрачає свого значення, хоча воно й зменшується. Маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальна (і соціально-психологічна) реальність. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорадичне набуття суспільством масоподібного стану.

Маса перебуває зазвичай у просторово роз'єднаному, розпорошеному стані, але коли в ній виникають певні флуктуації, значні збурення, спровоковані найрізноманітнішими зовнішніми та внутрішніми чинниками, вона виявляє тенденцію до локалізованої концентрації, своєрідних згущень. Такі згущення маси прийнято називати натовпами, або юрбами. Останні перебувають у полі зору соціальної психології друге століття поспіль, однак поняття “натовп (чи юрба)” залишається дискусійним, вельми неоднозначним. На заваді науково коректному визначенню сутності та змістових меж цього поняття стоїть, зокрема, його демонізація (приписування натовпові переважно зловісних, можна сказати, нелюдських характеристик). Отже, доцільною видається заміна поняття “натовп” на більш емоційно нейтральний термін, позбавлений негативних конотацій. На цю

роль можна запропонувати термін “сконцентрована маса людей”, або просто “сконцентрована маса”.

Під сконцентрованою масою (СМ) слід розуміти відносно велику сукупність індивідів, що перебувають у більш або менш щільному безпосередньому контакті. При цьому належить розрізняти безладно сконцентровану масу (БСМ) і масовий суб'єкт спільної активності (МССА). Психічні процеси та особливості поведінки індивідів у БСМ нічим принципово не відрізняються від тих, що мають місце і в розпорошеній масі, лише можуть набувати екстраординарного або й патологічного вияву. Натомість поведінка МССА (байдуже, якими, позитивними чи негативними, постають його дії з погляду інтересів суспільного розвитку, усталених у суспільстві норм і традицій) завжди є функцією колективної суб'єктності, що докорінно змінює перебіг психічних процесів, котрі відбуваються в МССА, переводить їх з індивідуального на надіндивідуальний рівень, утворюючи так звану колективну душу натовпу (Г. Лебон).

Незважаючи на вперте культивування в соціальній психології (особливо радянській та пострадянській) уявлень про відсутність у натовпів ознак організованості та структурованості, очевидно, що виникнення МССА є початковою фазою групоутворення. Причому групоутворення відбувається тут незрівнянно швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. Як засвідчує досвід поведінки людей на Майдані в період Помаранчевої революції та Революції Гідності, за певних обставин МССА може набувати виразних ознак своєрідної територіальної спільноти (Л. Найдьонова, М. Найдьонов), не втрачаючи водночас здатності блискавично переходити, якщо цього вимагає наявна ситуація, до колективної самоорганізованої дії.

Досягнувши поставленої мети, МССА більш або менш швидко розсіюється, але якщо її досягнуто не повною мірою, він трансформується зазвичай в організаційно оформлений масовий рух, який так само може трансформуватись у подальшому в одну або й кілька політичних партій. Утім, за певних специфічних умов трансформація МССА може піти й дещо відмінним від цієї принципової схеми шляхом.

На сьогоднішній день соціальна психологія може запропонувати ймовірним споживачам своїх рекомендацій низку способів нейтралізації агресивної поведінки сконцентрованої маси людей, що має соціально небезпечний характер. Однак при цьому слід, по-перше, зважати на застереження морального плану, а по-друге, пам'ятати, що всі ці способи мають обмежений діапазон дієвості, зумовлений такими чинниками, як передісторія виникнення СМ, ситуація, в якій вона діє, і головне – ступінь консолідації її як колективного суб'єкта. Тому зусилля органів державної влади мають бути спрямовані передусім на запобігання соціально небезпечним ексцесам концентрації мас, а не на їх нейтралізацію.

Найближчі перспективи дальшого розроблення проблеми ми вбачаємо в уточненні змісту та наукового статусу таких понять, як “масова свідомість”, “масове несвідоме”, “масове суспільство”, “масові рухи” тощо, які є похідними від поняття “маса”.

Список використаних джерел

- Андреева, Г. М. (2005). *Социальная психология* (5-е изд., испр. и доп.). Москва: Аспект Пресс.
- Балей, С. (1995). *Вибрані праці із соціальної і педагогічної психології*. Пер. і впоряд. Н. та С. Ткачових. Тернопіль.
- Блумер, Г. (2010). Коллективное поведение. В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Психология масс: Хрестоматия* (с. 528–587). Самара: Бахрах-М.
- Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
- Гозман, Л. Я., & Шестопал, Е. Б. (1996). *Политическая психология*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Горбатов, Д. С., & Байчик, А. В. (2018). Критика теории толпы Г. Лебона: историко-психологический аспект. *Вопросы психологии*, (3), 137–146.
- Грушин, Б. А. (1970). Логические принципы исследования массового сознания. *Вопросы философии*, (8), 91–99.
- Грушин, Б. А. (1987). *Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования*. Москва: Политиздат.
- Журавлев, А. Л. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*, 30 (5), 72–80.
- Журавлев, А. Л., Соснин, В. А., & Красников, М. А. (2006). *Социальная психология*. Москва: Форум: Инфра-М.
- Канетти, Э. (2014). *Масса и власть*. Москва: АСТ.
- Лебон, Г. (2010). Психология масс. В Г. Лебон, *Психология народов и масс* (с. 171–378). Челябинск: Социум.
- Маяковский, В. В. (1970). *Сочинения в трех томах*. Т. 3. Поэмы. Пьесы. Москва: Художественная литература.
- Московичи, С. (1998). *Век толп: исторический трактат по психологии масс*. Москва: Центр психологии и психотерапии.
- Московичи, С. (Ред.). (2007). *Социальная психология* (7-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Найдынова Л. А. & Найдынов, М. І. (2005). Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників. *Політичний портрет України*, (32), 46–58.
- Ольшанский, Д. В. (2001). *Психология масс*. Санкт-Петербург: Питер.
- Орбан-Лембрик, Л. Е. (2003). *Соціальна психологія*. Київ: Академвидав.
- Ортега-и-Гассет, Х. (2010). Восстание масс. В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Психология масс: Хрестоматия* (с. 192–309). Самара: Бахрах-М.
- Петровский, А. В., & Ярошевский, М. Г. (Ред.). (1990). *Психология: Словарь* (2-е изд., испр. и доп.). Москва: Политиздат.
- Рошин, С. К. (1990). Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня. *Психологический журнал*, 11 (5), 3–16.

Семечкин, Н. И. (2001). *Социальная психология на рубеже веков: история, теория, исследования (Ч. 1)*. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та.

Сигеле, С. (1998). Преступная толпа: Опыт коллективной психологии. В С. Сигеле, *Преступная толпа* (с. 11–116). Москва: Институт психологии РАН; КСП+.

Слюсаревський, М. М. (2010). Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми. *Соціальна психологія*, 1 (39), 3–17.

Слюсаревський, М. М. (2015). Соціальна психологія: погляд у минуле в ім'я грядущого. *Світогляд*, 3 (53), 18–21.

Сосюра, В. (1971). Червона зима. У В. Сосюра, *Твори в 10-ти томах* (Т. 6). Київ: Дніпро.

Тард, Г. (2015). *Общественное мнение и толпа* (Изд. 2-е). Москва: Ленанд.

Ухачевський, С. (2016). *Легенди нескореної зими*. Львів: Кальварія.

Федоркина, А. П. (2014). Современные направления исследования массового сознания. *Мир психологии*, (1), 230–240.

Фрейд, З. (2016). *Психология масс и анализ человеческого “Я”*. Москва: Азбука.

Цисінь, Лю. (2017). *Пам'ять про минуле землі: трилогія. Кн. 1: Проблема трьох тіл*. Київ: Форс Україна.

Шапар, В. Б. (кер.), Олефір, В. О., Куфлієвський, А. С., Фурманець Б. І., Рютін В. В., Гура, С. О. ... Шапар, О. В. (2009). *Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів*. Харків: Прапор.

Drury J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39 (4), 579–604.

Drury J., & Stott, C. (2011). Contextualising the crowd in contemporary social science. *Contemporary Social Science*, 6 (3), 275–288.

Locher, D. A. (2002). *Collective behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Lubek, I., & Apfelbaum, E. (2000). A critical gaze and wistful glance at hand-book histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 405–428.

Milgram, S., & Toch, H. (1969). Collective Behaviour: Crowds and Social Movements. In G. Linzey, E. Aronson (Eds.), *The Handbook of social psychology* (pp. 507–610). Reading: Addison Wesley Publ. Co.

Reicher, S. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg, & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182–208). Oxford: Blackwell.

Samelson, F. (2000). Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 499–506.

Spears, R., & Postmes, T. (2015). Group identity, social influence and collective action online: Extensions and application of the SIDE model. In S. S. Sundar (Ed.), *The handbook of psychology of communication technology* (pp. 23–46). Oxford: Blackwell.

Stott, C., & Drury, J. (2016). Contemporary understanding of riots: Classical crowd psychology, ideology and the social identity approach. *Public Understanding of Science*, 26 (1), 2–14.

References

- Andreyeva, G. M. (2005). *Sotsialnaya psikhologiya*. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)
- Balei, S. (1995). *Vybrani pratsi iz sotsialnoi i pedahohichnoi psykholohii*. Ternopil. (in Ukrainian)
- Blumer, G. (2010). Kollektivnoye povedeniye. In D. Ya. Raygorodskiy, *Psikhologiya mass. Khrestomatiya* (pp. 528–587). Samara: Bakhrakh-M. (in Russian)
- Vasiutynskiy, V. (2010). *Psykholohichni vymiry spilnoty*. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)
- Gozman, L. Ya., & Shestopal, Ye. B. (1996). *Politicheskaya psikhologiya*. Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russian)
- Gorbatov, D. S., & Baychik, A. V. (2018). Kritika teorii tolpy G. Lebona: istoriko-psikhologicheskiiy aspect. *Voprosy psikhologii*, 3, 137–146. (in Russian)
- Grushin, B. A. (1970). Logicheskiye printsypy issledovaniya massovogo soznaniya. *Voprosy filosofii*, 8, 91–99. (in Russian)
- Grushin, B. A. (1987). *Massovoye soznaniye: Opyt opredeleniya i problemy issledovaniya*. Moscow: Politizdat. (in Russian)
- Zhuravlev, A. L. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskkiye tipy. *Psikhologicheskiiy zhurnal*, 30 (5), 72–80. (in Russian)
- Zhuravlev, A. L., Sosnin, V. A., & Krasnikov, M. A. (2006). *Sotsialnaya psikhologiya*. Moscow: Forum: Infra-M. (in Russian)
- Canetti, E. (2014). *Massa i vlast* [Masse und Macht]. Frankfurt/Main. (in Russian)
- Lebon, G. (2010). Psikhologiya mass. In G. Lebon, *Psikhologiya narodov i mass* (pp. 171–378). Chelyabinsk: Sotsium. (in Russian)
- Mayakovskiy, V. V. (1970). Sochineniya v trekh tomakh. In V. V. Mayakovskiy, *Poemy. Pyesy. Vol. 3* (pp. 2212–213). Moscow: Khudozhestvennaya literatura. (in Russian)
- Moscovici, S. (1998). *Vek tolpy: istoricheskiy traktat po psikhologii mass* [The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology]. Moscow: Tsentr psikhologii i psikhoterapii. (in Russian)
- Moscovici, S. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* (7th ed.). St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Naydonova, L. A., & Naydonov, M. I. (2005). Fenomen Maidanu: dinamika emotsiynikh staniv uchashnykiv. *Politychnyi portret Ukrainy*, 32, 46–58. (in Ukrainian)
- Olshanskiy, D. V. (2001). *Psikhologiya mass*. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Orban-Lembryk, L. E. (2003). *Sotsialna psykholohiia*. Kyiv: Akademvydav. (in Ukrainian)
- Ortega y Gasset, J. (2010). Vosstaniye mass [The revolt of the masses]. In D. Ya. Raygorodskiy (Ed.), *Psikhologiya mass. Khrestomatiya* (pp. 192–309). Samara: Bakhrakh-M. (in Russian)
- Petrovskiy, A. V., & Yaroshevskiy, M. G. (1990). *Psikhologiya: Slovar* (2nd ed.). Moscow: Politizdat. (in Russian)

- Roshchin, S. K. (1990). Psikhologiya tolpy: analiz proshlykh issledovaniy i problemy segodnyashnego dnya. *Psikhologicheskii zhurnal*, 11 (5), 3–16. (in Russian)
- Semechkin, N. I. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya na rubezhe vekov: istoriya, teoriya, issledovaniya (Chast 1)*. Vladivostok: Izdatelstvo Dalnevostochnogo universiteta. (in Russian).
- Sighele, S. (1998). Prestupnaya tolpa: Opyt kollektivnoy psikhologii. In S. Sighele, *Prestupnaya tolpa* [La coppia criminale] (pp. 11–116). Moscow: Institut psikhologii RAN, KSP+. (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2010). Povedinkovy pidkhid u politychnii psykholohii: terminolohichniy tezaurus, osnovni napriamy i problemy. *Sotsialna psykholohiia*, 1 (39), 3–17. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2015). Sotsialna psykholohiia: pohliad u mynule v imia hriadushchoho. *Svitohliad*, 3 (53), 18–21. (in Ukrainian)
- Sosiura, V. (1971). Chervona zyma. In Volodymyr Sosiura, *Tvory v 10 tomakh*. Vol. 6. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)
- Tarde, G. (2015). *Obtshestvennoye mneniye i tolpa* [L'Opinion et la Foule]. Moscow: Lenand. (in Russian)
- Ukhachevskiy, S. (2016). *Lehendy neskorenoi zymy*. Lviv: Kalvariia. (in Ukrainian)
- Fedorkina, A. P. (2014). Sovremennyye napravleniya issledovaniya massovogo soznaniya. *Mir psikhologii*, 1, 230–240. (in Russian)
- Freid, Z. (2016). *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo “Ya”* [Group Psychology and the Analysis of the Ego]. Moscow: Azbuka. (in Russian)
- Tsylin, Liu (2017). *Pamyat pro mynule zemli: trylohiia. Knyha 1: Problema trokh til*. Kyiv: Fors Ukraina. (in Ukrainian)
- Shapar, V. B. (2009). *Psykholohichniy tlumachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv*. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)
- Drury J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39 (4), 579–604.
- Drury J., & Stott, C. (2011). Contextualising the crowd in contemporary social science. *Contemporary Social Science*, 6 (3), 275–288.
- Locher, D. A. (2002). *Collective behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Lubek, I., & Apfelbaum, E. (2000). A critical gaze and wistful glance at hand-book histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 405–428.
- Milgram, S., & Toch, H. (1969). Collective Behaviour: Crowds and Social Movements. In G. Linzey, E. Aronson (Eds.), *The Handbook of social psychology* (pp. 507–610). Reading: Addison Wesley Publ. Co.
- Reicher, S. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg, & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182–208). Oxford: Blackwell.
- Samelson, F. (2000). Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 499–506.

Spears, R., & Postmes, T. (2015). Group identity, social influence and collective action online: Extensions and application of the SIDE model. In S. S. Sundar (Ed.), *The handbook of psychology of communication technology* (pp. 23–46). Oxford: Blackwell.

Stott, C., & Drury, J. (2016). Contemporary understanding of riots: Classical crowd psychology, ideology and the social identity approach. *Public Understanding of Science*, 26 (1), 2–14.

Mykola M. Slyusarevskyy. Mass as a socio-psychological issue: scattered state and the phenomenon of concentration

The article deals with reconceptualization of the fundamentals of mass psychology, which involves ordering of its specific conceptual apparatus and its specifications. The comparison and critical analysis of the present scientific concepts of mass legitimize its definition as a more or less stable and numerous (multi-thousand or multi-million) group of individuals that does not have a clear structure but is characterized by a considerable homogeneity of psychological characteristics and behavior of the individuals. It is stated that the concept of mass reflects, on one hand, depersonalization of an individual, and, on the other, blurring of the boundaries between large social groups. At the same time, the author puts forward the idea that mass, in a sense, exists as a reality parallel to the group social (and socio-psychological) reality. Therefore, it would be more correct to speak not about disappearance of large groups, but rather about a tendency of mass mental phenomena to spread in the society, as well as about society's sporadic acquisition of the mass-like state. It is shown that the usual state of mass is that of spatially disintegrated and dispersed, but when it undergoes significant perturbations, it has a tendency to localized concentration and peculiar condensation. Such mass concentration is commonly referred to as crowd. However, the concept of crowd is clearly debatable. Moreover, its interpretation is notably prejudiced or rather demonized. Therefore, it is suggested to replace it with the term "concentrated mass of people" or simply "concentrated mass" (CM). The author introduces the concepts of randomly concentrated mass (RCM) and mass subject of joint activities (MSJA), which describe qualitatively different states of CM (different types of crowds in traditional terms). It is argued that the emergence of MSJA is the initial phase of the group formation, which occurs much faster and more productively than in the everyday life routine. From this angle, the events of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity are analyzed. The author considers possible MSJA transformations into mass movements, political parties and other forms of social activities. The ways of neutralizing CM aggressive behavior, which is socially dangerous, are discussed.

Key words: mass, mass psychology, mass behavior, mass psychic phenomena, crowd, concentrated mass (CM), randomly concentrated mass (RCM), mass subject of joint activities (MSJA).

Hubeladze, Iryna H., Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINATION OF PERSONAL SENSE OF OWNERSHIP FORMATION IN ONTOGENESIS

The paper deals with the phenomenon of sense of ownership as a socially determined entity, which appears on the basis of an instinctive need for ownership. Sense of ownership is defined as an emotional state of an individual, reflecting subjective evaluative attitudes towards real or abstract ownership targets. Sense of ownership has a number of levels, ranging from feelings to a particular object to more advanced social forms related to social values, ideals and personal attitudes. Sense of ownership is formed, actualized or deactivated during a human life under the influence of various social and psychological factors. The peculiarities of manifestation and stages of sense of ownership formation at different age periods are described in the article. Socio-psychological and political and psychological determinants of formation, actualization or deactivation, leveling or weakening of sense of ownership in ontogenesis are determined. They are motivation of psychological appropriation, group attitude towards ownership, group social and economic identity, development of value-semantic sphere of personality, as well as group values and meanings, collective emotional states, feeling of domination or dependence, intergroup and ingroup comparison, threat of loss of ownership, self-investing, psychological legitimization of ownership possession, and social competition. Sense of ownership can vary phenomenologically depending on the impact of various social and psychological factors, and can play both stimulating and hindering roles in individual identity formation. It can have different modalities, intensity, duration, depth, level of awareness, complexity, substantive content, and various conditions of occurrence, functions performed depending on the situation, different influence on a person, forms and conditions of its development. These determinants can operate in different ways and cause sense of ownership actualization or deactivation depending on the circumstances and stage of life, individual psychological features and his/her social environment. The influence of social and political conflicts on sense of ownership actualization/deactivation is analyzed using the example of internally displaced persons.

Key words: sense of ownership, psychological ownership, social and psychological determination, sense of ownership formation, ontogenesis.

Formulation of the problem. The basis of social relations, which determines their features, is psychological ownership (according to J. L. Pierce, T. Kostova, & K. T. Dirks, 2002). It conditions the human economic subjectivity formation, its experiences, and values. Property is in fact a continuation of a person, and a sense of ownership becomes part of the person's identity. In turn

it determines the social and psychological context of the subjects of ownership interaction, which is realized in their social practices. The scholars continue discussing the nature of sense of ownership, whether it has an instinctive nature or, whether it is determined by the individual social environment and is formed in the process of socialization. Nevertheless, they agree that sense of ownership formation takes place throughout human life. Sense of ownership like any feeling is a lasting emotional experience of a person and community. It arises in the process of their relations with the out world. It is formed and manifested in the course of human development.

Socio-economic and political and legal conditions affect people and are perceived by them ambiguously, differentially and selectively, because they are mediated and transformed through a number of social and psychological phenomena. However, the problem of sense of ownership emergence and formation in ontogenesis still needs to be studied in details.

At the same time, sense of ownership transformation of internally displaced persons, which is particularly acutely affected not only material assets, but also the break of close relations and the actual loss of most spheres of psychological ownership, becomes relevant.

Analysis of the recent research and publications, determination of unresolved issues of the general problem. The analysis of psychological literature has shown that sense of ownership is traditionally considered by scientists as a social and psychological phenomenon based on the main instinctive need for property, whose satisfaction is closely related to the person's group consciousness formation and functioning. It is a psychological attribute of personality that distinguishes it from others and forms the basis for categorization and differentiation, which is possible only in the process of social interaction (Beaglehole, 1931; Бурменко, & Карнышев, 2003; Джеймс, 1991; Хазратова, & Луценко, 2011; Пайпс, 2008; Хазратова, 2009).

Sense of ownership is defined as a specifically subjective form of the need for property existence which is based on the experience of belonging to a person certain attributes of property (targets, things or objects), i.e. the experience of ownership. It is based on the peculiarities of an individual to extend their Selves to all that at least belong to them, what he has the right on, and may say "mine" (Хазратова, & Луценко, 2011).

As a construct of person's self-awareness sense of ownership is realized in social practices and acts simultaneously as a factor and result, or consequence of interpersonal interaction is a multidimensional entity. Its specificity is determined by the organization of its constituents and heterogeneity of its manifestations.

Sense of ownership has a meaningful character. Ownership is like a basis of human being, where things and relations become a symbol of human stability in the social and cultural space. That is, ownership is a certain bound

which separates the Self from all others' Selves. Property is a place of their own world and power, talent and freedom (Рычков, p. 114).

Ownership, as N. Khazratova and M. Lutsenko rightly observe, gives man not only material resources for life and development, but also, through experience sense of ownership, belonging certain thing to him, contributes to an individual's inner world formation, his/her system of values and self-esteem, faith in own forces, in the ability to achieve a certain result. It helps a person to manifest him/herself in the outside world, self-identify him/herself in relationships with others. Therefore, ownership is an important source of psychological resources for individual formation and development (Хазратова, & Луценко, 2011).

In general, scholars agree on the instinctive, innate nature of the need for property (Beaglehole, 1931; Джеймс, 1991; Пайпс, 2008; Хазратова, & Луценко, 2011, etc.). But sense of ownership is already formed on its basis, and depending on various social psychological factors can vary in levels, forms and methods of manifestation at various stages of human ontogenesis.

Belonging something to the person are experienced subjective significant connection with the target, the ability to control and influence on it. This target bears an imprint of our own Self, and its loss or damage will be equally harm to our Self. Property plays an important role in everyday life, in ways of perceiving and evaluating a person himself and others, forming a complex system of social symbols bearing information about their owners. For example, property symbolizes not only personal qualities of the individual, but also the group to which it belongs, its general social and economic status. People not only express their personal and social qualities through ownership, but also make conclusions about the identity of other people based on their one.

However, unexamined remains an issue of sense of ownership formation, as well as possibility for its modification or transformation in ontogenesis. It is important to determine the regularities of this process, as well as the possibilities for influence on lifestyle quality of people who have insufficient or vice versa overestimated sense of ownership.

The purpose of the paper is to define the main determinants of individual's sense of ownership formation during his/her lifetime.

Presentation of the main research material. Sense of ownership we understand as an emotional state of an individual, reflecting subjective evaluative attitudes towards real or abstract ownership targets. These are the processes of internal regulation of human activity, reflecting the content and meaning which they have real or abstract, concrete or generalized targets of ownership, or, in other words, the attitude of a subject towards them. Like any feeling, it must have a conscious component in the form of subjective experience.

Feelings reflect not objective, but subjective, usually unconscious estimation of a target. Emergence and development of sense of ownership leads to

the formation of stable emotional connections. It is based on the experience of interaction with a target of ownership. Due to the fact that this experience may be controversial, to have both positive and negative episodes, feelings in relation to many targets of ownership have an ambivalent nature.

Depending on the stage of individual development, sense of ownership may vary in the form of generalization of a target of feelings, and therefore may have different levels of concreteness – from feelings on a real object to feelings relating on social values and ideals. So, it's important for a preschooler to own specific things, toys and identify themselves in a group through them. But it is important for an adult person to have their own guides and value judgments.

A working algorithm for sense of ownership forming is to compare a person with ones who have succeeded in the domains and values (material or spiritual) subjectively important for him/her, the desire to be in their place. However, one and the same feeling can reside and manifest in different ways, depending on what emotional state the person is at the moment. So, sense of ownership can accompany the emotions of joy, interest, envy, insults, shame, and anger at different times.

Undoubtedly, every person has sense of ownership in their own way, because they have own set of individual traits and personal qualities that influence the formation and manifestation of this feeling.

One of the features of sense of ownership is that it has a number of levels of manifestation, ranging from direct feelings to a particular object and more advanced social forms related to social values, ideals and personality guides. Social institutions, in particular, social symbols supporting their resilience, some traditions, norms and social practices, play an essential role in sense of ownership formation and development as one of the highest human feelings. As an emotional process, sense of ownership develops and, although it has its own biologically deterministic grounds, is the product of individual's life in society, their communication and education.

Experience of privacy is genetically associated with such an ancient, basic form of emotional sphere as the need for property. Possessive aspirations have a deep, instinctive nature. However, under the influence of education and social influence, they are transformed into sense of ownership, are modified in ontogenesis, acquire prosocial forms, but do not disappear, changing only their intensity.

The trait to appropriation, according to R. Pipes, is inherent in everything and means much more than just the desire to possess physically perceptible objects, since it is firmly connected with the personality, and develops one's sense of dignity and self-confidence (Пайпс, 2008).

At the same time, it should be emphasized that sense of ownership cannot be concentrated exclusively on the economic-material objects of ownership, such as money, property, expensive things, etc. It applies to the entire psycho-

logical space of individuals (Нартова-Бочавер, 2008), which combines a complex of physical, social and purely psychological phenomena which people identify themselves with (body, territory, private things, time planning, social relations, attitudes). These phenomena can be especially significant in accordance with the psychological situation, gaining for the subject a personal meaning, and begins to be protected by all physical and psychological means.

Sense of ownership begins to originate very early and psychologists believe that its first signs in ontogenesis can be recorded already in 2-3 months, due to the experience of their own corporeality (Керпачу, 1992; Хазратова, 2009). Newborn children gradually begin to realize that parts of their body belong to them. They are an organic extension of their own, and therefore only they can manage them. Gradual study and discovery of their body as a target of ownership begin from this moment. Children firstly start to separate themselves from others.

The next stage in forming sense of ownership is transfer of children's attention to toys and certain things. Babies often draw all the things that they are interested in, in the mouth, thus trying not only to know a subject, but also to psychologically appropriate it. Kids consider everything they can afford, including their mother. Children of early age still do not differentiate where they are, and where "they are not". They do not separate themselves from mother, and therefore frequent displays of jealousy to her are also a sign of sense of ownership emergence towards social relationships. And parents are the first and most important targets of ownership.

Representatives of psychoanalysis believe that feeling of ownership arises as a consequence of unknown processes of accumulation, which begin at the same stage of development. Later feeling changes to more socio-significant objects: sand, pebbles, toys, and significant adults. Children, starting from a year and a half, fall asleep easier, if their favorite toy or coverlets are next to them. At this period the threat of ownership loss as one of the key determinants of sense of ownership is already actualized.

Awareness of boundaries of the Self occurs gradually and begins at about three years. By this age children can consider everything that falls into their eyesight, and it is almost impossible to convince them in opposite. This phenomenon in psychology is known as egocentrism, which prevents children from understanding that others may also have their own feelings, desires and needs. This means that it's difficult for child to understand that not everything is around him/her. There are toys and things that have other owners, and some of them belong to several people. This is clearly expressed in the notion of invisibility of the world and his/her own self. Later, egocentrism is being overcome by the socialization of child and the acquisition of social experience by him/her (Губеладзе, 2013).

It should be emphasized that in the preschool age the relations of affiliation relate, first of all, to inanimate, material targets (“my toy”), which are often transferred to living targets (“my mother”). At the same time possession of intangible objects is not typical for preschoolers. The visual, effective and visual-figurative thinking of preschool children does not make it possible to feel ownership of intangible objects. All that they define as “theirs” can be felt, it can be touched.

Other researchers point out that sense of ownership arises along with the emergence and development of self-consciousness that is formed at the age of 1-2 years (Пайнс, 2008; Bettelheim, 1969; Furby, 1980).

The child becomes cumbersome and demanding in defending his right to property. No one has no right to touch his/her mom or take his/her toy. According to R. Pipes, 1,5-2 years children are characterized by a high level of aggression against other children in the struggle for the right to own certain things. At the same time, there are not only possessive aspirations for the desired subjects, but also envious attitude towards the peers’ affairs (Пайнс, 2009). It is the period when the possession of the subject emerges as a criterion for categorization, differentiation and self-affirmation of the child in the social world.

According to B. Bethelheim, M. Spiro, and L. Furby, individual sense of ownership is inextricably linked with his/her personal feelings (Bettelheim, 1969; Furby, 1980; Spiro, 1958). Common using of some things, absence of personal targets of ownership contributes to sense of general unity, indivisibility formation, but emotional connection is lost. It leads to the emergence of intimacy feelings, experience of their features and peculiarities, uniqueness, focus only on one thing.

Researchers on the problems of economic socialization determine that awareness of property takes place at the boundary between early and pre-school age (Дембицька, 2008; Москаленко, 2013; Фенько, 2000). Children change the concept of “mine” from material things to social objects, which are often considered parents and the closest environment. Behavior of a small owner in communicating with peers acquires social characteristics, including interpersonal control of ownership. At this stage, one of the key factors in sense of ownership forming is group attitudes towards ownership, as well as intergroup and in-group comparison.

So sense of ownership is one of the most important phenomena that characterizes the economic socialization of a preschooler. Even before the basic knowledge of children about money, valuable things, and economic phenomena, before they are taught to carry out elementary financial transactions and to plan expenses, the main thing, sense of ownership, arises in this process of education. It is interpreted as a basic feeling that in the future will determine the peculiarities of the way children’ will construct their social relationships, their self-determination in the society, development of their self-esteem, etc. Sense

of ownership emergence and formation is an important and inevitable stage of children development.

However, like most of the economic concepts, understanding the ownership in the preschool age is still slightly differentiated and autonomous. And only at the primary school age, with the expansion of the outlook, knowledge and experience of the child's economic behavior, the understanding of property begins to differentiate, and its connection with such concepts as “money”, “value”, “social inequality”, etc., appears.

Mastering or personalization of own territory is one of the stages of sense of ownership creating. The area of sovereign, inaccessible control on the part of other territories determines a degree of individual's confidence in him/herself. Children who have their own space better build their subjectivity. According to D. Rychkov “Somebody can become someone only in his own place” (Рычков, 2007, p. 37). On the other hand, children deprived of such territory, on the one hand, have more blurred own boundaries, but an acute need for their own territory they may appears with their age (Наптова-Бочавер, 2008, p.12).

One of the components of the psychological space is everyday habits and personal ability to independently determine their own mode (Наптова-Бочавер, 2008). Ownership at one's own time, the right to structure their lives at their own discretion is also a kind of sense of ownership, which is, in fact, a leak experience of privacy. Habits and schedule have a particular importance for children, since they still have unformed subjectivity and therefore cannot control their lives to the extent that they would like. If they cannot make a decision, then at least they have information about what happens and when.

Sense of ownership refers to many aspects of the child's mental development. Personal property often forms part of the self-image and determines the motivation of human behavior, its efficiency and competence. The ownership problem often appears as central to the development of relationships with peers and social environment.

Sense of ownership is closely linked to the experience of privacy and intimacy (Наптова-Бочавер, 2008; Татенко, 2013) since it provides the opportunity to distinguish from others, personification, awareness of the membership of something only one person. Ability to provide privacy is an important psychological feature of ownership. Existence of individual is impossible without it.

Along with the emergence of feeling of “own” sense of “stranger” appears. Often the appearance and breeding of these concepts do not coincide in time. Children first define, separate and defend their own, and later begin to realize that others also have their own, and, therefore, it is “alien” for them, something that can not be taken without permission, and something that does not apply to his property right. As a rule, this feeling is formed under the influ-

ence of adults, who are actively trying to control and direct the process of understanding by child of the concepts of “his/her own”, to teach the child to share. Sense of ownership formation in this period is associated with the formation of group social and economic identity, as well as with the development of value-semantic sphere of personality.

The individual psychological space and sense of ownership develops in ontogenesis due to the emergence of new dimensions, the transfer of their boundaries within a framework of existing dimensions, and filling them with various content in accordance with the experience and objectives of maturation (Нартова-Бочавер, 2008, p. 138). Awareness of you as a subject of ownership relations through the personal self-identity formation becomes the central core of human economic and social identity.

It cannot be argued that sense of ownership is a stable and inert entity, which is formed at certain age period and is still static. It is always in the process of forming, re-designing, reducing or increasing valence, etc. depending on specific social circumstances. Sense of ownership can vary phenomenologically, saturated with various social and psychological factors and play both stimulating and inhibiting role in personal identity formation. It can have different modalities, intensity, duration, depth, level of consciousness, complexity, substantive content, and different conditions of occurrence, functions performed depending on the situation, different influence on an individual, forms and conditions of its development.

In stable periods of human life and society, sense of ownership aspires to balance, using already developed forms of expression. During critical events, life situations, sense of ownership can destabilize, and a person regresses to the past, for example, to the impulsive mastering of property.

With age, formed in childhood proprietary patterns of behavior will determine the particular person's attitude towards money, property, ways of appropriating, the level of its responsibility and effectiveness. In general, speaking about existing sense of ownership is already possible closer to adolescence, when personal self-consciousness and self-concept formation occurs, and the experience of psychological ownership and privacy become an integral component of self-consciousness. However, it does not mean that during the subsequent life sense of ownership remains constant and not flexible. On the contrary, it undergoes changes depending on a number of social and psychological factors.

They include group attitudes towards ownership, group social and economic identity, the development of the personal value-semantic sphere, experience of collective emotional states, which are related, inter alia, to individual activities and its realization in community. Individuals' dependence on one or another community involves their identification with the values and attitudes of other members. Consequently, affirmative or negative attitudes of the commu-

nity towards ownership and various methods of appropriation will affect the individual attitude. The higher is the level of identification with one or another community, the stronger is the impact of their collective attitudes.

Motivation of psychological appropriation is one of the other factors in sense of ownership formation and transformation in ontogenesis. Among the main motives of psychological appropriation, researchers determine effectiveness, self-identification, stimulation and need to take place (Pierce, Kostova, & Dirks, 2002).

Self-investing increases the level of sense of ownership to one or another target, through the embedded power, energy, and effort. The more person has invested both moral and material resources to acquire, increase and preserve this psychological ownership, the higher is the level of its manifestation. This determinant should appear in preschool age, when the children firstly get the right to dispose of their own things and toys, and independently organize their own space. Success of this stage in the preschool age leads to the success of sense of ownership formation and realization in adulthood.

Personal self-identification in the field of economic and social relations is based on intergroup and in-group comparison. Individual's belonging to one or another community stipulates his/her self-determination, including sense of ownership actualization to any spheres of individual psychological space. Accordingly, the change of community or his/her status in it certainly affects sense of ownership revaluation and transformation, its valence and intensity of manifestation.

Threat (real or imaginary) to loss of ownership or control over certain areas of their psychological space is an important factor of sense of ownership actualizing. Individuals begin to actively defend their limits by protecting their psychological ownership. It can also be manifested in the intensified use of appropriate markers to personalize their space, aggressive behavior, categorical rejection of another position, etc. As an example, feeling and sense of ownership of internally displaced persons may be investigated and brightly described in this case. They lost most of their property, home, and value things. Their relations, time planning, and normal life were damaged, and their bodies and life were under the threat. During the in-depth interviews, IDPs talked about deep feeling of disturbance of sense of ownership. They described it as feeling of loss of foundation, security, and trust. Such experience is a significant determinant of their possibility adaptation in a new environment.

For the successful sense of ownership realization in social practices it is important to recognize by other people rights of a person or community to such psychological ownership or psychological legitimization of ownership possession. It can be realized not only with the help of legal rights, but also through oral agreements and even through non-interference in individual psychological space.

Sense of ownership formation and transformation in ontogenesis is explained by the interconnection and interdependence of individual-typological, emotional-volitional, value-semantic, demand-motivational, subjective social and economic factors that dominate on the various stages of the personality formation.

Belonging to a person certain object of ownership is experienced as a subjectively significant connection with this thing, the ability to control it and exercise influence on it. The thing carries the imprint of our self, and its loss or damage is equivalent to the damage to our self. Persons perceiving the objects of their property as an extension of their Selves seek for their continual increase and accumulation.

Sense of ownership does not always play only an adaptive or motivational role in human life. Apparently, it is closely related to the personality, his/her attitudes towards life, to people, with his/her beliefs and views. Sense of ownership is one of the types of moral feelings, in which the persistent personal attitude towards the social reality, other people and himself is manifested. It is formed in the social interaction and joint activities of people in the process of their communication and is an important tool for assessing acts and behavior, as well as the regulation of individual relationship.

Multidimensional nature of sense of ownership is determined by its multicomponents structure, the existence of different types of sense of ownership manifestation and its actual forms. The level of sense of ownership formation affects the level of individual social activity and the choice of his appropriate strategies for life-creation.

Conclusions and perspectives for further research. Sense of ownership is in the process of formation, re-design, actualization / deactivation depending on specific social circumstances. The main social and psychological determinants of sense of ownership formation, actualization or deactivation, leveling or weakening in ontogenesis are motivation of psychological appropriation, the group attitudes towards property, the group social and economic identity, the development of individual value-semantic sphere, as well as group values and meanings, collective emotional states, feeling of dominance or dependence, intergroup and in-group comparisons, threat of loss of ownership, self-investing, psychological legitimization of ownership the property, and social competition. These determinants can function differently depending on the life circumstances, stage of the life and individual psychological features, or remain stable. Sense of ownership can be various in form of generalization of the object of feelings and have different levels of specificity - from feelings to a real object, to feelings relating to social values and ideals. If for a preschooler is important to collect specific things, toys and self-identify in a group through them, then for an adult man is actually relevant material institutions and valuable judgments.

Acknowledgment. The research was carried out within the framework of the study “Psychology of individual's sense of ownership realization in social practices”.

List of used sources

Бурменко, Т. Д., & Карнышев А. Д. (2003). *Собственность: психолого-экономический анализ*. Иркутск: Изд-во БГУЭП.

Губеладзе, І. Г. (2013). Формування почуття власності у дошкільників у процесі економічної соціалізації. Вісник Інституту розвитку дитини. *Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, 28, 153–158.

Дембицька, Н. (2008). Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді. *Соціальна психологія*, 3 (29), 53–67.

Джемс, У. (1991). *Психология*. Москва: Педагогика.

Кэпрару, Г., & Кэпрару, Е. (1992). *Мать и дитя*. Кишинев: Штиинца.

Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.

Нартова-Бочавер, С. К. (2008). *Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии*. Санкт-Петербург: Питер.

Пайпс, Р. (2008). *Собственность и свобода*. Москва: Московская школа политических исследований.

Татенко, В. О. (2013). *Психологія інтимного життя*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Рычков, Д. А. (2007). *Онтология собственности*. Челябинск: Образование.

Фенько, А. Б. (2000). *Дети и деньги: особенности экономической социализации. Вопросы психологии*, 2, 94–101.

Хазратова, Н. (2009). Психологічна природа почуття власності. *Соціальна психологія*, 5, 103–110.

Хазратова, Н. В., Луценко, М. Ю. (2011). Потреба у власності як соціально-психологічний феномен. *Психологія особистості*, 3, 113–121.

Beaglehole, E. (1931). *Property: A Study in Social Psychology*. London.

Bettelheim, B. (1969). *The Children of the Dream*. New York, McMillan.

Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30–42. doi:10.2307/3790969

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). *The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research*.

Spiro, M. E. (1958). *Children of the Kibbutz*. Cambridge.

References

Burmenko, T. D., & Karnyshev, A. D. (2003). *Sobstvennost: psikhologo-ekonomicheskii analiz* [Ownership: psycho-economic analysis]. Irkutsk. (in Russian).

Hubeladze, I. H. (2013). Formuvannia pochuttia vlasnosti u doshkilnykiv u protsesi ekonomichnoi sotsializatsii [Formation of sense of ownership of preschoolers in the process of economic socialization]. *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. Serii: Filosoфія, pedahohika, psykhohohiia* [Bulletin of the Institute for the Development of the Child. Series: Philosophy, Pedagogy, Psychology] 28, 153–158. (in Ukrainian).

Dembytska, N. (2008). *Sotsialno-psykholohichni problemy ekonomichnoi sotsializatsii molodi* [Socio-psychological problems of economic socialization of youth]. *Sotsialna psykholohiia* [Social Psychology], 3 (29), 53–67. (in Ukrainian).

James, W. (1991). *Psikhologiya* [Psychology]. Moscow: Pedagogika. (in Russian).

Kepraru, G. & Kepraru, E. (1992). *Mat i ditya* [Mother and child]. Kishinev: Shtiintsa. (in Russian).

Moskalenko, V. V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti* [Socialization of personality]. Kyiv: Feniks. (in Ukrainian).

Nartova-Bochaver, S. K. (2008). *Chelovek suverenny: psikhologicheskoe issledovaniye subiekta v ego bytii* [Man is sovereign: the psychological study of the subject in his being]. St. Petersburg: Piter. (in Russian).

Pipes, R. (2008). *Sobstvennost i svoboda* [Ownership and freedom]. Moscow: Moscow School of Political Studies. (in Russian).

Tatenko, V. O. (2013). *Psykholohiia intymnoho zhyttia* [Psychology of intimate life]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian).

Rychkov, D. A. (2007). *Ontologiya sobstvennosti* [Ontology of property]. Chel-yabinsk. (in Russian).

Fenko, A. B. (2000). *Deti i dengi: osobennosti ekonomicheskoy sotsializatsii* [Children and money: features of economic socialization]. *Voprosy psikhologii* [Issues of psychology], 2, 94–101. (in Russian).

Khazratova, N. (2009). *Psykholohichna pryroda pochuttia vlasnosti* [Psychological nature is sense of ownership]. *Sotsialna psykholohiia* [Social Psychology], 5, 103–110. (in Ukrainian).

Khazratova, N. V., Lutsenko M. Yu. (2011). *Potreba u vlasnostiaksotsialno-psykholohichnyyfenomen* [Need for a property as a social and psychological phenomenon]. *Psykholohiyaosobystosti* [Psychology of personality], Vp.3.113–121. (in Ukrainian).

Beaglehole, E. (1931). *Property: A Study in Social Psychology*. London.

Bettelheim, B. (1969). *The Children of the Dream*. New York, McMillan.

Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30–42. doi:10.2307/3790969

Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002) *The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research*.

Spiro, M. E. (1958). *Children of the Kibbutz*. Cambridge.

Губеладзе І. Г. Соціально-психологічна детермінація формування почуття власності особистості в онтогенезі

Феномен почуття власності розглядається як соціально детерміноване утворення, що виникає на основі інстинктивної потреби у власності, а протягом життя людини під впливом різних соціально-психологічних чинників формується, актуалізується чи деактуалізується. Почуття власності тлумачиться як емоційний стан людини, що відображає суб'єктивне, оцінне ставлення до реальних або абстрактних об'єктів власності. Обґрунтовано, що почуття власності має різні рівні вияву, – від безпосередніх почуттів щодо конкретного об'єкта і до вищих соціальних форм, що належать до соціальних цінностей, ідеалів і настановлень особи. Описано особливості прояву та етапність формування почуття власності у різні

вікові періоди. Визначено соціально-психологічні та політико-психологічні детермінанти формування, актуалізації чи деактуалізації, нівелювання чи послаблення почуття власності в онтогенезі, серед яких мотивація психологічного при-власнення, групове ставлення до власності, групова соціальна та економічна ідентичність, розвиток ціннісно-сислової сфери особистості, а також групових цінностей і смислів, колективні емоційні стани, відчуття домінування або залежності, міжгрупове та інгрупове порівняння, загроза втрати власності, самоінвестування, психологічна легітимізація володіння об'єктом власності, соціальна конкуренція. З'ясовано, що почуття власності може варіювати феноменологічно, залежно від впливу різних соціально-психологічних чинників, і відігравати як стимулювальну, так і гальмівну роль у становленні ідентичності особи; воно може мати різну модальність, інтенсивність, тривалість, глибину, рівень усвідомленості, складність, предметний зміст, різні умови виникнення, функції залежно від ситуації, різний вплив на особу, форми та умови свого розвитку. Зауважено, що означені детермінанти можуть по-різному функціонувати і зумовлювати актуалізацію чи деактуалізацію почуття власності залежно від життєвих обставин, етапу життєвого шляху, індивідуально-психологічних рис особистості та її соціального оточення. Проаналізовано вплив соціально-політичних конфліктів на актуалізацію/деактуалізацію почуття власності особи на прикладі внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: почуття власності, психологічна власність, соціально-психологічна детермінація, формування почуття власності, онтогенез.

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ І МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПОЛІТИКИ

Васютинський В. О., м. Київ

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ ПРО ІСТОРИЧНІ ПРОВИНИ УКРАЇНЦІВ

Дослідження полягає в з'ясуванні того, як українські студенти визначають ставлення українців до своїх історичних провин перед іншими народами, та у визначенні семантичних параметрів і структури відповідних уявлень. Було опитано 78 студентів із трьох регіонів України. Вони розробляли психологічну типологію ставлення жителів України до визнання історичних провин українців перед іншими народами. Отримані відповіді опрацьовано за допомогою контент-аналізу, факторного та кластерного аналізу. У розгляді студентами таких ставлень найчіткіше проявилися два семантичні вектори – констатація та інтерпретація. Констатація зосереджується навколо питань про наявність провин, конечність їхнього визнання або заперечення, потребу об'єктивності та емоційної безсторонності даваних оцінок. Перехідною ланкою між констатувальним та інтерпретаційним векторами стало знання або незнання історії. В інтерпретаційному контексті основну роль відіграють: оцінка історичних обставин, політичні орієнтації та соціально-демографічні характеристики громадян, психологічні та ідеологічні пояснення причин визнання або невизнання історичних провин, власна оцінка активності інтерпретаторів. Регіональні відмінності проявилися в тому, що центральноукраїнські студенти більшої ваги надають знанню історії; для західноукраїнських студентів важливішими є аргументи на виправдання винуватців-співвітчизників; східноукраїнські студенти виразніше орієнтуються на власну оцінку активності індивідів. Виявлено психологічні відмінності в оцінці провин перед поляками і євреями: визнання або заперечення провин перед поляками постає як реакція на політичну актуалізацію відповідних питань, натомість ставлення до євреїв більшою мірою пов'язане із загальною світоглядною позицією громадян.

Ключові слова: семантична структура уявлень, оцінка історичних провин, констатувальні пояснення, інтерпретаційні пояснення, психологічні чинники визнання або невизнання провин.

Постановка проблеми. Процеси відновлення й утвердження політичної суб'єктності української нації, що відбуваються протягом трьох

останніх десятиріч, актуалізують питання історичної відповідальності українців за події, які мали місце в минулому, насамперед у відносинах із сусідніми народами. Плекання історичної тяглості повинно не лише спиратися на гордість за героїзм і досягнення предків, а й зважати на скоєні ними помилки, переступи та злочини. Неусвідомлені і невизнані масштабні негативні вчинки не минають безслідно, а породжують тяжкі психологічні наслідки, які гальмують позитивний розвиток етнонаціональної свідомості.

Особливо важливим для сучасної України є національне самовизначення молоді, зміст і напрями якого зумовлюватимуть майбутній розвиток суспільства. Залучаючись до його розбудови, молоді люди мають знати етнічні, історичні, світоглядні джерела відповідних процесів, а зокрема і їхні складні й проблемні аспекти.

Як показують сучасні соціально-психологічні дослідження, українська молодь має доволі невиразні уявлення про негідні вчинки представників українського етносу/нації в минулому. Це може мати принаймні дві причини. По-перше, швидке зростання української національної свідомості, якому найбільше підлягає молодь, передбачає стійку орієнтацію на позитивні сторони історичного буття українців. По-друге, негативна інформація про український етнос/націю надходить здебільшого з боку недругів українства, через що її сприймають як неправдиву або упереджену, а відтак не варту уваги й довіри.

Отже, можемо говорити про наявність певної суперечності між двома актуальними потребами української молоді – утвердженням її національної самосвідомості і здобуттям об'єктивних знань про історію свого народу. За головний результат розв'язання цієї суперечності належить уважати здатність асертивно сприймати різноманітну, у т. ч. й негативну інформацію про минуле та адекватно узгоджувати її з позитивним напрямом національного самоусвідомлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні М. Воля та його колег підкреслено важливу роль самокатегоризації членів групи, яка несе відповідальність за завдані іншій групі кривди, у виникненні та прийнятті почуття колективної провини, з одного боку, або перенесенні її на членів інших соціальних груп (Wohl, Branscombe, & Klar, 2006). В іншому експерименті цього самого колективу авторів виявлено вплив згадування історичної віктимізації на емоційні реакції на нинішнього супротивника. Представники різних етнічних груп, яким нагадували про завдані їм у минулому кривди, відчували меншу колективну провину за теперішні агресивні дії своїх одноплемінників, ніж ті, яким не нагадували про колишню віктимізацію їхньої групи (Wohl, & Branscombe, 2008). Ці дослідження показали значущий вплив оцінок колишніх драстичних подій на ставлення до теперішніх конфліктних ситуацій та визначення винуватців.

Натомість у праці Н. Соляк та співавторів зазначено, що в контексті етнічних і расових конфліктів дослідження переважно зосереджувалися на вивченні емоційного досвіду, але замало уваги приділялося поточному вираженню почуттів. На прикладі ізраїльсько-палестинських відносин та міжрасових проблем у США автори доводять, що інформація про розчарування членів аут-групи посилює почуття колективної провини і спонукає виступати проти групових дій, спрямованих на шкоду цій групі. Щоправда, це мало місце серед тих, хто й раніше вважав відносини між групами за несправедливі (Solak, Tagar, Cohen-Chen, Saguy, & Halperin, 2017). Очевидно, більш ґрунтовне розв'язання проблеми співвідношення оцінок колишніх подій і нинішніх процесів залишається на порядку денному.

Є дані про те, що оцінка конфліктного минулого і проблемного теперішнього може мати різне психологічне підґрунтя. Вивчаючи колективну провинину та сором як чинники відшкодування історичних переступів, Р. Бравн та ін. зазначають, що принциповим є питання про форму переживання групової винуватості – сорому або провини. Аналізуючи наслідки подій у Боснії вони виявили, що ключовою передумовою почуття колективної провини є визнання відповідальності за неправомірні дії своєї групи, тоді як оцінка того, якою мірою злочини загрожують іміджу групи в очах інших людей, стимулює радше колективний сором. Водночас автори дослідження застерігають, що стимулювання колективної провини не може правити за універсальну панацею для виправлення міжгрупових нерівностей. По-перше, воно може негативно впливати на міжгрупові контакти, підвищуючи міжгрупову тривожність. По-друге, занадто часті нагадування про це можуть перетворити соціально прогресивну емоцію колективної провини на більш інтроспективну та потенційно шкідливу емоцію колективного сорому (Brown, Gonzalez, Zagefka, Manzi, & Cehajic, 2008).

Група дослідників проблем порозуміння між потерпілими-виживаннями і винуватцями масового геноциду в Руанді вивчала психологічні наслідки участі одних і других у спеціально організованих традиційних громадських судових процесах. Вони виявили, що такі наслідки, з одного боку, наблизили членів двох груп одних до одних, але з другого – справили протилежний вплив. Очікуючи на майбутнє судове засідання, потерпілі повідомляли про менше почуття помсти, вищий рівень прощення і готовність контактувати з аут-групами. Слухання справи в присутності всієї громади сприяло відновленню почуття контролю та зниженню особистої і колективної провини жертв. Водночас потерпілі пережили потужну реактивацію негативних емоцій і навіть загострення посттравматичних симптомів, ставали менш схильними прощати, сильніше схилилися до інгрупових, ніж міжгрупових контактів. Участь винуватців у процесі

підвищила почуття їхньої особистої провини, тоді як почуття колективної провини вже було в них досить високим під час очікування суду. Такі результати, на думку авторів, пояснює соціальний обмін емоціями: взаємна активація інтенсивних емоційних станів сприяла виникненню спільного емоційного стану. Відтак дослідники зробили висновок про відмінності між наслідками правосуддя на макро- і мікрорівні: на макрорівні йдеться про потреби суспільства загалом, що сприяє зміні категоризації груп із “вони” на “ми” шляхом створення більш загальної групи; натомість на мікрорівні – про потреби та особисті взаємини окремої жертви, де набагато важче досягти відчутних переваг (Kanyangara, Rimй, Paez, & Yzerbyt, 2014).

Узагальнення наведених даних дає підстави говорити про такі основні параметри оцінювання історичних провин своєї етнонаціональної групи: їх визнання або заперечення; зосередження на емоційному досвіді минулого або на теперішніх переживаннях і ставленнях; увага до широких соціальних або до міжособових та особистісних процесів.

Не розв’язані раніше частини загальної проблеми. Імовірно, описані закономірності мають вияв і на українському етнічному ґрунті, зокрема в тому, як українська молодь сприймає й оцінює історичні провини свого етносу/нації, якого значення надає їм у сьогодишньому дискурсі національного життя, яким чином зараджує психологічним проблемам і комплексам, що сформувалися на їхній основі. Проте відповідні процеси не дістали належного вивчення.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в з’ясуванні особливостей того, як українські студенти окреслюють ставлення до історичних провин українців перед сусідніми народами та якою мірою оцінюють їхню важливість, у визначенні семантичних параметрів і структури відповідних уявлень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Такі показники виявлено за результатами опитування 78 студентів у трьох містах з основних політико-ідеологічних регіонів України – Центру, Заходу і Сходу. Було опитано, відповідно, 30 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 23 студенти Львівського національного університету імені Івана Франка та 25 студентів Запорізького національного університету. Особи жіночої статі становили 61,5%.

Опитування мало вигляд виконання письмового завдання під час контрольної роботи із соціальної психології. Потрібно було розробити й описати психологічну типологію ставлення жителів України до (на вибір студента): одруження принца Гаррі і Меган Маркл; підвищення комунальних тарифів; українізації шкільної освіти; отримання Українською церквою автокефалії; визнання історичних провин українців перед іншими народами (поляками, євреями тощо). Розглянуто роботи студентів, у

яких дано відповідь на останнє з перелічених питань. (Поляків і євреїв у цьому завданні було згадано, по-перше, для того, щоб чіткіше актуалізувати проблему в уявленнях студентів, а по друге, з огляду на те, що саме про провини українців перед цими двома народами говорили респонденти в попередніх опитуваннях на цю тему (Васютинський, 2018).

У результаті контент-аналізу отриманих відповідей виділено 52 семантичні одиниці, які відображають бачення студентами ставлень громадян до історичних провин українців. За частотою згадування утворився такий ряд (наведено одиниці, що мали місце в оцінках понад третину опитаних): виправдання історичними обставинами (60,3%), нейтрально-байдуже ставлення (53,9), потреба визнавати провини (51,3), психологічні пояснення того, чому не готові визнавати провини (51,3), потреба не визнавати провини (50), вплив правих політичних орієнтацій (48,7), психологічні пояснення того, чому готові визнавати провини (46,2), визнання провин українців перед поляками (46,2), згадування про провини поляків перед українцями (39,7), визнання провин українців перед євреями (38,5), важливість знання історії (37,2), значення міжпоколінних відмінностей (35,9%).

Потрібно підкреслити, що відповіді переважно стосувалися до проблемного спрямування оцінюваного явища, а не до його змісту як такого. Свідченням цього є значущі позитивні кореляції між констатаціями протилежного змісту: потребою визнавати провини і потребою не визнавати провини (0,56); психологічними поясненнями того, чому готові і чому не готові визнавати провини (0,49); знанням і незнанням історії (0,4); визнанням провин українців перед росіянами і росіян перед українцями (0,39); визнанням провин українців перед іншими народами та інших народів перед українцями (0,37); визнанням провин українців перед поляками і поляків перед українцями (0,35; в усіх цих випадках $p \leq 0,01$); визнанням провин українців перед євреями і євреїв перед українцями (0,27); ліберально-пацифістськими і правими політичними орієнтаціями (0,23); загальним визнанням і запереченням наявності провин (0,22; у трьох останніх випадках $p \leq 0,05$).

Описані характеристики можна умоглядно поділити на дві групи: констатувальні (згадування про конкретні історичні проблеми у відносинах з іншими етносами, konieczність визнавати або не визнавати провини, наполягання на об'єктивності оцінок) та інтерпретаційні (пояснення історичними обставинами, впливом політичних орієнтацій, психологічними чинниками).

У просторі 43 ознак, які спостережено у відповідях не менш як 10% опитаних, було проведено конфірмаційний факторний аналіз на основі коваріації. Виділилися шість факторів із загальною дисперсією 55,5%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію 12,6%) відображає “констатацію провин” українців перед іншими народами, зокрема перед кримськими татарами, євреями і поляками, а також інших народів – перед українцями.

У другому факторі (10,4%) об’єдналися ознаки, які позначають “вплив соціально-демографічних рис” громадян – освіти, віку, регіону проживання, до яких додалася ще й невизначена позиція із цього питання. Можливо, річ у намаганні пояснити незрозумілий зміст позицій громадян через посилення на більш-менш очевидні характеристики.

Третій фактор (10%) стосується до “конечності визнавати або не визнавати” провини. Ідеться про саме визнання як проблему: протилежні за змістом ознаки – треба чи не треба визнавати – опинилися на одному полюсі. На другому полюсі тут – визнання провин українців перед поляками, що може правити за показник особливого емоційно-змістового навантаження стосунків із поляками в просторі відповідних оцінок.

У двополюсному четвертому факторі (8,3%) “психологічним поясненням” того, чому українці готові визнавати “свої” провини, протиставилися ознаки, яким важко дати спільне тлумачення: значення релігії, констатація провин українців перед євреями та вплив радянського минулого. Очевидно, може йтися про “пояснення непсихологічні, зовнішні”, а зокрема й про те, що провини перед євреями мають за собою не суб’єктивно-психологічні, а радше ментально-ідеологічні джерела.

П’ятий фактор (7,6%) містить ознаки “бажання об’єктивної оцінки”: тут поєдналися констатація взаємних (а не односторонніх) провин українців і поляків, психологічні пояснення того, чому українці готові або не готові визнавати провини, намагання давати об’єктивні оцінки.

У шостому факторі (6,6%) протиставилися, на одному полюсі, “історична обізнаність” – знання і незнання історії, а на другому – “власна оцінна активність” – заперечення провин та значення активності-пасивності залучених до питання суб’єктів.

Такі результати факторного аналізу дали змогу конкретизувати семантичний зміст бачення студентами проблеми історичних провин українців порівняно з вищенаведеним умоглядним його описом. Констатувальна сторона цього змісту проявилася цілком виразно: згадування про проблемні відносини українців із кримськими татарами, євреями, поляками; актуалізація питання про визнання або невизнання провин українців; пошук об’єктивних оцінок історичних подій.

Складнішою виявилася структура інтерпретаційної сторони. Насамперед потрібно звернути увагу на те, що найчастотніша характеристика “виправдання історичними обставинами” набирала відносно невелике факторне навантаження і в процесі зниження розмірності простору ознак випала з переліку індикаторів. (Це може бути свідченням, з одного боку, її

очевидності як аргументу, а з другого – логічної непереконливості). Місце цієї загальної характеристики зайняла низка “дрібніших” властивостей – соціально-демографічних ознак та зовнішніх щодо українців як етносу політико-ідеологічних впливів.

Подібним чином випав із переліку ознак і вплив правих та ліберально-пацифістських політичних орієнтацій самих українців. Натомість посилилася роль психологічних чинників: поряд із суто психологічними поясненнями визнання або невизнання провин та знанням чи незнанням історії актуалізувалося питання про власну активність/пасивність в оцінюванні проблеми. Постає цікавий парадокс: політичні орієнтації українців як гаданих суб’єктів історичних провин легше привертають увагу, але насправді психологічно вагомішими виявляються їхні суб’єктивні ставлення до визнання або невизнання таких провин.

Актуалізувалася також відмінність в оцінці провин перед поляками і євреями. На рівні простої констатації одні і другі ввійшли в спільний для них фактор, натомість психологічний зміст ставлення до переживання їх виявився неоднаковим. Визнання провин українців перед поляками протиставилося самій потребі визнавати або не визнавати історичні провини. Таке емоційно-змістове навантаження може бути відображенням актуалізованої в польському суспільстві проблеми конфліктних українсько-польських відносин у минулому, що не набуло достатнього усвідомлення в українському суспільстві. Натомість констатація провин українців перед євреями протистоїть психологічним поясненням історичних провин. Тому можна, мабуть, вести мову про захисне “виведення” провин перед євреями за межі суб’єктивно-психологічних оцінок і надання їм ментально-ідеологічного змісту, який легше визнати і виправдати.

Очевидними для українського суспільства є міжрегіональні відмінності, що в межах цього дослідження мали б проявитися в різниці між позиціями студентів із трьох міст. Різною мірою значущі відмінності між ними зафіксовано за 18 ознаками. У 12 випадках із 18 семантичні одиниці найчастіше траплялися у відповідях киян, по три показники переважали в оцінках львів’ян і запоріжців.

За допомогою факторного аналізу простір цих 18 ознак структуровано у вигляді п’яти факторів із загальною дисперсією 50,5%

Найвагоміше навантаження в межах першого фактору (вклад у дисперсію 14,7%) випало на знання історії (.74). Найбільше уваги цій характеристиці приділили київські респонденти (56,7%) порівняно із львівськими (26,1%; $p \leq 0,05$) та запорізькими (24%; $p \leq 0,01$). Можна припустити, що в цьому разі проявився такий собі “столичний” менталітет – готовність визначати цінності та претензія на приймання компетентних рішень від імені всього загалу.

Зміст другого фактору (10,2%) насамперед утілюється в думці про вплив радянських і німецько-фашистських провокацій на міжетнічні конфлікти в Україні (.67). Таку думку частіше обстоювали львівські студенти (26,1%), на відміну від київських (3,3%) і запорізьких (4%; в обох випадках $p \leq 0,01$). Зрозуміло, що проблема провин перед поляками є найбільш дражливою для західних українців, через що вони активно шукають виправдувальних пояснень у вигляді зовнішніх впливів, а не власних агресивних мотивацій своїх предків.

Про потребу визнавати (.73) або не визнавати (.82) провини йдеться в показниках третього фактору (9,8%). Тут найактивнішими були кияни (73,3 та 70%, відповідно), відносно менше – львів'яни (60,9 та 47,8%), а найменше турбувалися із цього приводу запоріжці (16 і 28%; $p \leq 0,01$). Очевидно, мешканці східних регіонів, що слабше ідентифікувалися з українським етносом загалом, мають менше психологічних підстав перейматися проблемами історичних провин українців.

На провідне місце в четвертому факторі (8,1%) вийшла думка львівських студентів про те, що треба взаємно вибачатися (.68): про це з-поміж них писали 34,8%, тоді як серед київських студентів – 20%, а серед запорізьких – жодний ($p \leq 0,01$). Слід гадати, що наполягання на взаємних провинах, а відтак і на взаємних вибаченнях допомагає послабити переживання провин за переступи в минулому.

Нарешті, у п'ятому факторі (7,7%) домінувала думка про власну оцінку активність громадян (.64). Найбільшого значення їй надали респонденти із Запоріжжя (32%), меншого – із Києва (16,7%), а найменшого – зі Львова (8,7%; $p \leq 0,05$). Маючи відносно менше підстав відображати колективні провини українців як свої власні, запоріжці частіше виносять їх на особистий розсуд громадян.

Для уточнення відмінностей між респондентами з різних регіонів було проведено кластерний аналіз за методом Варда. Виділилися чотири кластери. До першого кластера, який ми назвали “київський”, увійшли 19 респондентів, переважно з Києва (14 осіб). Симетрично аналогічне співвідношення склалося в межах четвертого, “запорізького”, кластера: тут серед 19 осіб виявилось 14 із Запоріжжя. Основні характеристики відповідей представників цих двох кластерів збігалися з особливостями оцінок, що їх давали, відповідно, київські і запорізькі студенти.

Більш мішаними виявилися другий і третій кластери (по 20 осіб), між якими розподілилася більшість львівських студентів, але за істотної частки киян і запорожців. До другого (“львівсько-київського”) кластера увійшли дев'ять представників Львова, вісім – Києва і три – Запоріжжя; до третього (“львівського”) – дев'ять, шість і п'ять осіб, відповідно.

Можна гадати, що розбіжності між цими двома кластерами відображають бачення провин українців, які мало пов'язані з власне регіональ-

ними особливостями ставлення до історичних реалій. Порівняння значущих відмінностей змісту відповідей представників двох груп показало, що може йтися про дві основні позиції.

Перша позиція стосується до раціонального намагання підкреслити кінечність об'єктивно-неупереджених оцінок. Вона істотно переважає серед представників другого кластера порівняно з третім: потреба знати історію (55 і 20%, відповідно) та важливість нейтрального ставлення (80 і 35%; в обох випадках $p \leq 0,01$).

Друга позиція, навпаки, відображає емоційну заклопотаність через саму наявність історичних провин і потребу психологічно розв'язати цю проблему. Вона виразно домінує в оцінках осіб із третього кластера і найяскравіше проявляється у визнанні провин українців перед євреями: 85% проти 10% у респондентів із другого кластера ($p \leq 0,01$).

Висновки. В аналізі студентами історичних провин українців перед іншими народами найчіткіше проявляються два семантичні вектори – констатація та інтерпретація. Констатація насамперед зосереджується навколо питань про саму наявність таких провин, кінечність їх визнання або заперечення, потребу об'єктивності та емоційної незаангажованості даваних оцінок. За перехідну ланку між констатувальним та інтерпретаційним векторами можна вважати знання/незнання історії: знання сприяє об'єктивації проблеми, натомість незнання посилює значення суб'єктивних тлумачень.

В інтерпретаційному контексті основну роль відіграють: оцінка історичних обставин, політичні орієнтації та соціально-демографічні характеристики громадян, психологічні та ідеологічні пояснення причин визнання/невизнання історичних провин, власна оцінка активності інтерпретаторів.

Регіональні відмінності проявилися почасти в оцінках студентів, а почасти – у їхніх власних позиціях щодо провин. Центральнотериторіальні (київські) студенти відносно більшої ваги надають оцінкам, що спираються на знання історії. Для західнотериторіальних (львівських) студентів важливішими видаються аргументи на виправдання винуватців-співвітчизників. Східнотериторіальні (запорізькі) студенти виразніше орієнтуються на власну оцінку активності індивідів.

Розгляд провин перед поляками і євреями показав певні психологічні відмінності в оцінці ставлень до цих двох народів. Визнання або заперечення провин перед поляками постає радше як реакція на політичну актуалізацію відповідних питань. Натомість ставлення до євреїв більшою мірою прив'язане до загальної світоглядної позиції громадян.

Напрями подальших розвідок мають зосереджуватися навколо потреби і змоги сучасного українського суспільства аналізувати провини

минулого, спрямовувати зусилля на їх визнання, узгоджувати ці процеси із загальним дискурсом свого розвитку.

Список використаних джерел

Васютинський, В. О. (2018). Українські провини і вибачення: простір конотацій. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 25–30.

Brown, R., González, R., Zagefka, H., Manzi, J., & Iehajiz, S. (2008). Nuestra Culpa: Collective Guilt and Shame as Predictors of Reparation for Historical Wrongdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), 75–90.

Kanyangara, P., Rimй, B., Paez, D., & Yzerbyt, V. (2014). Trust, Individual Guilt, Collective Guilt and Dispositions Toward Reconciliation Among Rwandan Survivors and Prisoners Before and After Their Participation in Postgenocide Gacaca Courts in Rwanda. *Journal of Social and Political Psychology*, 2 (1). Retrieved from <https://jspp.psychopen.eu/article/view/299>.

Solak, N., Tagar, M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., & Halperin, E. (2017). Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and Emotion*, 31 (6), 1112–1126.

Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17 (1), 1–37.

Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (6), 988–1006.

References

Vasiutynskyi, V. O. (2018). Ukrainski provyny i vybachennia: prostir konotatsii [Ukrainian guilts and regrets: a space of connotations]. *Psykhohihiia i psykhosotsialni interventsii* [Psychology and Psycho-social Interventions], 1, 25–30. (in Ukrainian)

Brown, R., González, R., Zagefka, H., Manzi, J., & Iehajiz, S. (2008). Nuestra Culpa: Collective Guilt and Shame as Predictors of Reparation for Historical Wrongdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), 75–90.

Kanyangara, P., Rimй, B., Paez, D., & Yzerbyt, V. (2014). Trust, Individual Guilt, Collective Guilt and Dispositions Toward Reconciliation Among Rwandan Survivors and Prisoners Before and After Their Participation in Postgenocide Gacaca Courts in Rwanda. *Journal of Social and Political Psychology*, 2 (1). Retrieved from <https://jspp.psychopen.eu/article/view/299>.

Solak, N., Tagar, M. R., Cohen-Chen, S., Saguy, T., & Halperin, E. (2017). Disappointment expression evokes collective guilt and collective action in intergroup conflict: the moderating role of legitimacy perceptions. *Cognition and Emotion*, 31 (6), 1112–1126.

Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., & Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17 (1), 1–37.

Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (6), 988–1006.

Vadym O. Vasiutynskyi. Semantic structure of students' representations of the historical guilt of Ukrainians

The aim of the research is to find out how Ukrainian students define the attitudes of Ukrainians to their historical guilt towards other peoples, as well as to determine the semantic parameters and structure of their representations. 78 students from three regions of Ukraine were surveyed. They developed a psychological typology of the attitudes of Ukrainians to recognition of their historical guilt in relation to other peoples. The received data were processed by means of the content, factor, and cluster analyses. Stating and interpretational vectors were the two most clearly identified semantic vectors in the students' attitudes. The stating vector deals with the issues of the awareness of guilt, the necessity of its recognition or denial, the need for objectivity and emotional impartiality of the pronounced judgments. Knowledge and lack of knowledge of history turned out to be a transitional link between the stating and interpretational vectors. Evaluation of the historical circumstances, citizens' political orientations and socio-demographic characteristics, psychological and ideological interpretation of the reasons for recognition or non-recognition of the historical guilt, and individual evaluative activity of the interpreters played the leading role in the interpretational context. The regional differences manifested themselves in the fact that the Central Ukrainian students attached greater importance to the knowledge of history. For the West Ukrainian students it was more important to have arguments to justify their culprit compatriots. The East Ukrainian students were more clearly oriented at their individual evaluative activity. The study revealed psychological differences in the assessment of guilt towards Poles and Jews. Recognition or denial of the guilt towards Poles appears to be a reaction to the political actualization of the relevant issues, while the attitude towards Jews mainly refers to the general world outlook stand of the citizens.

Key words: semantic structure of representations, assessment of the historical guilt, stating explanations, interpretative explanations, psychological factors of recognition or non-recognition of guilt.

Горностай П. П., м. Київ

КОЛЕКТИВНА ТРАВМА ЯК ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Проблема колективних травм є актуальною для українського сьогодення і важливою з погляду розуміння функціонування великих і малих соціальних груп. У психологічній та психотерапевтичній літературі тема колективних травм дістала наразі досить широке висвітлення як у загальному плані, так і щодо вивчення конкретних прикладів, які стосуються травм геноциду, рабства, терористичних нападів тощо. Найбільш представленим можна вважати аспект, пов'язаний з колективною травмою Голокосту та її трансгенераційною передачею. Колективна травма українського Голодомору має натомість порівняно незначну представленість у літературі. Поняття “колективна травма” може бути співвіднесено з іншими спорідненими поняттями: історична травма, трансгенераційна травма, національна травма, культурна (або культуральна) травма, інформаційна травма. Є ряд чинників, що визначають тяжкість колективної травми та умови передавання травматичного досвіду нащадкам: тяжкість травми, рівень переживання несправедливості, активність чи пасивність травмованої групи, опрацювання наслідків. Можна виділити різні типи стратегій подолання колективної травми великою групою: прогресивну, активно-агресивну, пасивно-агресивну та регресивну, у процесі реалізації яких проявляються як конструктивні (перетворення травми на історичний наратив), так і деструктивні (формування агресивної ідеології) тенденції. Подолання наслідків колективних травм у великих групах пов'язане з різними способами ритуалізації травматичного досвіду, одним з видів яких є створення героїчного епосу в певні історичні періоди. У малих групах спостерігаються колективні травми, викликані подіями, що відбуваються в цій групі, а також наслідки історичних травм, які актуалізуються в певні періоди загострення групової динаміки. Для опрацювання колективних травм та інших соціокультурних тем розроблено низку методів, серед яких одне з чільних місць займає метод соціодрами.

Ключові слова: колективна травма, історична травма, соціальна динаміка, трансгенераційна передача, стратегії подолання травми, ритуалізація травматичного досвіду, соціодрама.

Постановка проблеми. Процеси групової взаємодії, що відбуваються в складних соціальних ситуаціях, становлять надзвичайно актуальну проблематику. Однією з типових складних ситуацій є групова, або колективна, травма, яку може переживати група будь-якої величини. Наше українське сьогодення переповнене подіями, які мають різний ступінь травматичності. Це і суспільні проблеми (війна, вимушене переселення, криза тощо), і проблеми, які українці переживають як наслідки історичних

травм: “червоний терор”, “розстріляне відродження”, репресії, дві війни (громадянська і світова), боротьба з націоналізмом, ліквідація УПА, чорнобильська трагедія, російська агресія і втрата територій та багато інших. Усе це в сукупності стало причиною переважання в українському менталітеті депресивних форм світовідчуття та постання інших психологічних проблем, які потребують свого осмислення та опрацювання.

Суспільство виробило чимало засобів, що допомагають зцілитися від колективних травм. Серед них – ритуалізація травми, трансформація травматичного досвіду в історичні символи, міфи, епічні твори, де процес горювання підноситься до рівня естетичного переживання. Колективні травми, з якими суспільству не вдалося впоратися, делегуються нащадкам, які переживають їх як свої власні. Травма, що не була належним чином залікована, може довго даватися взнаки, проте з часом вона втрачає гострі ознаки, трансформуючись в особливості національного характеру. Колективні травми є важливим чинником розвитку практично всіх, без винятку, великих груп людей; без знання закономірностей їх проживання неможливе розуміння соціальної динаміки на всіх рівнях історичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема колективних травм стала особливо актуальною після Другої світової війни. Однією із складових цієї війни була трагедія єврейського народу, відома під назвою Голокост. Цей приклад геноциду привернув до себе увагу не лише істориків, юристів, соціологів, а й психологів та психотерапевтів. Дослідників, зокрема, цікавив безпосередній вплив цієї колективної травми як на тих, хто вижив, так і на їхнє найближче оточення, членів сімей та нащадків у різних поколіннях. Це дало змогу накопичити щодо Голокосту чималий емпіричний і статистичний матеріал, вивчити основні закономірності переживання цієї колективної травми, порівнявши їх з іншими прикладами колективних травм, знайти спільні та особливі риси, дослідити інші закономірності й механізми.

Тему колективних травм висвітлено у великій кількості публікацій, що заслуговують на окремий великий огляд. Ми зупинимось лише на деяких з них, зокрема тих, що ілюструють найважливіші аспекти цієї проблеми. У багатьох роботах порушуються загальні проблеми, що стосуються закономірностей виникнення та перебігу колективних травм, а також їхнього зв'язку з проблемами історії та культури. Проте більшість публікацій присвячено специфічним видам колективних травм і соціальним групам, що їх зазнали. Наприклад, Р. Айерман у своїй роботі (2016) аналізує феномен рабства як різновид культурної травми та його інтелектуальні наслідки, зокрема для колективної пам'яті, на прикладі історії афроамериканської ідентичності.

Серед досліджень колективних травм та їхніх наслідків найбільшу кількість присвячено темі травми Голокосту. Ця трагедія не лише привернула найбільшу увагу з боку політичних, юридичних, історичних інституцій, вона вважається однією з найбільш опрацьованих у психологічному та психотерапевтичному сенсах. У роботі М. Ньюфілда (Neufeld, 2012) на основі аналізу історій постраждалих, які залишилися в живих після Голокосту, та їхніх родичів досліджується вплив травми на колективну ідентичність сучасних американців єврейського походження. Один з найбільш розроблених аспектів проблеми психології колективних травм стосується трансгенераційної передачі травматичного досвіду. Прикладом такого дослідження є праця Н. П. Келлермана (Kellermann, 2013), присвячена епігенетичному підходу до аналізу вторинних, видимих і невидимих, відбитків Голокосту на тих, хто вижив, і на їхніх нащадках.

У багатьох роботах аналізуються процеси в травмованих групах, що проявляються як різні способи опрацювання колективних травм. У статті Д. Сомасундарам (Somasundaram, 2014) розглядаються породжені війною та стихійними лихами складні ситуації, які мають психологічний вплив не лише на особу, а й на її сім'ю, спільноту і суспільство в цілому. Досить цікавою видається публікація М. Еріксон (Eriksson, 2016), де аналізу піддається вплив соціальної мережі Twitter на переживання колективної травми через шість днів після терористичного акту в Норвегії у 2011 році.

Для нашого суспільства особливе значення має тема колективної травми українського Голодомору 1932–1933 років, проте, слід зазначити, порівняно з іншими прикладами травм, їй присвячено відносно небагато досліджень. Одне з них – стаття О. Кісь (2010), де феномен історичної травми аналізується в контексті уявлень про колективну пам'ять та колективну ідентичність на основі опублікованих свідчень жінок, що пережили Голодомор. У статті В. Огієнка (2013) досліджується співвідношення між поняттями “культурна травма” і “колективна травма”, висвітлюється проблема впливу історичної травми Голодомору на поведінку і психіку українців. Серед зарубіжних досліджень слід звернути увагу на роботи Б. Безо, де аналізується міжпоколінна передача травми від геноциду Голодомору 1932–1933 років в Україні та її вплив на психологію нащадків, зокрема на гендерні ролі (Bezo, 2011; Bezo, Maggi, 2015).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Ще рано говорити про завершену, усталену соціально-психологічну теорію колективних травм, яка б належним чином узагальнювала результати соціологічних, демографічних, етнічних, психотерапевтичних та інших досліджень. Недостатньо наразі вивчено ментальні і поведінкові особливості травмованої групи як суб'єкта, так само як і характеристики членів травмованих груп та їхніх нащадків (це стосується як великих, так і малих груп). Бра-

кує також досліджень малої групи, яка саме на цей час переживає актуальну травму, а не лише є носієм історичних травм.

Мета статті: обґрунтувати основні положення концепції колективних травм як феномена групового несвідомого та розробити модель динаміки перебігу колективної травми і виходу з неї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічна травма – це руйнування базових уявлень людини про себе і світ. Прикрі, неприємні враження, що є неочікуваними, болісними, надзвичайними та шокowymi, призводять до переривання поточних психічних процесів або стосунків, а також можуть спричинити неадекватну відповідь. Такі враження впливають не тільки на окрему людину, а й можуть колективно переживатися цілою групою людей. Травми різняться за силою, характером, масштабом і тяжкістю наслідків. Ця тема стала актуальною у зв'язку з війною на Донбасі і запитом на допомогу, у тому числі і психотерапевтичну. Однак не всі замислюються над тим, що психотерапевтичної допомоги часто потребує і суспільство в цілому.

Загальні характеристики колективної травми і категоріальний апарат. Механізм утворення групових (колективних) травм можна пов'язати з так званим *вторинним травматичним стресом*, тобто психічною травмою, викликану іншою травмою. Типова ситуація: боєць травмується тим, що бачить на полі бою. Це нормальна реакція, оскільки будь-яка травма здатна викликати стрес тієї чи іншої глибини та сили. Якщо людина не справляється з травматичним стресом (неважливо – первинним чи вторинним), якщо відбувається повторна (а тим більше – багаторазова) травматизація, можуть розвиватися найрізноманітніші психологічні та психосоматичні проблеми, у т. ч. і посттравматичний стресовий розлад. Розвиток вторинних травм є одним з механізмів поширення травматизації в популяції. Це стає причиною травмування великої кількості людей, а такі травми зазвичай називають груповими, або колективними.

Колективна травма – це психічна травма, отримана групою людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства, унаслідок якихось катастрофічних подій або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів. Але відмітною рисою колективної травми є не число травмованих, а те, що крім безпосередніх учасників, вона зачіпає людей, прямо не причетних до травматичних подій, навіть тих, кого особисто не торкнулася трагедія, іноді – все суспільство. Іншими словами – колективна травма не обмежена в просторі. Ще одна її особливість – розтягнутість у часі, коли травма немовби відривається від безпосередньої події, закріплюючись в історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь. Жертвами колективної травми стають не окремі люди, навіть не багато людей, а соціальні групи в цілому. Саме їх вважають об'єктами травматизації і

суб'єктами переживання колективної травми. Усі представники травмованої групи (а також їхні нащадки) відчувають її наслідки та потребу емоційного відреагування.

Є низка понять, близьких за змістом до поняття “колективна травма”. *Історична травма* – це колективна травма, що розглядається в історичному контексті. Вона ілюструє кумулятивний ефект від емоційного та психологічного ураження особи чи покоління, спричиненого травматичним досвідом або подією. Історичну відповідь на травми можна трактувати як прояв емоцій та дій, пов'язаних із цією сприйнятою травмою.

Трансгенераційна травма – це травма, яка передається від першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого і наступних поколінь нащадків через складні механізми посттравматичного стресового розладу. Інколи, зокрема коли йдеться про великі групи людей, поняття “історична травма” і “трансгенераційна травма” вважаються синонімами.

Національна травма – це колективна травма, наслідки якої поширюються на членів такої колективної групи, як нація, етнос, країна чи інша чітко визначена велика група людей. Переживання трагічного досвіду може колективно руйнувати національну ідентичність або загрожувати їй, створювати загрозу такому почуттю належності, яке поділяє нація в цілому, представлена традиційною культурою, мовою та політикою.

Культурна (культуральна) травма – це значущі соціальні події, що спричиняють зміни умов культурного життя, соціальних традицій, суспільної структури. Пйотр Штомпка, який запропонував цей термін, називає культурною травмою зрушення в соціальному середовищі, що змінюють умови життя і “правила гри” людей. Ознаками травми є високий рівень недовіри в суспільстві, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, емоційна переоцінка історії, політична апатія (Штомпка, 2001а; 2001в).

Інформаційна травма як особливий вид індивідуальної або колективної психічної травми являє собою специфічні порушення діяльності психіки, які виникають унаслідок тривалого впливу на людину різноспрямованої емоційно значущої інформації. У жертв інформаційної травмизації спостерігаються різке зниження критичності мислення і сприймання інформації, різні форми емоційного зараження, що інколи сягають рівня епідемій, усі ознаки психології натовпу, про які ще писав свого часу Гюстав Лебон (1896).

Чинники колективної травмизації і трансгенераційна передача. Причиною колективних травм можуть бути війни, революції та державні перевороти, політичні репресії, геноцид, колективна депортація, соціальні, техногенні або екологічні катастрофи, обмеження свободи великих груп людей (концтабори, рабство), резонансні терористичні акти,

трагічна загибель суспільних лідерів або кумирів. Можна виділити низку чинників, що визначають тяжкість наслідків колективної травми.

Перший чинник найбільш зрозумілий – це величина трагедії, сила травматизації: кількість загиблих, масштаб події, значущість загиблої особи (якщо йдеться про загибель кумира). *Другий чинник* стосується психологічних умов, у яких відбувається травматична подія, перш за все рівня переживання несправедливості (або порушеної справедливості), ступеня невинності загиблих. Велике значення має факт, хто є агресором – “свій” чи явний ворог (зазнати травми від “свого” набагато болючіше). *Третій чинник* пов’язаний з неможливістю (або нездатністю) протистояти травматичній силі або суб’єктові – це пасивність жертви, часто вимушена. Чим менша здатність жертви чинити опір, тим більша травма від дій агресора (загибель на полі бою менш травматична для суспільства, ніж насильницька смерть у концтаборі). *Четвертий чинник* стосується віддалених наслідків і пов’язаний з неможливістю (або нездатністю) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися в живих, та їхніми нащадками, – якщо вони не можуть відкрито висловлювати почуття з приводу трагічних подій, – оплакувати загиблих, сумувати, позбавлені (через заборону або замовчування) можливості опосередкованого зіцнення.

Колективна травма має низку психологічних характеристик, у т. ч. і віддалені наслідки у нащадків. На рівні групової психіки спостерігається суспільна фрустрація, соціальна депресивність, групоцентризм, суспільна пасивність, політичний нігілізм, схильність ідеалізувати власну соціальну групу та бачити ворога в представниках інших груп, особливо причетних до колективної травми; на рівні індивідуальної психіки – психологія жертви, песимізм, невіра у свої можливості, зростання рівня психологічних проблем, поширення депресій та соматичних захворювань у популяції, що зазнала травмування. Неопрацьовані колективні травми можуть стати причиною таких негативних явищ, як кровна помста, тероризм, етнічні війни тощо, що, відповідно, є джерелом нових колективних травм (Volkan, 1997).

Один з основних механізмів функціонування колективних травм – *трансгенераційна (міжпоколінна) передача травматичного досвіду*. Особливістю колективної травми є її довгостроковий характер. Якщо достатніх заходів для її подолання не вживається або ж нічого не робиться взагалі, то не вирішені (неопрацьовані) в даний період часу психологічні проблеми “делегуються” нащадкам, які стають їхніми “носіями”, переживають їх як свої власні, відчувають за своїх предків почуття образи, провини, невиражену скорботу. Покоління, що успадкувало травму, відчуває потребу щось із нею робити. Діапазон реагування широкий: від горювання і сумування за своїми предками до бажання помститися за їхню образу. Це стає причиною живучості колективних травм протягом століть.

Наслідки колективних травм, неопрацьований траур, невисловлені почуття і невивпакані сльози можуть дуже довго передаватися з покоління в покоління. Це може проявлятися в найрізноманітніших формах, аж до психосоматичних симптомів, які символізують, наприклад, отриману на полі бою рану або смерть у газовій камері. Про це писали П. Ф. Келлерман (Kellermann, 2001; 2013), Р. Кукієр (2004), Я. Наор (2005), А. А. Шутценбергер (2005; 2010) та ін.

Динаміка колективної травми у великих групах. Залежно від переважання тих чи тих стратегій подолання групової травми, які можна розглядати в дихотоміях “активний – пасивний” та “агресивний – миролюбний”, виокремлюють чотири їх типи: 1) прогресивну (активну і миролюбну); 2) активно-агресивну; 3) пасивно-агресивну; 4) регресивну (пасивно-неагресивну, або депресивну). Ці стратегії є універсальними для груп різного розміру.

Кожна колективна, історична травма, безумовно, впливає на подальший хід життя спільноти. У цьому випадку йдеться насамперед про великі групи: нації, державні утворення, навіть більш глобальні, такі, наприклад, як Європейський Союз або так званий мусульманський світ. Умовно можемо розділити ці тенденції на деструктивні і конструктивні. До деструктивних форм долання або компенсації колективних травм можна віднести створення групою агресивної тоталітарної ідеології, яка диктує форми подальшої взаємодії з іншими групами, включаючи агресію, війни, тероризм, расизм. Усе це супроводжується мілітаризацією та сповідуванням ідеї величчя. У результаті створюється колективна (чи національна) міфологія, формується міфологічна історія цієї великої групи. Такі міфи певним чином трансформують, інколи спотворюють історію; у них, як правило, закріплюється ідея величчя та обраності конкретної нації.

Окрім активного полюса, може бути й пасивний, або депресивний, полюс. Це створення колективного комплексу меншовартості, формування психології жертви, прагнення до зовнішнього патронату – бажання групи приєднатися до іншої групи або конгломерату груп, де можна відчувати певний захист. Чистих позитивних або негативних, деструктивних або конструктивних форм не буває, усе тісно переплетено і розділено тонкими гранями. Скажімо, бажання стати членом НАТО і прагнення повернутись у Радянський Союз – це формально одна й та ж тенденція, а саме прагнення до зовнішнього покровительства, але їх оцінки наразі виглядають зовсім різними, і, звичайно ж, виникає багато дискусійних моментів.

Колективна травма може породжувати й конструктивні тенденції, однією з яких є консолідація групи. Це може істотним чином сприяти зростанню різних форм групової ідентичності протягом відносно коротких періодів часу. Група створює ефективні інструменти самоорганізації (со-

ціальної динаміки, групової взаємодії), включаючи демократичні інституції. Це можна розглядати як позитивні тенденції, що виникли внаслідок колективної травматизації.

Серед численних способів подолання колективної травми дуже ефективними є різноманітні форми *ритуалізації*. Ще в давнину люди створювали героїчний епос, у якому не тільки описувалася героїка, а й оплакувалися трагічні події. Саме ці переживання ставали дієвим способом зцілення від колективної травми, історію якої було покладено в основу епічного сюжету. Літературні пам'ятки поряд з міфами давали змогу опрацьовувати численні травматичні події, яких завжди вистачало в історії кожної великої групи людей.

Героїчний епос був практично у всіх народів і в усі епохи. Час його створення (під припадає на XI–XIII століття) приблизно відповідає періоду бурхливого розвитку державності країн середньовічної Європи і передусе епосі Відродження. Цей жанр культури є найважливішим чинником формування національної психології європейських держав. Але іноді ми маємо справу з фіксацією на травмах – таким чином у традиційних продуктах культури може відображатися прихована чи явна агресивність або, навпаки, репресивність як показники національного характеру. За всім цим може проглядатися психологія агресора або жертви і пов'язаний із цим комплекс національної меншовартості, який теж може бути явним або прихованим, а також більшою чи меншою мірою скомпенсованим.

Формування національної психології пов'язане з тим місцем, яке посідає героїчний епос у системі суспільної свідомості. Велике значення має ставлення до травми, виражене в епосі. Так, завершено-катарсичне ставлення робить травму неактуальною. Навпаки, у разі застрягання на ній епос не стає надбанням історії, а продовжує жити в сьогоденні і може перетворитися на національну ідеологію. У цьому випадку ми говоримо про недостатнє опрацювання історичних травм, які не відходять у минуле, а довгий час залишаються актуальними у формі деформацій групової психології. Якщо в нації немає потреби жити в середньовічному міфі, то немає й необхідності здійснювати дії, що підтримували б культ “героїчного минулого” як реакцію на незавершену травму. І навпаки: сповідування національних ідей як подолання історичної травматизації за допомогою політики війни часто сягає корінням у сиву давнину.

Є ще більш глибокі історичні корені агресивності суспільної психології – стародавні релігії, для яких характерне поклоніння жорстоким (іноді звіроподібним) богам. Історії релігії відомо багато прикладів появи відкрито агресивних ідеологій на кшталт сатанізму, а також різноманітних тоталітарних сект, які сповіднують фізичне та психологічне насильство, у т. ч. й аутоагресію. В історичній ретроспективі ми спостерігаємо складний діалектичний взаємозв'язок між недостатньою опрацьованістю колектив-

них травм груповими носіями релігійних ідеологій і необхідністю компенсації їхніх наслідків, яка можлива в широкому діапазоні проявів, що включають різноманітні форми гуманізму і тоталітаризму. Проте в загальній тенденції розвитку цивілізації простежується еволюція від агресивних ідеологій до гуманістичних, що не може не відбиватися на національному характері.

Прикладом відносно позитивного впливу (подолання) колективної травми є США після Великої депресії 1930-х років. Позитивним прикладом подолання травми може бути і Західна Європа після Другої світової війни, у т. ч. Німеччина, яка змогла подолати наслідки нацизму. Одним із взірців є Ізраїль після трагедії Другої світової війни та Голокосту. Дуже неоднозначними видаються колективні травми Росії, але вивчення цієї ситуації потребує окремого аналізу. Можна навести багато прикладів агресивної політики як деструктивного виходу з травми. Зокрема, показовою є така проблема мусульманського світу, як екстремізм, ісламський тероризм, витоки яких мають тисячолітню історію, ще з часів хрестових походів. Можливий також не лише прогресивний або деструктивний, а радше депресивний спосіб виходу з колективної травми. Подібну ситуацію переживає наразі велика кількість постколоніальних країн, насамперед країн Африки, які, здобувши формальну незалежність, переживають велику бідність, голод, не можуть нормально налагодити суспільне життя.

Особливості колективної травматизації в малих групах. Колективних травм можуть зазнавати не тільки великі групи, а й малі, і навіть мікрогрупи. Важливо, щоб травматичний досвід відчувався всією групою як суб'єктом, а не лише окремими її представниками. Малим групам притаманні специфічні особливості опрацювання колективної травматизації. Слід розрізняти випадки, коли мала група травмується сама і коли вона відчуває на собі наслідки травмування великої групи, до якої належить. Травмована група відчуває потребу опрацювання цього досвіду. Вона може спонтанно або за допомогою неформального лідера чи офіційного керівника сформувати певні тактики і стратегії подолання групової травми.

Ці засоби можуть мати різний рівень продуктивності. Ефективними засобами подолання травми є різноманітні форми колективного її переживання, коли група не витісняє негативну інформацію, а контактує з нею лице-в-лице. Прикладом можуть бути колективні ритуали, присвячені травматичним подіям, групові емоційні обговорення, дискусія, колективна творчість тощо. Терапевтичний ефект має створення групових історій у поєднанні з груповою міфологією. Це допомагає трансформувати травматичний досвід у нетравматичний наратив, дає змогу обговорювати проблемні теми в групі, а також безпечно транслювати проблемну інформацію назовні.

Щоб послабити травматичні переживання, група може використовувати різноманітні захисні механізми, проте вони не усувають проблему, а найчастіше “консервують” її, послаблюючи або нівелюючи симптоматику. Якщо механізми “витіснення” і “заперечення” можна віднести до неповних (недостатніх) засобів опрацювання травматичного досвіду, то механізми “компенсації”, “регресії” та “проективної ідентифікації” є неконструктивними формами подолання травми. Непродуктивними формами є і групові переноси та контрпереноси, різні форми цькування та агресивного відреагування, закріплені в групі на попередніх етапах розвитку, пов’язаних з груповими травмами. Агресія може проявлятися як у внутрішньогрупових стосунках, так і щодо зовнішніх соціальних суб’єктів.

Якщо мала група перебуває в полі травматизації більшої групи, це позначається на всіх сферах її життєдіяльності. Травматичні та кризові події в суспільстві можуть відбиватися на малих групах, що мають різну спрямованість та групові цілі. Тут простежуються такі особливості:

- переживання колективної травми великої групи як проблеми малої групи, яка має низку емоційних і комунікативних проявів;
- суттєве посилення процесів розшарування в групі;
- посилення згуртованості та проявів інстинкту самозбереження групи;
- зростання рівня емоційної напруженості в групі;
- посилення регресивних тенденцій у групі (повернення групи та окремих її членів на більш ранні етапи розвитку);
- зростання інфантильної психологічної проблематики в учасників, що часто потребує індивідуальної психотерапевтичної допомоги;
- посилення проявів групових захисних механізмів, переносів, контрпереносів та утворення паралельних процесів як неконструктивного “виходу” з травматичних ситуацій та переживань;
- зміна балансу групової свідомості і групового несвідомого в бік неусвідомлених чинників групової взаємодії.

Схожі процеси спостерігаються в різноманітних малих групах, наприклад у професійних та навчальних колективах. Проте найбільш яскраво і помітно це виявляється в тренінгових, навчально-терапевтичних та інших групах, що мають високий рівень розвитку та інтенсивності інтеграційних процесів, унаслідок чого групова динаміка там є набагато гострішою і глибшою. А втім, у малій групі можна опрацьовувати як колективні травми, що стосуються цієї групи, так і суспільні травми, які відображаються в динаміці малої групи. Отже, звідси випливає, що соціотерапевтичну допомогу суспільству можна надати через малі групи, у т. ч. і спеціально створені для вирішення таких завдань.

Для опрацювання колективних травм та інших соціокультурних тем розроблено низку методів, які фактично є дуже ефективними моделя-

ми людської практики. Серед їх розмаїття слід виокремити групу так званих *методів дії* (насамперед соціодраму) і системні розстановки, призначені для роботи з групами. Методи дії можна застосовувати і в індивідуальній терапії, і в консультативній практиці. В індивідуальній психотерапевтичній роботі можна використовувати елементи цих методів, проте увага при цьому має зосереджуватися не на групі, а на людині, яка поміщається в певну соціальну чи історичну ситуацію, відбиту в конкретній історії індивіда, його роду або великої етнічної групи. Одна із цілей роботи може полягати у взаємодії з фігурами, залученими в колективну травму, вираженні скорботи, прихованого гніву та відновленні втраченої наступності родової пам'яті.

Методи дії мають низку переваг перед іншими підходами, оскільки працюють з реальними ситуаціями із життя людини, що максимально наближає їх до дійсності. Процес перебігає не в розмірковуванні, а в дії, що залучає не лише раціональні сфери (інтелект, сприйняття і пам'ять), а й емоційно-чуттєві і тілесно-рухові складники поведінки. Це не тільки підвищує ефективність практичних рішень і міцність засвоєння досвіду, а й відкриває можливості для емоційного відреагування (аж до всіх форм катарсису), зачіпає глибокі особистісні пласти, що дає змогу опрацювати глибинну проблематику.

Одним з найефективніших методів опрацювання колективних травм, є метод *соціодрами*, спеціально призначений для роботи з подібними темами. Він був розроблений у 30-ті роки ХХ століття Якобом Морено (Moreno, 1953). Соціодраму розглядають як одну із форм психодрами, але частіше вважають самостійним методом дії. На відміну від психодрами, у ній досліджується тема, спільна для всієї групи, яка і є головним героєм. Соціодрама – це виключно груповий метод. Його використовують, наприклад, для подолання негативних тенденцій групової динаміки, помилкових стереотипів, внутрішньогрупових і міжгрупових конфліктів, упередженого ставлення до інших груп чи інших цінностей тощо. Колективні травми є одним з основних фокусів, на які спрямована практика застосування соціодрами у світовому досвіді (див., наприклад, Wiener, Adderley, & Kirk, 2011).

Висновки. Колективна травма – ключова категорія розроблюваної нами концепції психології колективних травм. Цій темі присвячено велику кількість наукових досліджень, найбільш вивченою темою є колективна травма Голокосту і її трансгенераційна передача. Колективні травми наразі досліджують як істотні чинники не лише соціальної динаміки великих груп людей, а й джерело формування національного характеру, адже вони часто стають змістом життя спільноти. Залежно від обраної стратегії подолання колективної травми можна спостерігати різні – як конструктивні, так і деструктивні – тенденції соціальної динаміки. Це проявляється в

агресивній або миролюбній міжгруповій взаємодії, що відбувається у відносно активних або пасивних формах. Для подолання колективної травми використовуються різноманітні способи ритуалізації, одним з яких є створення героїчного епосу. Він є не лише формою опрацювання численних травм, які трапляються в історії будь-якої великої групи, а й джерелом розвитку державності та формування національної психології. Малим групам притаманні специфічні особливості колективної травматизації, пов'язані як з власною динамікою групи, так і з колективними травмами великих груп, з якими мала група має тісні зв'язки і які впливають на соціально-психологічний клімат малої групи та на інші сторони її життя.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в емпіричному вивченні віддалених наслідків колективних травм Голодомору і Голокосту та створенні цілісної концепції психології колективних травм.

Список використаних джерел

- Айерман, Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*, 5, 40–67.
- Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен (Ред.), *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Збірник наукових статей* (с. 171–191). Харків: Торгсін Плюс.
- Кукиер, Р. (2004). Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 29–42.
- Лебонь Г. (1896). *Психология народов и массъ*. Санкт-Петербург: Изд. Ф. Павленкова.
- Наор, Я. (2005). Театр Холокоста. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 15–30.
- Огієнко, В. І. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, 6, 145–156.
- Штомпка, П. (2001а). Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*, 1, 6–17.
- Штомпка, П. (2001в). Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая). *Социологические исследования*, 2, 3–12.
- Шутценбергер, А. А. (2010). *Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя*. Москва: Психотерапия.
- Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- Bezo, B. (2011). *The Impact of Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932-1933 in Ukraine*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Affairs in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Psychology. Carleton University Ottawa, Canada.
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3(3), 1030.

Eriksson, M. (2016). Managing Collective Trauma on Social Media: the role of Twitter after the 2011 Norway attacks. *Media, Culture & Society*, 38(3), 365–380.

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, September, pp. 256–267.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Moreno J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.

Neufeld, M. (2012). *The Politics and Poetics of Remembering. Memory, Trauma, and Identity in Postgenerational Holocaust Narratives*. Bachelor of Arts thesis. Middletown, Connecticut.

Somasundaram, D. (2014) Addressing collective trauma: conceptualisations and interventions. *Intervention*, Vol. 12, Supplement 1, pp. 43–60.

Volkan V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Wiener, R., Adderley, D., & Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC: www.lulu.com.

References

Ayerman, R. (2016). Kulturnaya travma i kolektivnaya pamyat [Cultural trauma and collective memory]. *Novoye literaturnoye obozreniye* [New Literary Review], 5, 40–67. (in Russian)

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective memory and historical trauma: theoretical reflections on the background of women's memories of the Holodomor]. In H. H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Eds.), *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo: Zbirnyk naukovykh statei* [In search of own voice: Verbal history as a theory, method and source: coll. papers.] (p. 171–191). Kharkiv: Torgsin Plus. (in Ukrainian)

Cukier, R. (2004). Psikhodrama Chelovechestva. Deystvitelno li eto itopiya? [The Psychodrama of Mankind. Is it Really Utopian?]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 29–42. (in Russian)

Le Bon G. (1896). *Psikhologiya narodov i mass* [Psychology of nations and masses]. St. Petersburg: Publ. F. Pavlenkova. (in Russian)

Naor, Ya. (2005). Teatr Holokosta [The Theater of the Holocaust]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 15–30. (in Russian)

Ohiienko, V. I. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia. Natsionalna ta istorychna pamiat [Historical Trauma of Holodomor: Problem, Hypothesis, and Research Methodology]. *Natsionalna ta istorychna pamiat* [National and historical memory], 6, 145–156. (in Ukrainian)

Sztompka, P. (2001a). Sotsialnoye izmeneniye kak travma [Social change as a trauma]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological Studies], 1, 6–17. (in Russian)

Sztompka, P. (2001b). Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obshchestve (statya vtoraya) [Cultural trauma in a postcommunist society (second article)]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], 2, 3–12. (in Russian)

Schützenberger, A. A. (2010). *Psikhogenealogiya: Kak izlechit semeynye rany i obresti sebya* [Psychogenealogy: How to heal family wounds and find yourself]. Moscow: Psychotherapy. (in Russian)

Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynnye tajny, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoye ispolzovaniye genosotsiogrammy* [Syndrome ancestors. Transgenerational relations, family secrets, anniversary syndrome, transfer of injuries and the practical use of genosociogram]. Moscow: Institute of Psychotherapy publ. (in Russian)

Bezo, B. (2011). *The Impact of Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932-1933 in Ukraine*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Affairs in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Psychology. Carleton University Ottawa, Canada.

Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3(3), 1030.

Eriksson, M. (2016). Managing Collective Trauma on Social Media: the role of Twitter after the 2011 Norway attacks. *Media, Culture & Society*, 38(3), 365–380.

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, September, pp. 256–267.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.

Neufeld, M. (2012). *The Politics and Poetics of Remembering. Memory, Trauma, and Identity in Postgenerational Holocaust Narratives*. Bachelor of Arts thesis. Middletown, Connecticut.

Somasundaram, D. (2014). Addressing collective trauma: conceptualisations and interventions. *Intervention*, 12, Supplement 1, pp. 43–60.

Volkan V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Wiener, R., Adderley, D., & Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC: www.lulu.com.

Pavlo P. Gornostai. Collective trauma as an issue of social and political psychology research

The problem of collective traumas is relevant for the present day Ukraine and is important for understanding of the socio-psychological foundations of large and small social group functioning. Currently the theme of collective trauma is quite substantially investigated in the psychological and psychotherapeutic literature, both in general terms and in terms of studying concrete examples of traumas caused by genocide, slavery, terrorist attacks and the like. The most frequently studied aspect is the one dealing with the collective trauma of the Holocaust and its transgenerational transmission. At the

same time the publications devoted to the collective trauma of the Ukrainian Holodomor are relevantly few in the scientific literature. The concept of collective trauma can be related to the concepts of historical trauma, transgenerational trauma, national trauma, cultural trauma, and information trauma. The severity of the collective trauma and the conditions of the traumatic experience transmission to the descendants depend on a number of factors: severity of injury, level of emotional experience of injustice, activeness or passiveness of the traumatized group, working through the consequences. There are different types of strategies to cope with a collective trauma for a large group: progressive, active-aggressive, passive-aggressive and regressive. Their application may lead to both constructive (transformation of the trauma into a historical narrative) and destructive (development of an aggressive ideology) tendencies. Coping with consequences of collective traumas in large groups involves different ways of ritualization of the traumatic experience. One of them is creation of a heroic epos in certain historical periods. In small groups, one can observe collective traumas caused by the events taking place in these groups. They may be also consequences of the historical traumas that are actualized in certain periods of intensification of the group dynamics. A number of methodologies to work through collective traumas have been developed. One of the important roles is played by the method of sociodrama.

Key words: collective trauma, historical trauma, social dynamics, transgenerational transmission, trauma coping strategies, ritualization of traumatic experience, sociodrama.

Слюсаревський М. М., Чорна Л. Г., м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН І ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ДІТЕЙ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Переселенці зі сходу України, як дорослі, так і діти, перебувають під впливом травматичних подій, однак діти є особливо вразливою групою. Щонайменше три основні чинники гальмують їхню соціально-психологічну адаптацію та інтеграцію в українське суспільство, а саме: воєнні дії на сході України, свідками та учасниками яких переселенці стали, і велика ймовірність розвитку в них посттравматичних стресових розладів; складнощі адаптації переселенців на новому місці проживання; несформованість у багатьох переселенців як громадян України політичної ідентичності, проукраїнських поглядів на майбутнє держави, в якій вони проживають, що значно посилює їхні психологічні негаразди. Завдяки дослідженню суспільних настроїв учнів старших класів, серед яких були й переселенці, на звільнених від російської окупації у 2014 році територіях Донбасу виявлено закономірність: старшокласники, які вважають, що Україну можна зберегти як єдину державу, порівняно з їхніми опонентами переживають позитивні почуття у 2-3 рази частіше; проукраїнські погляди учнівської молоді істотно поліпшують її емоційне самопочуття, а протилежні – погіршують; подолання емоційних травм переселенців відбуватиметься швидше, якщо вони визнаються, громадянами якої держави вони є, та усвідомлять власну національну ідентичність. Водночас процес інтеграції мешканців сходу в українську спільноту має базуватися на вихованні дітей усіх регіонів України в дусі патріотизму – дорослі мають усвідомлювати необхідність такого виховання і дбати про створення відповідних умов для цього. Формування згуртованості українців може розпочинатися з реалізації соціально-психологічних проектів, які б показували необхідність такого єднання. Табори, де діти з різних куточків України могли б не тільки відпочивати, а й навчатися спільно розв'язувати життєві проблеми, виховуватись у національному дусі, – хороша можливість реалізації ідеї єднання українців. Психологічна допомога дітям-переселенцям має будуватися на комплексних засадах, з урахуванням соціально- та політико-психологічної складової процесу їхньої інтеграції в українське суспільство.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, посттравматичні стресові розлади, соціально-психологічна адаптація, патріотичне виховання, громадянська ідентичність.

Постановка проблеми. Психологічні джерела, як зарубіжні, так і вітчизняні, висвітлюючи проблематику вимушених переселенців, біженців, внутрішньо переміщених осіб, констатують наявність у них травматичних переживань, потенційних стресових розладів, емоційного неблагополуччя (Вестбрук, 2014; Дирегров, 2015; Мюллер, 2014; Сарджвеладзе,

2001; Butler, Fennell, & Hackmann, 2008; Clark, & Beck, 2011; Paunovic, 2003; Wells, & Sembi, 2004). Психічний стан дітей і дорослих – мешканців сходу України, які залишились у зоні бойових дій або через певний час після їх початку залишили цю зону, абсолютно типовий для тих, хто зазнав травми. Так, за даними ЮНІСЕФ на травень 2014 р., близько половини дітей Донецької області віком від 7 до 18 років стали свідками подій, пов'язаних з війною, зокрема бачили танки та військову техніку, бойові дії, були очевидцями завдання ушкоджень знайомим людям, погроз зі сторони людей зі зброєю. Деякі стали свідками вбивства. Більшість дітей, що пережили небезпечні події, відчують негативні емоції, такі як страх, злість, сум, страждають від порушення сну та проблем із концентрацією уваги, почуваються наляканими. Близько чверті опитаних виявляли ознаки підвищеної тривожності порівняно з нормами, встановленими для їхніх вікових груп, кожна друга дитина відчувала страх (Експрес-оцінка..., 2014). Перебуваючи в зоні бойових дій, дорослі та діти пережили не поодинокі, а систематичні стреси. Переселившись на мирні території, вони й досі переживають воєнні події, що виявляється в повсякденній психологічній напруженості, раптових безпідставних нападах тривоги та роздратування, для яких немає, здавалося б, безпосередніх причин. Загалом, в Україні простежується тенденція до збільшення частки дітей, які потрапляють у зону ризику розвитку ПТСР (Klymchuk, & Gorbunova, 2017).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Українські дослідники, базуючись на масштабних опитуваннях, емпіричних вимірюваннях, спостерігаючи масові міграції населення зі сходу України, охопленого війною, на інші, безпечні для проживання, мирні території, стверджують, що сьогодні більшість вимушених переселенців підпадають під усі або хоча б один діагностичний критерій, які містяться в найавторитетнішому посібнику з діагностики та статистики психічних розладів “DSM-V” (Diagnostic and Statistical Manual, 2013; Синопис діагностичних критеріїв..., 2014). Безпосереднє переживання травматичної події, переживання її в ролі свідка, уболівання за близьких і рідних, які постраждали внаслідок травматичної події, – усе це призводить до того, що переселенці потрапляють у групу ризику щодо посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Ця експертна думка багатьох психологів, які працюють на волонтерських засадах із переселенцями (Горбунова, & Климчук, 2014; Вознесенська, & Сидоркіна, 2015; Гундертайло, 2017; Осадько, 2015; Плетка, Чаплінська, 2014; Титаренко, 2015), підтверджується результатами репрезентативних опитувань Інституту соціальної та політичної психології (далі – ІСПП) НАПН України, проведених наприкінці 2014 та 2015 років щодо емоційних станів, у яких перебувають школярі на звільнених територіях Донба-

су¹. Сприйняття поточних подій зазвичай викликає в старшокласників приплив емоцій, які вказують на високу ймовірність посттравматичних стресових розладів. Це передусім почуття тривоги (57,8 % в 2014 р. і 51,0 % у 2015 р.) та страху (43,5% і 37,7% відповідно), до яких долучаються не лише емоції горя (38,3% і 36,9%) і співчуття (43,9% і 45,7%), а й відчаю та песимізму (14,5% і 17,9%), ненависті (17,5% і 21,8%), гніву та люті (33,3% і 36,5%). З надією й оптимізмом сприймали поточні події в країні ледь більше 27% респондентів у 2014 році і 29% – у 2015-му. Зазначимо, що серед опитаних були й ті, які стали вимушеними переселенцями.

Як дорослі, так і діти перебувають під впливом травматичних подій, однак діти є особливо вразливою групою. Дорослим значно легше пристосуватися до умов переселення, вони використовують уже набуті механізми психологічного захисту або перевірені на досвіді поведінкові реакції, які ще недостатньо розвинені у дітей та підлітків. Через обмежений контроль над своїм оточенням і власними силами діти не можуть зрозуміти, що відбувається насправді (Горбунова, 2004; Бочкор, 2014; Чабан, 2006). Так, маленькі діти внаслідок вікових особливостей власного мислення негарзди в найближчому соціальному оточенні можуть пояснювати своєю неслухняністю та брати вину на себе. До всього цього додається те, що самі психологічні травми внаслідок глибинності та великої сили впливу на людину призводять до роз'єднаності батьків і дітей, руйнують емоційні зв'язки і згуртованість сім'ї. Мама й тато часто занадто заглиблені у власні болісні переживання, у них немає ані сил, ані ресурсів, щоб розмовляти з дітьми та спробувати дізнатись, що саме вони відчувають, і хоча б якось втішити дитину. Болючі спогади про травматичні події, тривожні сни, відчуття того, що ти знову переживаєш біль, страх або кривду, підвищення агресивності, загострення почуття провини, значна збудливість та порушення когнітивних функцій – базовий перелік симптомів ПТСР, які мають діти-переселенці.

Мета статті: визначити чинники психологічної адаптації та інтеграції дітей-переселенців в українське суспільство та обґрунтувати вплив громадянської ідентичності переселенців на успішність цих соціальних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічний стан дітей-переселенців зі сходу України має ознаки травматизації, чинниками

¹ В опитуванні взяли участь 694 (2014 р.) та 654 (2015 р.) учні 10–11-х класів на звільнених територіях Донецької і Луганської областей (приблизно порівну в обох областях); похибка вибірки учнів – 3,5%. Для забезпечення відповідності характеристик вибірових сукупностей параметрам генерального масиву отримані дані було піддано процедурі зважування за регіональною ознакою.

чого є насамперед соціальні умови, а також, безумовно, вікові особливості самих дітей, які потребують для свого нормального розвитку й нормальних, безпечних умов.

До тяжкого травматичного досвіду переживань, набутого в зоні бойових дій, приєднуються тривоги й страхи, пов'язані з переїздом переселенців на нове місце проживання. Спостерігається ефект ретравматизації – одна травма накладається на іншу: загроза життю та благополуччю за місцем попереднього проживання (одна травма) поєднується з необхідністю контактувати з незнайомим середовищем (вторинна травма) (Максимова, 2014). Діти вимушені були залишити звичні для них місця, друзів, особисті речі, близьких людей і навіть, – в окремих випадках, – когось із батьків. Батьки, переживаючи стрес та кризу ідентичності (соціальної, групової, географічної, постійно запитуючи себе: “Хто я і де я?”), витрачаючи багато часу та сили на пошуки роботи на новому місці, офіційне отримання статусу переселенців, не завжди здатні своєчасно потурбуватися про своїх дітей. Тож діти змушені розв'язувати свої проблеми самотійно, а часто і “включатись” у нерозв'язані проблеми та переживання дорослих (Максимова, 2014; Сидоркіна, 2015; Бочкор, 2014).

Страх і недовіра переселенців щодо незнайомих людей, які поводитись агресивно в зоні бойових дій, може неусвідомлювано переноситися дітьми на всіх нових незнайомих людей, а таких більшість оточення на новому місці проживання. Крім того, місцеве населення на мирних територіях має також безліч образ на “східняків”: чому допустили незаконний референдум?; чому були проти Майдану?; чому донецькі чоловіки не воюють проти агресора? тощо. Стереотипні звинувачення переселенців у всіх соціально-політичних негараздах у країні, підсвідомий пошук серед них “цапа-відбувайла”, винуватого в цих негараздах, навішування на новеньких у школі учнів, прибулих зі сходу, ярликів (“колорадо”, “сепарато”) – усе це може перетворитися на справжнє випробування для них (Галата, 2014). Особливі труднощі переживають діти-переселенці підліткового віку, який є найважливішим етапом у формуванні і розвитку їхньої особистісної ідентичності. “У приймальному середовищі переселенці часто опиняються в маргінальному становищі. З одного боку, якщо підлітки не належать до соціальної мережі земляків, їм доволі важко сформувати позитивне ставлення до себе, а з другого – традиції і стиль життя, які пропагують члени такої мережі, можуть суперечити нормам приймального середовища. Як результат, підліток може відчувати відчуження та дезорієнтацію” (Максимова, 2014).

Таким чином, навіть оптимістично налаштовані, спрямовані на злагоду і порозуміння між українцями переселенці можуть перетворитися на дратівливих, підозрілих, “незрозумілих” і “невдячних” людей, які у свідомості українців виокремлюються відтак у велику умовну групу населення

“східняки”, що перебуває в соціальній ізоляції на новому місці проживання. Суто психологічні, когнітивні, емоційні та поведінкові порушення в поведінці дітей-переселенців ускладнюються соціально-психологічними, пов’язаними з налагодженням соціальних контактів на новому місці проживання.

Крім традиційних для переселенців у всьому світі психологічних проблем емоційного та соціально-адаптаційного характеру, до проблем українських переселенців зі сходу України додаються проблеми, пов’язані з несформованістю в багатьох із них громадянської, політичної, української ідентичності, духу патріотизму та особистого прагнення суверенітету країни, де вони проживають. Навіть найтяжчі фізичні страждання людина переносить значно легше і в найбільш нелюдських умовах існування вона виживає, якщо відчуває смисл свого існування, має надію і прагне досягти мети в житті (Франкл, 1990). Якщо людина втрачає духовні цінності буття, відчуває екзистенційний вакуум свого існування, живе лише матеріальними потребами, то її легко перетворити на залежну від інших, несамоїстну, пасивну особу, яку легко переконати в чому завгодно, легковірну і не “перевантажену” певними політичними переконаннями. Політична апатія легко перетворюється в політичну корупцію під час виборів. Існування в паралельних світах, які аж ніяк не перетинаються один з одним, – політиків-олігархів-чиновників і переважної більшості населення, яке виживає “як може”, – дає підстави цим двом сторонам звинувачувати одна одну в чому завгодно, перекладати вину на іншого за стан справ у державі, не відчуваючи при цьому ніякої ані політичної, ані моральної відповідальності за стан країни. Таким чином політична апатія певної частини населення України, орієнтація на патерналістські моделі поведінки (Жовтянська, 2008) отримували певний час бонуси за брак проукраїнської ідентичності. Результати наукових досліджень психологів тому підтвердження. Так, фундаментальне кількарічне дослідження (2009–2011 роках) співробітників ІСПП НАПН України під керівництвом В. Васютинського показало, що ідентичність російськомовних жителів України (а це переважно мешканці АР Крим, Донецької і Луганської областей) є *вельми складною і суперечливою* (Російськомовна спільнота в Україні..., 2012). Якщо на рівні соціально-політичного самовизначення вони орієнтуються на збереження та зміцнення зв’язків з усім російським – державою, мовою, культурою, то на рівні соціально-психологічному, комунікативно-прагматичному їхні уподобання зсуваються в бік прийняття українських атрибутів. Переважне усвідомлення себе українцем (хоча й російськомовним) підштовхує до більш “проукраїнської” позиції, позитивнішого оцінювання “своїх”. Натомість тяжіння до російської ідентичності зумовлює вибір нейтральних оцінок, уникання явного надання переваги українським або російським цінностям. “Така позиція виявляється

найбільш комфортною і втілює *унікально-захисний* спосіб адаптації російськомовних громадян до умов їхнього етнополітичного визначення” (там само, с. 54). У цілому дослідники на той час характеризували ідентичність російськомовної спільноти в Україні в категоріях вимагання патерналістської опіки, бажання привернути увагу до своїх проблем, почасті шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості, як позицію вичікування та уникання активних дій, власне відмову від самовизначення (Етнопсихологічний вимір України..., 2014). На жаль, останні соціально-політичні події в Україні за період, який минув від часу цього дослідження, показують, що масова політична свідомість мешканців сходу України стала одним із чинників соціальних негараздів і збройного конфлікту з РФ у Донецькій і Луганській областях.

Недостатня сформованість громадянської ідентичності мешканців сходу України знаходить відображення в результатах масових багаторічних опитувань ІСПП НАПН України (Моніторинг..., 1998; Суспільно-політична ситуація..., 2004; 2014; Політична криза..., 2007; Україна – 2009; Українська держава на рубежі..., 2011; Громадська думка..., 2014; Думки та оцінки громадян..., 2014; Стан суспільної свідомості..., 2014; Україна в контексті ..., 2018). Так, позиція мешканців Заходу і Центру країни вирізняється більшою політичною та соціальною активністю щодо подій у країні. Згідно з результатами опитування, у травні 2014 р. в Західному та Центральному регіонах здатними впливати на суспільні процеси вважали себе 19,7% і 17,6% опитаних, не здатними – близько 55%. Натомість у Східному та Південному регіонах визнали себе спроможними впливати на суспільні процеси лише 7,6% і 10,9%, не спроможними – відповідно 81,6% і 78,9% респондентів. У лютому 2018 р. різниця між регіонами України у відчутті мешканцями як громадянами України своєї суб’єктності зменшується, але, як і раніше, населення сходу вважає себе найменш здатним впливати на суспільні процеси в державі. Показники соціальної та політичної апатії в мешканців сходу найвищі серед усіх інших регіонів України.

Ще одне суттєве запитання: “Чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?” – наочно характеризує політичну і громадянську свідомість мешканців сходу України. Ствердну відповідь інтерв’юери отримали від 62,9% опитаних у цьому регіоні (для порівняння: на заході ствердно відповіли 92,8%, у цілому по Україні – 74,7%). Тобто різниця між Західним і Східним регіонами сягає майже 30% (травень 2014 р.). У лютому 2018 р. ситуація покращилася: уже 70,8% респондентів на сході ствердно відповіли на це питання (але опитування не велося на окупованих територіях Донбасу). Однак на сході України найменша частка (26,2%) тих респондентів, які вважають, що на Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів.

Поширена на сході України невиразна ідентичність та брак чіткої громадянської позиції утворюють сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю молодого покоління східних українців. Це засвідчує, зокрема, згадане вище опитування, проведене на звільнених територіях Донбасу. Понад третину старшокласників (37,5%) у 2014 р. і майже половина (45,1%) у 2015 р. поділяють тезу “Нинішня українська влада розв’язала на Донбасі нікому не потрібну війну”, що є одним з головних меседжів російської пропаганди. Альтернативну тезу “На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів” підтримують помітно менше старшокласників (28,9% – 2014 р. і 25,3% – 2015 р.), хоча в громадській думці населення України в цілому виразно домінує саме ця теза (52,3% і 44,7%, відповідно). Не змогли визначити свого ставлення до згаданих тез 33,6% у 2014 р. і 29,6% у 2015 р. учнів, що є високим показником невизначеності для масових опитувань.

Відповідальність Російської Федерації за те, що коїться в Україні, визнають вочевидь менше, ніж можна було б очікувати, старшокласників – лише 26,6% (2014 р.) і 26,0 % (2015 р.) (по Україні в цілому РФ звинувачують 42,4% опитаних). Доволі симптоматичною з погляду стану свідомості опитаних є їхня надмірна лояльність до країни-агресора. Для характеристики свого ставлення до Росії вони обирають найчастіше нейтральне слово “сусід” (44,6% – 2014 р., 51,1% – 2015 р.). Агресором її вважали 31,3% у 2014 р. і 38,3% у 2015 р. старшокласників, ворогом – 18,5% і 20,3%, відповідно. Водночас серед учнів старших класів кожен п’ятий схильний вважати Росію другом (19,6% і 23,6%), кожен шостий у 2014 р. і вже кожен п’ятий у 2015 р. – союзником (16,7% і 19,3%), кожен дев’ятий у 2014 р. і вже кожен шостий у 2015 р. – старшим братом (10,9% і 16,2%), кожен дванадцятий у 2014 р. і кожен десятий у 2015 р. – прикладом для наслідування (8,3% і 9,9%). Сумарно негативні визначення ворога поступаються означенням з нейтральною і позитивною модальністю. Характер відповідей опитаних старшокласників не залишає сумніву, що почуття ненависті, гніву і люті певна частина респондентів спрямовує аж ніяк лише проти місцевих терористів та російського агресора. При цьому парадоксально, але переважна більшість опитаних не бажає виходу Донбасу зі складу України!

Така амбівалентність почуттів і ставлень представників Східного регіону України до воєнного конфлікту, до політичних подій і загалом до Української держави змушує аналітиків говорити про те, що мешканці сходу України не відчують себе громадянами жодної держави або ж мають подвійну ідентичність на кшталт: “Я за місцем проживання, регіонально, є українцем, але загалом належу до слов’ян, до російського світу” (Левін, 2014), про знецінення ними української ідентичності (Васютинський, 2010). І ця невизначеність “Хто Я є в Україні? Громадянином якої

держави Я є?” переростає у внутрішній емоційний конфлікт, загострюючи відчуття безпорадності, соціальної ізоляції та агресивності переселенців, що часом виливається в інфантильні звинувачення нової української влади: “Нащо було протестувати на Майдані?! Ось до чого це все призвело!”. Така ідентичність аж ніяк не сприяє розвитку патріотизму, оскільки людину не цікавить загальноукраїнська історія, вона не співпереживає тому, що відбувається на рівні держави сьогодні, а до російських подій її життя також не має ніякого прямого стосунку, тож можна абстрактно про щось там порозмовляти та обмежитися такою заочною, бездіяльною участю в політичному житті. Відтак її відповідальність не задіяна, і це психологічно дає певні бонуси як заспокоєність, захищеність від ризиків і переживань. Нестача відчуття політичної, національної єдності мешканців сходу з іншими регіонами України зі свого боку нерідко призводить до формування суто регіональної ідентичності: “Я житель Донбасу, Луганська, Донецька, але ж ніяк не громадянин України” (Левін, 2014).

Отже, можна виокремити щонайменше три основні чинники, які гальмують процеси соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців та їхню інтеграцію в українське суспільство:

1. Травматичні події (воєнні дії на сході України), свідками та учасниками яких ці переміщені особи стали; велика ймовірність розвитку в них посттравматичних стресових розладів.

2. Складнощі соціокультурної, соціально-психологічної адаптації переселенців на новому місці проживання.

3. Несформованість у багатьох переселенців політичної ідентичності як громадянина України, проукраїнських поглядів на майбутнє держави, в якій вони проживають, що значно посилює їхні внутрішні психологічні негаразди та підсвідомо виявляється у внутрішньоособистісних конфліктах.

Негативні емоційні переживання, емоційна травмованість переселенців посилюються через невиробленість у них проукраїнської громадянської позиції. Факт залежності психоемоційного стану від громадянської позиції людини було виявлено як статистичну закономірність під час вищезгаданих масових опитувань учнівської молоді на звільнених територіях Донецької області: *простежується чітко виражений зв'язок мовлявності почуттів респондента з його позицією щодо збереження цілісності держави*. Ті старшокласники, які вважають, що Україну можна зберегти як єдину державу, порівняно з їхніми опонентами з проросійським баченням збройного конфлікту переживають позитивні почуття (надію, оптимізм, гордість, співчуття тощо) в 1,5–3,7 рази частіше. Отже, за інших однакових умов проукраїнські по-

гляди учнівської молоді на звільнених територіях істотно поліпшують їхнє емоційне самопочуття, а протилежні – погіршують.

Зважаючи на стан емоційної нестабільності, внутрішніх конфліктів, нерозуміння і підвищеного почуття безпорадності, переселенці, особливо їхні діти, потребують дієвої психологічної і психолого-педагогічної підтримки. Оскільки існує тісний взаємозв'язок між травмою і станом здоров'я людини, між її духовним і душевним (психологічним) здоров'ям, цілісністю особистості і її громадянською ідентичністю, то така підтримка має базуватися і на політико-соціальній складовій. Людина почувається щасливо й комфортно в соціально-політичному просторі країни, коли думки та слова громадян узгоджуються з їхніми діями, коли не потрібно приховувати свої політичні погляди, бо вони не суперечать загальнолюдським цінностям, коли хизуватися політичним цинізмом та апатією не просто недоречно, а й неприпустимо, а виявляти патріотизм і політичну відповідальність – аж ніяк не наївно і не соромно, – врешті-решт, коли людина більшою мірою задоволена своїм життям, коли вона відчуває єдність із тією спільнотою людей, з якою проживає в одній державі, ніж коли такої єдності немає.

Групова ідентичність людей, у т. ч. й національна, формується тоді, коли вони спільно розв'язують проблеми їхнього спільного проживання, спілкуються та взаємодіють у процесі спільної діяльності, прагнуть єднання. Мешканці різних регіонів України мають різну історію, традиції, мову спілкування, але лише в процесі взаємодії, пізнання особливостей одне одного, визнання ними специфіки різних регіонів України можливе їхнє порозуміння та єднання, *ідентифікація себе як однієї великої групи людей за національною ознакою*. Подолання емоційних травм переселенців відбуватиметься швидше, якщо вони визначаться, громадянами якої держави вони є, та усвідомлять власну національну ідентичність.

Переселенці зі сходу України переважно або компактно проживають у певних місцях (санаторії, профілакторії, табори тощо), створюючи закриті для взаємодії з місцевим населенням групи, або ж винаймають окремі помешкання та приховують від сусідів свою регіональну належність. Їхня інтеграція в територіальну спільноту на новому місці проживання в Україні відбувається більш гармонійно, якщо вони переїхали жити до родичів або друзів, виявляють українську ідентичність, уміння розв'язувати життєві проблеми. Ситуація з вимушеними переселенцями всередині України знову виявила актуальну для країни потребу в єднанні, розумінні, діалозі між представниками різних її регіонів. Проектів, які б матеріально втілювали ідеї єднання, формування національної ідентичності та громадянської позиції мешканців України, сьогодні практично немає.

Процес інтеграції мешканців сходу в українську спільноту має відбуватися *одночасно* з вихованням дітей, підлітків, молоді всіх регіонів України в дусі патріотизму та любові до свого народу. Дорослі мають усвідомлювати необхідність такого виховання та дбати про створення відповідних умов для цього. Табори для дітей, де вони змогли б не тільки відпочивати, розважатись, а й наснажуватися національним духом, – гарна можливість реалізації ідей єднання українців (Ангелова, 2017). У таборі мають бути рівномірно представлені всі регіони України. Діти можуть ділитися між собою історіями, звичаями, традиціями того регіону, який вони представляють, обмінюватися досвідом, дізнаватися більше одне про одного, а також, і це головне, *навчитися взаємодіяти та спільно розв'язувати певні життєві проблеми*. Згуртованість українців у цілому має розпочинатись із реалізації проєктів, які б показували можливість і необхідність їхнього єднання, моделювали позитивний досвід спілкування і на конкретних прикладах раціонально доводили користь виховання сильних духом, незалежних, автономних, вільних, патріотично налаштованих громадян країни.

Сьогодні психологічну допомогу переселенцям у місцях компактного їх проживання надають волонтери на рівні індивідуальних консультацій або ж групових, здебільшого арт-терапевтичних, занять. Працюють центри психологічної допомоги переселенцям в окремих містах України і в мережі волонтерських об'єднань (Методичний реабілітаційний центр ІСПП НАПН України, ГО “Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравматичних подій”, Кризовий центр медико-психологічної допомоги Інституту психології ім. Г. С. Костюка). Шкільні психологи теж супроводжують дітей-переселенців у межах навчального процесу. Проте психологи зосереджують увагу насамперед на суто емоційних проблемах переселенців, а питання їхньої соціальної та політичної ідентичності, аби не чіпати делікатних, нез'ясованих, дратівливих, а насправді найбільш важливих тем, залишаються поза колом обговорень.

Найбільш продуктивний спосіб вирішення завдань патріотичного виховання в Україні напрацьовано в скаутській організації “Пласт”. Досвід роботи фахівців цієї організації має бути врахований під час розроблення принципів патріотичного виховання та формування громадянської ідентичності дітей-переселенців. Однак загальні принципи виховного процесу в таборі з патріотичного виховання дітей мають спиратися не лише на засади організації їхньої пізнавальної діяльності, гри, розваг і спортивних змагань, а й враховувати спроможність дітей розв'язувати конкретні практичні проблеми. Найкраще, коли ці проблеми будуть пов'язані із функціонуванням територіальних громад, де проживають діти (або ж на території табору, де вони проживатимуть певний час).

Ланцюжок виховних дій має бути таким: постановка проблеми – формулювання завдань – виокремлення труднощів – шляхи подолання труднощів – підвищення самооцінки дітей – відчуття смаку до роботи – розроблення нових проектів розв’язання проблем населення – самоорганізація дітей – взаємопідтримка (Гундертайло, 2017). Таким чином табір зможе навчити молодь самостійно розв’язувати свої проблеми, а не сподіватися на допомогу від держави. Діти повинні навчитися всього, що робитиме їх спроможними громадянами.

Висновки. Психологічна допомога дітям-переселенцям стосується насамперед коригування їхніх емоційних станів та адаптації до нових місць проживання на рівні когнітивних і поведінкових реакцій. Проте ця допомога має будуватися на більш комплексних засадах та враховувати соціально- та політико-психологічну складову процесу їхньої адаптації та справжньої інтеграції в українське суспільство, тобто йдеться про виховання дітей у дусі патріотизму та національної єдності на базі європейських цінностей. Результати емпіричних досліджень, здійснюваних науковцями ІСПП НАПН України, ставлять під сумнів поширену в суспільстві думку про можливість (більше того, декларовану вимогу) “деполітизації” проблеми надання психологічної допомоги переселенцям. Звичайно, психологічна допомога має надаватися всім, хто її потребує, незалежно від їхніх політичних поглядів. Однак слід усвідомлювати, що ефективною вона буде лише в тому разі, якщо поєднуватиметься з відповідними просвітницькими заходами, суттєвими зрушеннями в громадській думці освітян, ненав’язливим, але цілеспрямованим формуванням патріотичного світогляду молоді.

Список використаних джерел

Ангелова, С. О. (2017). Концепція соціально-психологічної абілітації підлітків, на життя яких вплинули бойові дії на сході України: досвід мандрівного табору миру. *Проблеми політичної психології*, 6 (20), 152–161.

Бочкор, Н. П., Дубровська, Є. В., Залеська, О. В., Калашник, О. А., Ковальчук, Л. Г., Левченко, К. Б., & Худякова, Н. Ю. (2014). *Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період*. Методичні рекомендації. Київ: Ла Страда-Україна.

Васютинський, В. О. (2010). Моніторинг ставлень студентської молоді до україномовного спілкування: організація і результати дослідження. В *Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми*, Збірник науково-методичних матеріалів НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології (с. 5–40). Київ: Міленіум.

Васютинський, В. О. (2012). *Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз*. НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Вестбрук, Д., Кеннерлі, Г., & Кірк, Дж. (2014). *Вступ у когнітивно-поведінкову терапію*. Львів: Свічадо.

Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2015). *Арт-терапія у подоланні психічної травми: практичний посібник*. Київ: Золоті ворота.

Галата, С. (2014). Що міцніші нерви, то ближче мета (інтерв'ю зі співробітниками ІСПП НАПН України). *Освіта України*, 36, 24.

Горбунова, В. В. (2004). Етнічний світ у малюнках дітей. *Соціальна психологія*, 6 (8), 77–85.

Горбунова, В. В., & Климчук, В. О. (2014). Стреси під час війни: не боятися інтегрувати в життя психологічну травму. *Громадське радіо, розділ "Подкасти", просвітницька програма "Чайник"*. Взято з <https://hromadske.radio/podcasts/chaynyk/stresy-pid-chas-viyny-ne-boyatysya-integruvaty-v-zhyttva-psyhologichnu-travmu>.

Жовтянська, В. В. (2008). Уявлення українського населення про соціальну ситуацію. *Соціальна психологія*, 4 (30), 38–48.

Левін, К. (2014). Двадцятимільйонна провінція. *Українська правда*. Взято з <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/6/7009698/>.

Лозова, О. М. (Ред.) (2014). *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність*. Київ: Інтерсервіс.

Максимова, Н. А. (2014). Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. *Інформаційно-методичний збірник*, 9, 39–52.

Мюллер, М. (2014). *Якщо ви пережили психотравмуючу подію*. Львів: Свічадо.

Осадько, О. Ю. (2015). Актуальні проблеми надання психологічної допомоги постраждалим від конфлікту на сході України. В Т. М. Титаренко (Наук. ред.), *Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій*, Збірник матеріалів наукового семінару. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Представництво Польської академії наук у м. Києві, Соціально-психологічний методичний реабілітаційний центр (с. 77–87). Київ: Міленіум.

Плетка, О. Т., & Чаплінська, Ю. С. (2014). Як пережити війну всередині себе: авторська методика по роботі з переселенцями "Книга про війну". В *Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи*, Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Всеукраїнська громадська організація "Українська асоціація лікарів-психологів" (с. 100–102). Київ.

Сарджвеладзе, Н., Беберашвили, З., Джавахишвили, Д., Махашвили, Н., & Сарджвеладзе, Н. (2001). *Травма и психосоциальная помощь: практическое руководство, основанное на опыте НПО Грузии (draft)*. Тбилиси, Баку: Норвежский совет по беженцам.

Сидоркіна, М. Ю. (2015). Використання арт-терапевтичних технологій в роботі з дітьми вимушених переселенців. В Чуприков, А. П., Найдьонова, Л. А., Вознесенська, О. Л., & Скар, О. М. (Ред.). (2015). *Простір арт-терапії: мистецтво життя*, Матеріали XII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 лютого 2015 р.) (с. 137–138). Київ: Золоті ворота.

Синопсис діагностичних критеріїв DSM-V та протоколів NICE для діагностики та лікування основних психічних розладів у дітей та підлітків. (2014). Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень ' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень ' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (1998). *Моніторинг "Інформаційний простір України" Вересень ' 1998*, Інформаційний бюлетень Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2007). *Політична криза – 2007 у вимірах суспільної свідомості. Травень ' 2007*. Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень ' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Калачнікова, Л. М., & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2004). *Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів-2004*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень ' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2009). *Україна – 2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні наміри. Липень ' 2009*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2011). *Українська держава на рубежі третього десятиріччя незалежності: думки та оцінки громадян. Вересень ' 2011*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Титаренко, Т. М. (2015). Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни. В Титаренко Т. М. (Ред.). (2015). *Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій*, Збірник матеріалів наукового семінару. Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, Представництво Польської академії наук у м. Києві, Соціально-психологічний методичний реабілітаційний центр (с. 3–13). Київ: Міленіум.

Україна в контексті зовнішніх і внутрішніх викликів сьогодення: стан суспільної свідомості (за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 8–16 лютого 2018 р.), Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла: сборник*. Пер. с англ. и нем. Л. Я. Гозман, & Д. А. Леонтьев (Общ. ред.). Москва: Прогресс.

Чабан, О. С. (2006). Діти Беслана: ефективна психотерапія. В А. П. Чуприков, О. А. Бреусенко-Кузнєцов, & О. Л. Вознесенська (Ред.). (2006). *Простір арт-терапії: можливості та перспективи*, Матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, МАУП, 24-25 лютого 2005 р.) т. 1. (с. 76–79). Київ: Міленіум.

ЮНІСЕФ Україна, & GfK Ukraine. (2014). *Експрес-оцінка соціально-психологічного становища дітей в Донецькій області: результати дослідження*. Взято з [https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid Psychosocial Assesment of Children in Donetsk Oblast ua.pdf](https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf).

American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5)*. Washington, DC.

Butler, G., Fennell, M., & Hackmann, A. (2008). *Cognitive-Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: Mastering Clinical Challenges*. New York: Guilford Press.

Clark, D. A., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: Science and Practice*. New York: Guilford Press.

Klymchuk, V. O., & Gorbunova, V. V. (2017). Prevalence of the PTSD Symptoms among Ukrainian Children: a Brief Report on the Research Findings. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 162–170.

Paunovic, N. (2003). Prolonged Exposure Counter Conditioning as a Treatment for Chronic Posttraumatic Stress Disorder. *Anxiety Disorders*, 17, 749–499.

The Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW). (2013). *General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>

Wells, A., & Sembi, S. (2004). Metacognitive Therapy for PTSD: a Preliminary Investigation of a New Brief Treatment. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 35, 307–318.

References

Angelova, S. O. (2017). Kontseptsiiia sotsialno-psykholohichnoi abilitatsii pidlitktiv, na zhyttia yakykh vplynuly boiovi dii na skhodi Ukrainy: dosvid mandrivnoho tabory myru [The concept of social and psychological habilitation of adolescents affected by fighting in East of Ukraine: Experience of the peacekeeping travel camp]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 152–161. (in Ukrainian)

Bochkor, N. P., Dubrovska, Ye. V., Zaleska, O. V., Kalashnyk, O. A., Kovalchuk, L. H., Levchenko, K. B., & Khudiakova, H. Yu. (2014). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta postkonfliktnyi period: metodychni rekomendatsii* [Socio-Pedagogical and Psychological Work with Children in the Conflict and Post-Conflict Period: methodical recommendations]. Kyiv: La Strada Ukraine. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2010). Monitorynh stavlen studentskoi molodi do ukrainomovnoho spilkuvannia: orhanizatsiia i rezultaty doslidzhennia [Monitoring of Students' Attitudes towards Ukrainian-Language Communication: Organization and Results of Research]. In *Pidvyshchennia prestyzhnosti ukrainomovnoho spilkuvannya v studentskomu seredovyshchi: dosvid, problemy* [Increasing the Prestige of Ukrainian-Language Communication in the Student Environment: Experience, Problems]. National

Academy of Sciences of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology (pp. 5–40). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2012). *Rosiiskomovna spilnota v Ukraini: sotsialno-psykholohichniy analiz* [Russian-Speaking Community in Ukraine: Socio-Psychological Analysis]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Vestbruk, D., Kennerli, H., & Kirk, J. (2014). *Vstup u kohnityvno-povedinkovu terapiiu* [Introduction to Cognitive-Behavioral Therapy]. Lviv: Svichado. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhičnoi travmy* [Art Therapy in Overcoming Mental Trauma]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Galata, S. (2014). Shcho mitsnishi nervy, to blyzhche meta (interviu zi spivrobitnykamy ISPP NAPN Ukrainy). *Osvita Ukrainy*, 36, p. 24. (in Ukrainian)

Horbunova, V. V. (2004). Etnichniy svit u maliunkakh ditei [Ethnic World in the Drawings of Children]. *Sotsialna psykholohiia*, 6 (8), 77–85. (in Ukrainian)

Horbunova, V. V., & Klymchuk, V. O. (2014). Stresy pid chas viiny: ne boiatysia intehruvaty v zhyttia psykholohichnu travmu. *Hromadske radio, rozdil "Podkasty", prosvitnytska prohrama "Chainyk"* [Public Radio, "Podcasts" Section, Educational Program "The Dummy"]. Retrieved from <https://hromadske.radio/podcasts/chaynyk/stresy-pid-chas-viiny-ne-boyatysya-intehruvaty-v-zhyttya-psyhologichnu-travmu>. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2008). Uiavlennia ukrainskoho naselennia pro sotsialnu sytuatsiiu [Representation of the Ukrainian Population about the Social Situation]. *Sotsialna psykholohiia*, 4 (30), 38–48. (in Ukrainian)

Levin, K. (2014). Dvadsiatymilyonna provintsiiia [Twenty-Million Province]. *Ukrayinska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/6/7009698/>. (in Ukrainian)

Lozova, O. M. (Ed.) (2014). *Etnopsykholohichniy vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* [Ethnopsihological Dimension of Ukraine: Semiois, Myth-Making, Identity]. Kyiv: Interservis. (in Ukrainian)

Maksymova, N. A. (2014). Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii ta nadannia psykholohichnoi dopomohy ditiam ta simiam vymushenykh pereselentsiv [Methodical Recommendations on the Organization and Provision of Psychological Assistance to Children and Families of Internally Displaced Persons]. *Informatsiino-metodychnyi zbirnyk*, 9, 39–52. (in Ukrainian)

Myuller, M. (2014). *Yakshcho vy perezhlyly psykhotravmuiuchu podiiu* [If You have Experienced a Traumatic Event]. Lviv: Svichado. (in Ukrainian)

Osadko, O. Yu. (2015). Aktualni problemy nadannia psykholohichnoi dopomohy postrazhdalym vid konfliktu na skhodi Ukrainy. In T. M. Tytarenko (Ed.), *Psykhologichna dopomoha osobystosti, shcho perezhlyvaie naslidky travmatychnykh podii* [Psychological Assistance of the Person Who is Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine, Agency of the Polish Academy of Sciences in Kyiv, Socio-Psychological Methodological Rehabilitation Center (p. 77–87). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Pletka, O. T., & Chaplinska, Yu. S. (2014). Yak perezhyty viinu vseredyni sebe: avtorska metodyka po roboti z pereselentsiamy "Knyha pro viinu" [How to survive the war inside: the author's technique for dealing with settlers "Book of War"]. In *Medychna psykholohiya: zdobutky, rozvytok ta perspektyvy* [Medical Psychology:

Achievements, Development and Perspectives]. Proceedings III international scientific-practical Conference]. All-Ukrainian Public Organization “Ukrainian Association of Doctors-Psychologists” (p. 100–102). Kyiv. (in Ukrainian)

Sardzhveladze, N., Beberashvili, Z., Dzhavakhishvili, D., Makhashvili, N., & Sardzhveladze, N. (2001). *Travma i psikhosotsialnaya pomoshch: prakticheskoye rukovodstvo, osnovannoye na opyte NPO Gruzii (draft)* [Trauma and Psychosocial Care: a Practical Guide Based on the Experience of Georgian NGOs (Draft)]. Tbilisi, Baku: Norvezhskiy sovet po bezhentsam. (in Russian)

Sydorkina, M. Yu. (2015). Vykorystannia art-terapevtychnykh tekhnolohii v roboti z ditmy vymushenykh pereselentsiv [Use of Art-Therapeutic Technologies in Working with Children of Displaced Persons]. In A. P. Chuprykov, L. A. Naydonova, O. L. Voznesenska, & O. M. Sknar (Eds.), *Space of Art Therapy: The Art of Life, Proceedings of the XII International Interdisciplinary Scientific and Practical Conference*, Kyiv, February 27–28, 2015 (p. 137–138). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Synopsis diagnostychnykh kryteriiv DSM-V ta protokoliv NICE dlia diahnostryky ta likuvannia osnovnykh psykhychnykh rozladiv u ditei ta pidlitky [Synopsis of DSM-V Diagnostic Criteria and NICE Protocols for the Diagnosis and Treatment of Basic Psychiatric Disorders in Children and Adolescents]. (2014). Lviv: Vydavnytstvo Ukrayinskoho Katolytskoho Universytetu. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Hromadska dumka i suspilni nastroi naperedodni parlamentskykh vyboriv. Zhovten' 2014. Informatsiyni biuleten* [Public Opinion and Social Moods on the Eve of Parliamentary Elections. October' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Dumky ta otsinky hromadyan na starti vyboriv do Verkhovnoi Rady Ukrainy. Veresen' 2014. Informatsiyni biuleten* [Opinions and Assessments of Citizens at the Start of the Elections to the Verkhovna Rada (the Parliament) of Ukraine. September' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.). (1998). *Monitorynh “Informatsiyni prostir Ukrainy”. Veresen' 1998. Informatsiyni biuleten* [Monitoring “Information Space of Ukraine”: inform. bulletin, September' 98]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2007). *Politychna kryza – 2007 u vymirakh suspilnoi svidomosti. Traven' 2007. Informatsiyni biuleten* [Political Crisis – 2007 in the Measurements of Social Consciousness: May' 2007. Inform. bulletin.]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislia padinnia rezhymu Yanukovycha. Berezen' 2014. Informatsiyni biuleten* [The state of Public Consciousness in Ukraine after the Fall of Yanukovich's Regime. March' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Kalachnikova, L. M., & Chernysh, L. P. (Comps.). (2004). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezidentskykh vyboriv-2004. Informatsiyni biuleten* [Socio-Political Situation in Ukraine on the Eve of the Presidential Election-2004. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP AES of Ukraine. (in Ukrainian)

- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezidentskykh vyboriv. Traven' 2014. Informatsiinyi biuleten* [Socio-Political Situation in Ukraine on the Eve of the Presidential Election. May' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2009). *Ukraina – 2009: natsionalni symvoly, sotsialna napruzhenist, elektoralni namiry. Lypen' 2009, Informatsiinyi biuleten* [Ukraine – 2009: National Symbols, Social Tension, Electoral Intentions. July' 2009. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2011). *Ukrainska derzhava na rubezhi tretoho desiatyrichchia nezalezhnosti: dumky ta otsinky hromadian. Veresen' 2011, Informatsiinyi biuleten* [Ukrainian State at the Turn of the Third Decade of Independence: Thoughts and Assessments of Citizens. September' 2011. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)
- Tytarenko T. M. (2015). Napriamy psykholohichnoi reabilitatsii osobystosti, shcho perezhivaie podii viiny [Directions of Psychological Rehabilitation of the Person who is Experiencing the Events of the War]. In T. M. Tytarenko (Ed.), *Psykholohichna dopomoha osobystosti, shcho perezhivaie naslidky travmatychnykh podii: zbiryk materialiv naukovooho seminaru* [Psychological Assistance of the Person Who is Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine, Agency of the Polish Academy of Sciences in Kyiv, Socio-Psychological Methodological Rehabilitation Center (p. 3–13). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Ukraina v konteksti zovnishnykh i vnutrishnykh vyklykiv sohodennia: stan suspilnoi svidomosti (za danymy vseukrainskoho reprezentatyvnoho opytuvannia, provedenoho 8–16 lutoho 2018 r.). Informatsiinyi biuleten* [Ukraine in the Context of the External and Internal Challenges of the Present: The State of Social Consciousness (According to an All-Ukrainian Representative Survey Conducted February 8-16, 2018. Inform. bulletin] (2018). Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)
- Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla: sbornik* [Man's Search for Meaning], transl. from Engl. and Germ., L. Ya. Gozman, & D. A. Leontyev (Eds.). Moscow: Progress. (in Russian)
- Chaban, O. S. (2006). Dity Beslana: efektyvna psykhoterapiia [Children of Beslan: effective psychotherapy]. In A. P. Chuprykov, O. A. Breusenko-Kuznyetsov, & O. L. Voznesenska (Eds.). (2006). *Prostir art-terapii: mozhyvosti ta perspektyvy: materialy II Mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferetsii z mizhnarodnoiu uchastiu* (Kyiv, MAUP, 24-25 liutoho 2005) [Space of Art Therapy: Opportunities and Prospects], vol. 1 (p. 76–79). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- UNICEF Ukraine, GfK Ukraine (2014). *Ekspres-otsinka sotsialno-psykholohichnogo stanovyshcha ditei v Donetskii oblasti: rezultaty doslidzhennia* [Express Assessment of the Socio-Psychological Situation of Children in the Donetsk Region: the Results of the Study]. Retrieved from [https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid Psychosocial Assesment of Children in Donetsk Oblast ua.pdf](https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid%20Psychosocial%20Assesment%20of%20Children%20in%20Donetsk%20Oblast%20ua.pdf). (in Ukrainian)
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5)*. Washington, DC.
- Butler, G., Fennell, M., & Hackmann, A. (2008). *Cognitive-Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: Mastering Clinical Challenges*. New York: Guilford Press.

Clark, D. A., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: Science and Practice*. New York: Guilford Press.

Klymchuk, V. O., & Gorbunova, V. V. (2017). Prevalence of the PTSD Symptoms among Ukrainian Children: a Brief Report on the Research Findings. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 162–170.

Paunovic, N. (2003). Prolonged Exposure Counter Conditioning as a Treatment for Chronic Posttraumatic Stress Disorder. *Anxiety Disorders*, 17, 749–499.

The Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW). (2013). *General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>

Wells, A., & Sembi, S. (2004). Metacognitive Therapy for PTSD: a Preliminary Investigation of a New Brief Treatment. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 35, 307–318.

Mikola M. Slyusarevskyy, Lidiya H. Chorna. Psychological condition and civic identity of the internally displaced children from East Ukraine

The internally displaced persons from East Ukraine, both adults and children, are influenced by the traumatic events. Children constitute an especially vulnerable group. Their socio-psychological adaptation and integration in the Ukrainian society are hindered by at least three main factors. The first one is the hostilities in the east of Ukraine whose witnesses and participants are the displaced persons exposed to a high risk of posttraumatic stress disorders development. The second factor is the difficulties in adaptation of the displaced persons to a new place of residence, and the third one is lack of consolidated political identity among lots of displaced persons, lack of pro-Ukrainian views on the future of the state where they live, which considerably aggravate their psychological problems. The survey of the public mood among the secondary school students including the displaced ones, which was carried out on the Donbas territory liberated from the Russian occupation in 2014, revealed the following trend: the students who believe that Ukraine can be preserved as a unitary state experience positive feelings two-three times more often than their opponents do. The pro-Ukrainian views of the students considerably improve their emotional state, and the opposite views worsen it. The recovery of the displaced persons from the emotional trauma will proceed faster if they identify the state whose citizens they are and become aware of their national identity. At the same time, the integration of the population of East Ukraine in the Ukrainian community must be based on patriotic education of the children in all the regions of Ukraine. The adults should realize the necessity of such education and care about proper conditions for it. Implementation of the socio-psychological projects, which could demonstrate the need for the integration, can be a starting point for the development of cohesion of Ukrainians. Another effective way to promote unification of Ukrainians is children's camps, where children from different parts of Ukraine could not only spend their holidays but also learn how to solve everyday life problems and be educated in the national traditions. The psychological support for the displaced children must be complex and take into account social, political and psychological components of the process of their integration in the Ukrainian society.

Key words: internally displaced persons, posttraumatic stress disorders, socio-psychological adaptation, patriotic education, civic identity.

Кухарук О. Ю., м. Київ

КОНФЛІКТНЕ МИСЛЕННЯ І КОНФЛІКТНА ВЗАЄМОДІЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ВІЙСЬКОВИХ І ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Описано основні конфліктні настановлення і стратегії конфліктної взаємодії, що виникають між цивільним населенням та військовими і ветеранами. За допомогою емпіричного дослідження виявлено основні зони конфліктної взаємодії, основні конфліктні настанови військових щодо цивільних і цивільних щодо військових. На основі даних фокус-групових досліджень зроблено низку висновків про особливості конфліктів, які можуть виникати між особами, що мають досвід участі у війні, і цивільним населенням. У ставленні до воєнного досвіду з боку суспільства зауважено стигматизацію, героїзацію і бажання відокремити події і досвід війни від мирного світу, з боку військових – переконання щодо того, що цивільні знецінюють їхній досвід, уникають тем війни, не відчувають загрози і є непоінформованими щодо воєнної тематики. Визначено основні стратегії поведінки в конфліктах цивільних і військових: цивільні зазвичай більш активні, застосовують більшу кількість можливих стратегій вирішення конфліктів, військові ж частіше проявляють пасивну агресію та обирають уникання. Описано основні спільні настановлення військових і цивільних щодо війни і військових: визнання військових і їхньої ролі в захисті країни; розуміння необхідності взаємної адаптації, пристосування одних до одних; визнання того, що ці непорозуміння є і їх треба розв'язувати; запит на поінформованість і медіаграмотність; запит на чіткі “правила гри” щодо всього спектру соціальної взаємодії – від ставлення держави до учасників АТО і надання їм пільг до оформлення паспортів; спільні уявлення щодо конфліктів (щодо чиновників, ролі держави і т. ін.). Обстоюється думка, що конфлікт між учасниками війни та цивільним населенням може бути спричинений різним ставленням до переживання досвіду війни. Описано специфіку досвіду участі у війні, наголошено на його подвійній психологічній природі – травматичній і ціннісній. Виявлено основні відмінності в настановленнях щодо цього досвіду: для цивільних це травматичний досвід, якого не має бути в мирному світі, для військових – травматичний досвід, що має цінність як досвід важливого етапу життя.

Ключові слова: конфлікт, соціальні настановлення, стратегії розв'язання конфліктів, конфліктна взаємодія, досвід переживання війни.

Постановка проблеми. Вплив війни на умовно мирний, віддалений від неї світ має багато вимірів. Один із них – взаємодія між людьми, що не мають стосунків до активних бойових дій, і тими, хто був залучений до захисту Батьківщини від російського агресора. На жаль, взаємодія між цими двома групами часто сповнена напруженості, аж до прямих сутичок

і конфліктів. Певна річ, більшість цих конфліктів не можна пояснити приватними, особистісними інтенціями, оскільки вони мають більш загальне, соціальне підґрунтя. Кожен, хто живе в Україні, має свої настановлення щодо участі у війні, адже війна – це не те, що можна ігнорувати і не помічати. Ці настановлення можуть бути різні: активна участь, активна підтримка, пасивне схвалення/несхвалення, уникання, заперечення війни. У переліку цих настановлень уже закладений конфлікт. Цей конфлікт приречений бути активним і гострим. Додатковий конфліктогенний фактор – прояви гібридної інформаційної війни, розв’язаної російським агресором. Зазначений конфлікт є багатовимірним і потребує всебічного дослідження, у т. ч. і засобами соціально-психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні та світі активно досліджують тему гібридної війни і її впливу на суспільство та особистість. Найбільш поширеною є тематика, що стосується прямого впливу бойових дій на безпосередніх учасників. Досліджують передусім клінічні психічні розлади, які можуть бути спричинені війною (Srinivasa, & Lakshminarayana, 2006), особливості адаптації військовослужбовців до мирного життя та умови її успішного перебігу (Сайтс, 2013), вивчають різноманітні фактори, що впливають на особисту успішність та соціальну абілітацію ветеранів і військових (МакГоннел, 2009).

Нині посилено вивчають зміни, які виникають у мисленні і світогляді людей, що безпосередньо були залучені до воєнних дій. Підходів до опису можливих змін є наразі дуже багато. Як приклад можна згадати класичну роботу D. Grossman “On killing” (1995), у якій описано зміни, біологічні, психічні та психосоціальні, що відбуваються внаслідок участі людини в активних бойових діях, коли вона вбиває супротивника, ворога. Ще одним класичним прикладом може бути дослідження Robi Friedman (2015). Для називання змін у світогляді вояка психоаналітик пропонує термін “матриця солдата”. У такому підході зміни, які виникають, описуються мовою психоаналізу.

Закономірно, що найбільше уваги дослідники приділяють питанням впливу війни на осіб, які перебувають у зоні бойових дій. Значно рідше вивчають вплив кризової події на осіб, що її переживають, але перебувають поза зоною конфлікту.

Особливо зріс інтерес до цієї теми в США у 60-70-х роках ХХ століття. У цей час гостро постала проблема ставлення до ветеранів війни у В’єтнамі. Негативне сприйняття війни в суспільстві трансливалося на ветеранів і проявлялось в агресивному, зневажливому й осудливому ставленні до її учасників. Це не в останню чергу спричинилося до виникнення значних проблем, пов’язаних із соціальною адаптацією ветеранів до мирного життя. Одним із підсумків суспільної дискусії навколо цієї теми

став заклик відділяти ставлення до ветеранів війни від ставлення до війни (Armstrong, McDonough, & Savage, 2015).

На сьогодні серед актуальних українських досліджень можна назвати роботу В. Васютинського, яка стосується стратегій адаптації спільнот до умов невизначеності (2017). Аналізуючи наявні дослідження, можна зробити висновок, що безпосередньо тема конфліктів між цивільним населенням і військовими, що мають досвід участі у війні, фактично не вивчена.

Невирішеною частиною загальної проблеми впливу війни на цивільне життя є передусім потреба соціально-психологічного аналізу конфліктних настановлень та конфліктної взаємодії між особами, що мають досвід війни, і тими, хто такого досвіду не має.

Мета статті: визначити конфліктні настановлення та стратегії поведінки в конфліктах між цивільними і військовими.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2017 році було проведено соціально-психологічне дослідження “Альтернатива конфліктам і насильству”. Дослідження здійснювалося в рамках проекту “Подолання соціальних наслідків конфлікту на Донбасі та незаконної анексії Криму за допомогою державних структур в Україні та громадянського суспільства”, який виконує канадська неурядова організація “Stabilization Support Services” (керівник проекту – Г. Циганенко, дослідники – О. Кухарук і О. Овчар). Одним з етапів проекту був якісний етап: проведено шість фокус-групових досліджень у різних регіонах України з участю цивільного населення і військових. Географія дослідження: м. Біла Церква Київської області, м. Львів, м. Торезьк Донецької області. Три фокус-групові дискусії було проведено з участю військових (по 10-15 осіб у кожній дискусії) і стільки ж – з участю цивільних (10-12 осіб у кожній дискусії). Цивільні обиралися випадковим чином, військові – за принципом участі в бойових діях та перебування на службі на час проведення дискусії.

Досліджувалися конфліктні настановлення, що виникають під час взаємодії цивільних і військових. Можливі сфери появи та прояву таких настановлень і спричинених ними конфліктів визначалися на основі попереднього аналізу матеріалів у засобах інформації та публікацій у соціальних мережах. Було визначено, що найбільше проблемних, конфліктних комунікацій у ветеранів з органами державної влади (зокрема щодо пільг), з особами з близького соціального оточення (знайомими або незнайомими), а також у сім’ї та з найближчим колом рідних. Навколо цих трьох рівнів взаємодії і зосереджувалися фокус-групові обговорення. На основі аналізу результатів цих обговорень було виявлено конфліктні настановлення, які представники груп мають щодо інших (цивільні – щодо військових, військові – щодо цивільних).

У ставленні цивільних до військових:

1. Військових, що брали участь у бойових діях, часто сприймають як “інакших”, “хворих”. Гіпотетична психологічна травма та/або особистісні зміни, які, на думку цивільних, відбуваються через досвід використання зброї, викликають острах, негативне сприйняття і постійний акцент на потребі реабілітації.

2. Військові – “люди у формі” – образ та уособлення війни, а тому можуть викликати сильну емоційну реакцію – позитивну або негативну. І позитивні, і негативні реакції пов’язані з підвищенням рівня тривоги та емоційного збудження, оскільки цивільні змушені згадувати про війну в країні.

3. Військові іноді викликають дуже суперечливі оцінки у цивільних, які не знають, як до них ставитись. Збірний образ військового – це уособлення захисту і героїзму. Але іноді поведінка окремих “осіб у формі” радикально суперечить цьому образу. У ході дискусії було згадано, що в засобах масової інформації подаються сюжети про військових, що вчинили кримінальні злочини під час служби, поводитись агресивно, зловживали алкоголем або психоактивними речовинами. Під час обговорення згаданих явищ учасники наводили власні спостереження. Ці негативні явища викликають у цивільних нерозуміння, невизначене ставлення, розгубленість, адже у військових хочуть бачити не лише захисників, а й утілення еталонної, ідеальної поведінки та громадянської позиції.

За результатами фокус-групової дискусії було узагальнено певні *проблемні настановлення у ставленні військових і ветеранів до цивільного населення*, що проживає поза зоною проведення АТО/ООС:

1. Цивільні не відчують воєнної загрози, не знають, що таке війна і нічого не хочуть про неї знати. Це досить поширене серед військових настановлення мало яскраво негативне забарвлення, викликало у військових, учасників групової дискусії, почуття зневаги та осуду.

2. Цивільні часто не уявляють, у чому полягає робота військового і як “відбувається” сама війна. Військові відзначали слабку поінформованість цивільного населення щодо цих питань. Вони стверджували також, що ця необізнаність спричинена небажанням цивільних занурюватись у тему війни і є свідченням їхньої байдужості до війни і роботи військових.

3. Цивільні, на думку військових, втратили страх війни і не відчують її як реальну щоденну загрозу. А це призводить до знецінення роботи військових та їхнього значення в житті країни. Таке настановлення викликало переважно агресивну реакцію серед учасників-військових.

У ході дослідження було визначено *найпопулярніші стратегії розв’язання конфліктів*, які виникали в ході міжгрупової взаємодії і стосувались означених дражливих тем:

1. *Цивільні* в конфліктних ситуаціях схильні використовувати більший набір можливих стратегій розв’язання конфліктів: перевести діалог у

мирне річище; написати скаргу, звернутися до керівництва, журналістів або ж на “гарячу лінію”; бюрократично “задавити” чиновників, подаючи разом із документами цитати з нормативних актів; дати хабар. Загалом спостерігається більша готовність відстоювати свої інтереси, менше – розчарування і віра в можливість розв’язання конфлікту на свою користь. У безпосередньому міжособовому конфлікті з військовими цивільні найчастіше виявляли готовність відступити. А також певну невизначеність – між героїзацією і стигматизацією (настановлення уникати конфлікту, бо військовий має травму війни і через це непередбачуваний).

2. *Військові* пропонували менший набір стратегій розв’язання конфліктів. Основна стратегія військовослужбовців – уникання конфліктів. Найбільш прийнятний спосіб взаємодії – словесні образи і відмова продовжувати конфліктну взаємодію. Крім того, військові частіше використовували мову агресії: “повідкрчувати голови”, “взяти в руки автомат”, “рознести все”. Разом з тим реальних стратегій розв’язання проблеми пропонувалося дуже мало – як і реального втілення озвучених погроз. Отже, спостерігається переважання пасивно-агресивних стратегій в умовах значної емоційної зарядженості взаємодії.

Одним із завдань дослідження було визначення не лише конфліктних настановлень та стратегій поведінки у конфліктах, а й настановлень, що є спільними для обох груп. Стосуються ці настановлення міжгрупової взаємодії та оцінки подій, що відбуваються в країні. Серед основних *спільних настановлень*, що демонструвалися в ході групових дискусій, були такі:

1. І військові, і цивільні учасники фокус-групових дискусій, безумовно, визнавали, що можливість спокійно жити мирним життям є заслугою військових, які захищають Україну від російської агресії. Емоційна реакція, пов’язана з визнанням цього факту, була дещо сильнішою в групі військових. Проте за змістом такі уявлення у військових і в цивільних збігалися.

2. Обидві групи опитуваних виявляли розуміння необхідності адаптації військових до мирного життя після участі в бойових діях. Також висловлювалося розуміння необхідності взаємного пристосування.

3. Найбільш конструктивним було визнання як військовими, так і цивільними наявності конфліктів, розуміння їх деструктивного впливу та запит на взаємне порозуміння.

4. В обох групах виразно простежувався запит на поінформованість і медіаграмотність. Визнавалася недостатність і необ’єктивність інформації, що спричинює погіршення комунікації.

5. Спільним в учасників фокус-групових дискусій був запит на напрацювання норм міжгрупової взаємодії, які б сприяли визначенню позицій, ролей та взаємодії. Такі норми і правила мали б стосуватися дуже

широкого кола тем: від ставлення держави до воїнів АТО/ООС і пільг до оформлення паспортів.

6. Учасники продемонстрували схожі уявлення щодо невизначеності ролі держави в провокуванні конфліктів (досі немає належної інформаційної політики, чіткого алгоритму призначення і виділення пільг, механізмів соціального захисту). Було наголошено, що таку позицію органи державної влади займають не лише щодо військових, а й щодо більшості громадян країни. Відповідно, спільний запит на зміни був однією із тих тем, які найбільше об'єднують громадян.

Аналізуючи стенограми групових дискусій, окрім виділених вище особливостей конфліктної взаємодії, ми простежили ще одну дуже важливу тему. Остання є наскрізною для таких обговорень і спричинює непорозуміння та конфлікти. Ідеться про ставлення до наслідків участі в бойових діях для психіки людини. У ході дискусії як в одних, так і в інших групах спостерігався широкий спектр настановлень та емоційних реакцій щодо означеної теми. З боку цивільних часто простежувалося нерозуміння того, що відбувається з учасниками бойових дій, у змісті їхніх настановлень виявлялася схильність до стигматизації, а емоційне забарвлення сприйняття було негативним (роздратування, злість, розгубленість). Зокрема, значної популярності набув образ “неврівноваженого героя” – вояка, який робить надважливу справу, але при цьому однозначно є травмованим і перед тим, як повернутися до мирного життя, повинен бути обстежений, пролікований і достовірно визнаний психічно здоровим.

Серед військових також спостерігалася самостигматизація, проте зайвої героїзації не було. Як і не було тотального визначення всіх, хто воював, такими, що мають проблеми із психічним здоров'ям. Про власний досвід участі у війні учасники розповідали як про важливий та значущий, хоч і важкий у переживанні. Ставлення до досвіду участі в бойових діях та його наслідків для психічного здоров'я можна визначити як одне з головних конфліктних настановлень у міжгруповій взаємодії.

Більш глибоке розуміння суті конфлікту між військовими і цивільними може дати аналіз особливостей бойового досвіду та його впливу на психіку. І тут спостерігається дещо парадоксальна картина: особа, яка воювала, отримує одночасно два значущих і надсильних за своїм впливом на психіку типи життєвого досвіду. Перший – участь у війні як у випробуванні, де є можливість проявити себе та засвоїти низку ресурсних важливих, екзистенційних цінностей (побратимство, чесність, відвага, правда, подвиг). Цей список можна доповнити багатьма іншими почуттями та особистісними проявами, які здаються пафосними і недоречними в цивільному житті, але є абсолютно природними на війні. Маючи справу із цими екзистенційними цінностями в піковому їх прояві, вояк здобуває значущий досвід, отримати який у цивільному житті практично неможливо.

Цивільна людина стикається з питаннями життя і смерті всього кілька разів протягом життя, а з такими явищами, як побратимство чи поштовх, може, й узагалі ніколи. Для військових цей ресурсний важливий, екзистенційний досвід стає цінністю сам по собі. І тут спостерігаємо певний парадокс воєнного досвіду: ресурс є водночас джерелом травми. Адже, крім екзистенційних переживань, є й інші закони функціонування психіки – реакції на виснаження, переживання втрати чи травматичної події, яка становить загрозу для життя чи здоров'я. Ці негативні, травматичні явища також є досвідом, що має значний вплив на світогляд та психічне здоров'я.

Переживання негативних впливів війни спричинює саме ті розлади психіки, до яких насторожено, а то й із неприйняттям ставляться цивільні. Серед таких розладів – ПТСР, розлади адаптації, розлади тривожного спектру, зловживання психоактивними речовинами, агресивність та ін. Маємо ситуацію, коли формуються означені вище настановлення: участь у війні призводить до негативних, неприйнятних для суспільства змін у психіці, а тому перед поверненням військові потребують лікування чи діагностики, які б гарантували безпеку мирному населенню. Негативного забарвлення таким настановленням додає й те, що рівень обізнаності щодо війни та особливостей бойових дій є критично низьким, а рівень деструктивності інформаційних повідомлень – критично високим. Тому думка про те, що всі повертаються хворими, агресивними, нездоровими і з жагою до вбивства, є дуже поширеною.

Разом з тим, як показали результати фокус-групових дискусій, спостерігається і самостигматизація військових, яка набуває досить своєрідної форми. З одного боку, військові часто вважають, що з ними щось не так, що вони мають певні проблеми та зміни в поведінці, а з другого – армійська культура розглядає звернення по допомогу до фахівців із психічного здоров'я як слабкість. Через унікальність свого досвіду, неготовність суспільства сприймати війну та її учасників ветерани іноді почуваються відторгненими від суспільства, що призводить до проявів пасивної агресії, звернення до стратегій уникання та складнощів у взаємодії із цивільним населенням. На жаль, наразі доводиться констатувати низький рівень поінформованості військових про ті загрози, які можуть виникати для психічного здоров'я внаслідок участі в бойових діях. Тож зміни в стані психічного здоров'я сприймаються як закономірні, але не дуже зрозумілі – пояснити, що саме відбувається, військові часто не можуть. При цьому власний досвід участі в бойових діях та служби є для них дуже цінним, а тому спроби цивільних його знецінити сприймаються агресивно.

Висновки. Гібридна війна породжує новий тип конфліктів і конфліктного мислення – конфлікти між військовими і цивільними. Ці конфлікти виникають унаслідок низки конфліктогенних настановлень, що

виробляються у військових і в цивільних. Стосуються такі настановлення взаємного сприйняття групами одна одною і виникають через взаємне упереджене ставлення. Однією із причин конфліктів є специфіка пережитого військовими досвіду: безпосередня участь у бойових діях, значущість цієї участі, неготовність суспільства прийняти й належним чином оцінити такий досвід.

У подальшому є необхідність зосередити увагу на об'єднаних настановленнях для профілактики конфліктів між військовими і цивільним населенням.

Список використаних джерел

Васютинський, В. (2017). Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 43–52.

МакГоннел, О. (2009). *Методическое пособие программы самоуправления ПТСР для солдат LCSW*. Взято із <http://psyservice.org/wp-content/uploads/2015/03/самоуправление>

Сайтс, К. (2013). *Синдром войны. О чем не говорят солдаты*. Москва: Альпина нон-фикшн.

Armstrong, N., McDonough, J. D. Jr., & Savage, D. (2015) *Community driving impact. The case for local, evidence-based coordination in veteran and military family services and the americaserves initiative*. Syracuse University, The institute for veterans and military families.

Friedman, R. A. (2015). Soldier's Matrix: A Group Analytic View of Societies in War. *Group Analysis*, vol. 48, is. 3, p. 239–257.

Grossman, D. (1995). *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*. Boston – New York – Toronto – London: Little, Brown and Company.

Srinivasa, M. R., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5 (1). Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/>

References

Vasiutynskyi, V. (2017). Indyvidualni i kolektyvni stratehii adaptatsii meshkantsiv miskykh hromad do zhyttia v period voiennoho konfliktu [Individual and collective strategies of adaptation residents of urban communities to life in the period of military conflict. *Problemy politychnoi psykhologii*, 5 (19), 43–52. (in Ukrainian)

McHonnel, O. (2009). *Metodicheskoye posobiye programmy samoupravleniya PTSR dlya soldat* [Methodical manual PTSD government program for soldiers]. Retrieved from <http://psyservice.org/wp-content/uploads/2015/03/самоуправление-посттравматическим-стрессовым-расстройством-ПТСР-для-солдат.pdf> [downloaded 9 December 2016] (in Russian)

Sites, K. (2013). *Sindrom voyny. O chem ne govoryat soldaty* [The Things They Cannot Say: Stories Soldiers Wont Tell You About What Theyve Seen, Done or Failed to Do in War]. Moscow: Alpina non-fikshn Publ. (in Russian)

Armstrong, N., McDonough, J. D. Jr., & Savage, D. (2015) *Community driving impact. The case for local, evidence-based coordination in veteran and military family*

services and the americaserves initiative. Syracuse University, The institute for veterans and military families.

Friedman, R. A. (2015). Soldier's Matrix: A Group Analytic View of Societies in War. *Group Analysis*, vol. 48, is. 3, p. 239–257.

Grossman, D. (1995). *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*. Boston – New York – Toronto – London: Little, Brown and Company.

Srinivasa, M. R., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5 (1). Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/>

Olha Yu. Kukharuk. Conflict thinking and conflict interaction: socio-psychological peculiarities of interaction between the military men and civilians

The article describes the main conflict attitudes and strategies of the conflict interaction, which occur between the civilians, military men and veterans. The findings of the empirical study enabled to identify the major zones of conflict interaction and the key conflict attitudes of the military men towards the civilians and those of the civilians to the military men. The outcomes of the focus group surveys prove a number of conclusions about the peculiarities of the conflicts that might occur between the individuals having experience of participation in military actions and civilians. The author states that the attitudes of the society to the war experience is characterized by stigmatization, glorification and a desire to separate military events and war experience from peaceful life. The military men believe that the civilians underestimate their experience, avoid discussions about the war, do not feel any threat and are not informed about the war. The article presents the main strategies of behavior of the civilians and military men in the conflict situations. The civilians are usually more active and employ a bigger number of possible conflict resolution strategies, but the military men more often manifest passive aggression and resort to avoidance. The main shared attitudes to the war among the military men and civilians are recognition of the military men and their role in the defense of the country, awareness of the need for mutual adaptation and adjustment to each other, recognition of misunderstandings and the need to find solutions. There is also a request for information and media literacy, clear “rules of the game” regarding the whole range of social interaction starting from the attitude of the state to the ATO participants and providing them with benefits to processing their passport applications. Both parties also share attitudes to conflicts, civil servants, role of the state and other issues. The author argues that the conflict between the war participants and civilians may be caused by different attitudes to the war experiences. Therefore, the description of the peculiarities of the experience of participation in the military actions has been provided. Special emphasis has been placed on its dual psychological nature, which is both traumatic and valuable. The key differences in the attitudes to that experience can be explained by the fact that for the civilians it is a traumatic experience that should not be encountered in the peaceful life, and for the military men it is a traumatic experience that has its value as the experience of an important phase of their life.

Key words: conflict, attitudes, strategies of conflict resolution, conflict interaction, war experiences.

Лазаренко В. О., м. Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗА ДОПОМОГОЮ КАРТОГРАФІЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ НАРАТИВІВ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Трансформація ідентичностей внутрішньо переміщених осіб (ВПО) висвітлюється як актуальна наукова проблема, що має декілька важливих соціально-психологічних та політико-психологічних аспектів дослідження, оскільки водночас торкається травматизації і переосмислення ідентичностей унаслідок переселення та збройного конфлікту – з одного боку, а з другого – формування у ВПО нових специфічних ідентичностей (наприклад, ідентифікація себе як представника “спільноти переселенців”). Отже, актуальність дослідження трансформацій ідентичностей внутрішньо переміщених осіб полягає як у важливості розкриття суті цього поняття для розуміння національної самосвідомості громадян, так і необхідності вивчення саме трансформаційних процесів, які відбуваються тут і зараз, доки конфлікт усе ще триває й істотно впливає на життя наших співгромадян. У контексті дослідження просторова ідентичність визначається як відчуття особою своєї належності до певного простору, що формується в процесі ідентифікації з певним місцем і з тими практиками, ритуалами та елементами досвіду, що усталилися в цьому конкретному місці. Метод ментального картографування розглядається як ефективний інструмент дослідження просторових ідентичностей, що має достатній потенціал, аби стати головним методом дослідження просторових соціальних ідентичностей ВПО. Зроблено висновки, що ментальні карти є достатньо візуалізованими, мають часову прив’язку та відкриту структуру, поєднують візуальні і вербальні способи комунікації, але водночас є валідним засобом дослідження ментальних репрезентацій простору і можуть стати ефективним засобом не тільки досліджень ідентичностей ВПО, а й засобом їх трансформацій завдяки рефлексивній роботі та переосмисленню досвіду в процесі інтерв’ювання.

Ключові слова: просторові наративи, внутрішньо переміщені особи, ідентичність, ментальне картографування, психологія простору.

Постановка проблеми. Ситуація збройного конфлікту, що триває в Україні вже протягом п’яти років, спричинила актуалізацію проблеми самовизначення мешканців нашої країни на державному та особистісному рівнях. Проблема соціальних ідентичностей українців набула ще більшої актуальності через активне переселення мешканців Донеччини та Луганщини в інші регіони країни. Саме внаслідок цього процесу у внутрішньо переміщених осіб (ВПО) виникла необхідність пошуку відповідей на запитання “хто я є?” і “що означає бути українцем/українкою?” в ситуації, коли потрібно робити вибір щодо зміни місця проживання та обирати

власне майбутнє. Паралельно із цим вибором внутрішньо переміщені особи стикаються з необхідністю відповідати на питання: “хто я?” і “звідки я?”, обираючи між варіантами на зразок “донецчанин”, “луганчанин”, “людина з Донбасу” чи більш узагальненими ідентичностями на кшталт “українець”, “російськомовний українець”, “не росіянин” тощо. Ще одним варіантом відповіді на питання про власну ідентичність є співвіднесення себе із ширшою спільнотою переселенців.

Проблема ідентичностей внутрішньо переміщених осіб має декілька важливих соціально-психологічних та політико-психологічних аспектів дослідження, оскільки водночас торкається травматизації та переосмислення ідентичностей внаслідок переселення та збройного конфлікту і формування у ВПО нових специфічних ідентичностей (наприклад, ідентифікація себе як представника “спільноти переселенців”).

У рамках нашого дослідження ми розуміємо *ідентичність* як багаторівневий системний конструкт, що формується внаслідок осмислення особою своєї належності до певної спільноти та суб’єктивного ставлення до цієї належності. Проте, на нашу думку, саме просторова ідентичність, тобто відчуття належності до певного місця та/або спільноти, що локалізована в цьому місці, потребує особливого розгляду в контексті досліджень наслідків переселення. Як показують актуальні дослідження (Gentile, 2015; Васютинський, 2017с; Титаренко, 2017, Wilson, 2016, Pikulicka-Wilczewska, & Uehling, 2017, Sasse, & Lackner, 2018; Блинова, 2017; Петровська, 2017), окрім загальної ідентичності “українці”, внутрішньо переміщені особи формують особливу ідентичність “переселенців” і тією чи іншою мірою зберігають ідентичність попереднього місця проживання. Саме тому у фокусі нашого дослідження – питання присвоєння простору, формування відчуття належності до простору і трансформації ідентичностей внутрішньо переміщених осіб. На нашу думку, формування просторових наративів може бути специфічною копінг-стратегією, що допомагає переселенцям перетворювати незнайомий простір на знайомий і, відповідно, ідентифікуватись із ним.

Травма переселення має просторовий характер, оскільки травматичні події трапилися в певному конкретному місці, а отже прив’язані до певної точки в просторі. Сам термін “переміщені” має корінь “-міст-” – тож, відповідно, просторовий аспект є одним із ключових для розуміння сенсу цього терміна. Проте, на нашу думку, найбільш важливим аспектом є не сам простір переселення як такий, а його суб’єктивне сприймання переміщеними особами та формування їхньої просторової ідентичності, тобто усвідомленого відчуття особою власної належності до певного простору. Одним з основних способів дослідження таких просторових ідентичностей є метод ментального картографування, який був розроблений у царині географічних наук, проте наразі активно запозичується для прове-

дення психологічних досліджень особливостей ідентифікації з простором (Roberts, 2016; Powell, 2010; Monmonier, 2018; Imani, & Tabaeian, 2012). Цей метод дає змогу отримати та дослідити просторові наративи переселенців, тобто їхні історії про місця, де вони жили і живуть зараз, та сенси переселення, засновані на їхньому безпосередньому досвіді.

Процес формування ідентичностей внутрішньо переміщених осіб наразі активно досліджують українські науковці (Kuznetsova, 2017; Васютинський, 2017а; Петровська, 2017; Горностай, 2012), проте його просторовий аспект усе ще вивчено недостатньо. На нашу думку, ментальне картографування може стати ефективним засобом дослідження трансформацій просторових ідентичностей ВПО, тож у контексті започаткованого нами дисертаційного дослідження ми плануємо вперше у вітчизняній соціальній психології застосувати цей метод для вивчення наративних засобів трансформації ідентичності внутрішньо переміщених осіб. Таке дослідження доповнить актуальні дослідження стратегій адаптації спільноти (Васютинський, 2017b; Коробка, 2017; Блинова, 2017; Титаренко, 2017) і покаже, як саме особа зі спільноти ВПО суб'єктивно переживає досвід переселення.

Отже, підставами для дослідження трансформацій ідентичностей внутрішньо переміщених осіб будуть, з одного боку, важливість розкриття суті цього поняття для розуміння національної самосвідомості громадян, а з другого – актуальність вивчення саме трансформаційних процесів, які відбуваються тут і зараз, доки конфлікт ще триває та справляє вплив на життя наших співгромадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії людини і простору (англ. *human – space relations*) стала актуальною для науки в другій половині XX століття, коли з'явилися перші наукові розвідки на цю тему в царині філософії (Debord, 1957), географії та соціальних наук. Пізніше було сформовано основні положення теорій соціального конструювання простору (Lefebvre, & Nicholson-Smith, 1991), виділено основні форми та стадії ідентифікації із простором (Relph, 1980), описано та сформульовано поняття “належності” і “відчуженості від простору” (Bourdieu, 1977; Bruchansky, 2010; Abrams, & Hall, 2004). Протягом останніх десятиліть фокус уваги науковців перемістився на вивчення соціальних реалій та досвідів, які формують сенс місця і простору (Lang, & Sakdapolrak, 2015; Lewicka, 2008). Сучасний період позначився численними дослідженнями травматичних досвідів та їх відображення в просторі (Tumarkin, 2005; Belford, & Lahiri-Roy, 2018; Coddington, & Micieli-Voutsinas, 2017), а також міждисциплінарними дослідженнями міграції і переселення в контексті сприймання простору людиною (Brooks, & Simpson, 2013; Boccagni, & Baldassar, 2015), детальним вивченням змісту поняття “дім” і його трансформацій під час вимушених та добровільних

міграцій (Ewing, 2005; Grasseni, 2004; Svašek, 2008), побудовою просторових ідентичностей на постсоціалістичних теренах (Lewicka, 2008; Halbwachs, & Coser, 2008; Lazarenko, 2018; Sasse, & Lackner, 2018; Губенладзе, 2012).

Категорія місця відіграє ключову роль у розумінні переселення, адже здебільшого до переселенців з Донбасу застосовують термін “внутрішньо переміщені особи”, основна лексема якого є морфологічно спорідненою зі словом “місце”. Саме тому наше дослідження передбачає застосування методів, що лежать на перетині соціальної психології та соціальної географії, і зокрема методу ментального картографування.

Ментальне картографування як метод дослідження запропонував Г. Деборд 1957 року для визначення інтенсивності зв'язку особистості з точками в просторі (Debord, 1957). К. Лінч розробив процедуру дослідження на основі цього методу (Lynch, 1960) та виділив перші категорії аналізу створених карт, тоді як С. Мілгрем і Д. Жоделе обґрунтували значущість ментального картографування для психологічних досліджень (Milgram et al., 1976). Останніми десятиліттями метод застосовували для вивчення різних аспектів динаміки відносин між людиною і простором – від вивчення щоденних практик до гендерних студій та психології влади (Downs, & Stea, 1977; Gould, & White, 2012; Kitchin, & Dodge, 2007; Powell, 2010; Pocock, 1976; Saarinen, 1976; Wood, & Fels, 1992; Cosgrove, 2002, 1999; Crampton, & Krygier, 2006). Серед останніх розвідок особливо виділяється робота американського психолога Д. Гізекінга (Gieseeking, 2013), який провів дослідження ментальних репрезентацій елітних коледжів у їхніх випускниць та виділив 57 категорій аналізу ментальних карт, приділивши особливу увагу емоціям, закарбованим у таких картах.

Одним із найважливіших принципів ментального картографування, на думку А. Кампос-Дельгадо, є те, що цей метод дає змогу суб'єктові дослідження (респондентові) залишатись активним творцем своєї власної історії та відтворювати тільки ті сценарії, які він (чи вони) вважає(-ють) прийнятними (Campos-Delgado, 2018). Саме тому творення переселенцями ментальних карт може бути початковою точкою для пригадування і трансформації травматичних спогадів про переселення.

Тему перетворення травматичного простору минулого досліджували Е. Пратт (Pratt et al., 2017), Д. Дроздєвська (Drozdewski, 2015), Д. Коддінгтон (Coddington, & Micieli-Voutsinas, 2017), Т. Едкінс (Edkins, 2003) та інші дослідники. М. Тумаркін ввела термін “травмопростір” на позначення певного місця, що набуло свого значення внаслідок травматичних подій, які в ньому стались та безпосередньо сприймаються як такі членами певної спільноти (Tumarkin, 2005). Травмопростір може сам по собі спричинювати певні реакції у людей, які з ним взаємодіють: хоч травма і є передусім індивідуальним психоемоційним станом, вона може

спричинити загальну надчутливість у суспільстві, члени якого об'єднані спільними спогадами та ідентичностями.

Ментальні карти самі по собі можуть бути прямою ілюстрацією до концепції місця Й. Туаня і Т. Кресвелла, які обстоювали позицію, що саме суб'єктивний досвід перетворює абстрактний простір на безпосереднє “місце” (Tuan, 2011, 1977; Cresswell, 2005). Цей процес дає змогу “привласнювати” простір через відображення повторюваних практик повсякденності.

Мета статі: обґрунтувати доцільність використання ментального картографування для вивчення ідентичностей внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні дослідники здебільшого сходяться на думці про розмежування понять “місце” і “простір”, розуміючи під останнім певну абстрактну концепцію, що існує незалежно від нашого досвіду, проте може містити в собі певні наративи, а під першим – процес, значенням якого є набутий у цьому місці досвід (Cresswell, 2005). Так, на думку Й. Туаня, “простір – це рух, тоді як місце – лише певні зупинки під час цього руху” (Tuan, 2011, 1977). При цьому він виділяє три атрибути місця як такого:

- ідентичність місця, тобто можливість його виокремити і назвати;
- соціальні практики місця, що створюють його значення (наприклад, моління в храмі чи торгівля на ринку);
- сліди пам'яті про місце (наприклад, літературні твори про нього або зображення, малюнки цього місця).

Місце, згідно з А. Лефевром, це процес, сенс якому надає корпус людського досвіду (Lefebvre, & Nicholson-Smith, 1991). Відповідно, місцева ідентичність є культурною цінністю, яку поділяє спільнота, колективним розумінням соціальної ідентичності, сплетеної із символічним значенням місця. Процес творення місця передбачає постійне конструювання і трансформацію, тож місце є потенційно нестабільним і передбачає переміщення як фундаментальну частину досвіду. Події, що відбуваються в якомусь місці, своєю чергою, надають цьому місцю певного значення, яке й стає частиною соціальної ідентичності. Разом з тим одне й те саме місце може мати декілька значень та ідентичностей, що суперечать одне одному та змагаються між собою в одному просторі. І тільки якщо одне зі значень починає домінувати над іншими, місце має потенцію стати об'єктом місцевої ідентичності для локальної спільноти, що відчуватиме гармонію між значенням місця і матеріальною реальністю. Такий гармонійний ландшафт буде частиною культурно обумовленого простору, який слугує підтримці соціального порядку. Індивідуальні переконання так само створюють культурні структури, що сприяють колективній ідентичності.

Місця зі свого боку є конкретними “організованими світами значень”, що характеризуються досвідом, емоціями та пам’яттю. Місце існує в минулому, теперішньому та майбутньому часах, тоді як простір може існувати тільки тут і зараз. Фактично категорія місця поєднує просторові й часові виміри, які й визначають специфічність того чи іншого місця. Проте, на думку М. Оже (Augé, 1995), паралельно з місцями існують і не-місця – певні ділянки простору, які не наповнюються сенсом навіть унаслідок досвіду, і це передбачено їхніми безпосередніми функціями. Так, вокзали, аеропорти й торговельні центри залишаються певними “транзитними” не-місцями, схожими між собою в різних куточках світу, так само як і типова панельна забудова радянських часів, що досі не сприймається як “місце” мешканцями великих і малих міст нашої країни.

Просторова ідентичність, тобто відчуття особою своєї належності до певного простору, формується як наслідок процесу ідентифікації з певним місцем і з тими практиками, ритуалами та елементами досвіду, що в них склались. Просторова ідентичність є соціальною за своєю природою, адже ототожнення особою себе з певним місцем чи простором невіддільне від ідентифікації з тою спільнотою, що “привласнює” собі це місце. Як стверджує Н. Ліч (Leach, 2002), простори громад – це певні території, які ними проголошені як свої (наприклад, соціально значущі місця пам’яті для локальних спільнот чи певні соціальні простори, як-от релігійні будівлі чи навіть парки, названі на честь певних діячів). Центральним принципом такого присвоєння є ритуалізоване повторення певних дій, які закарбовують те чи інше значення простору (наприклад, щорічні ритуали пам’яті жертв біля меморіалів). З позицій психоаналітичної теорії, повторення певного ритуалу є способом подолання травми, оскільки веде до нормалізації та узвичаєння травматичного досвіду (Титаренко, 2014), але також і сприяє створенню певної ідентичності у представників спільноти. Саме так і відбувається процес “присвоєння” та “означання” (демаркації) простору, який перетворюється на конкретне місце – зосередження проєкцій пам’яті та попередніх досвідів на матеріальні форми.

Унаслідок такої проєкції досвіду на простір формується групова просторова ідентичність спільноти, а її практики стосуються створення матеріальних та культурних цінностей, покликаних відокремлювати простір однієї спільноти від решти. На думку М. де Серто (Certeau, 2008), створення відчуття “належності” до простору виходить за межі звичайного наративу спільноти – адже, аби “присвоїти” місце, необхідно подолати відчуття відчуженості особи від простору та наповнити його певним досвідом, що перетворить простір на місце. Таке відчуття не-належності та “безмісності” виникає тоді, коли особа не може встановити емоційний

зв'язок із місцем через особливості самого місця, або у випадку, коли особа свідомо чи несвідомо відкидає такі емоційні зв'язки.

Оскільки наше дослідження ставить за мету саме вивчення ідентичностей переселенців, заснованих на їхньому безпосередньому досвіді, важливо розуміти, який саме досвід здатен перетворити простір на місце і як цей досвід співвідноситься з ментальними реперезентаціями рідних місць і поточного місця проживання.

Простір і місце (як унікальна маніфестація простору) є соціально і політично конструйованими. Простір уже не сприймається науковцями просто як пасивне тло, на якому відбуваються соціальні події, – і натомість, на думку С. Фрідман (Friedman, 1993), він стає значущим сам по собі як соціальний продукт і чинник змін, медіум для розвитку культури. Тож простір не є порожнім виміром, уздовж якого структуруються соціальні угруповання, і тому має розглядатись із позиції його впливу на конституювання систем взаємодії.

Зі свого боку кожний простір містить у собі вписані історії, засновані на тому, що відбулося безпосередньо в цьому просторі. Ці історії можуть бути як індивідуальними, так і колективними, і кожна з них поєднуватиме географічний (простір) та історичний (час) компоненти, створюючи єдину багатовимірну наративну структуру. Більше того, на думку Д. Боденхамера (Bodenhamer et al., 2015), такі наративи відображатимуть цінності й культурні коди, наявні у численних політичних та соціальних настановленнях, що й створюють структуру суспільства. Наративи не тільки вписані в просторові об'єкти – фактично вони розташовані в просторі, і ми, як читачі, щоразу створюємо ментальні карти для того, щоб залишатися зорієнтованими в тому чи іншому наративному світі. Для людини природно організовувати простір, маючи власне тіло за точку відліку – саме тому мовленню властиво так багато слів, які дають нам змогу фізично орієнтуватись у наративному просторі, уявному чи реальному. Тож, переповідаючи будь-яку історію, ми так чи інакше задаватимемо просторові координати на кшталт “ліворуч”, “праворуч”, “попереду” чи “згори”, аби полегшити сприймання наративу потенційним читачем та залучити його в наративний простір.

Отже, спираючись на розглянуті вище положення наративної теорії, ми можемо стверджувати, що історії, які конструює особистість, завжди містять у собі відображення певного простору, і більшість наративів, які конструює особа, фокусуються не на абстрактній геометричній категорії простору, а саме на категорії місця, тобто конкретного вираження певного географічного простору. Саме в гуманітарних та соціальних науках наразі розвивається концепція місця як такого, що впливає на життя особистості та спільноти. Категорія ідентичності, яка є визначальною

для особистості, нерозривно пов'язана з тими місцями, які особистість може назвати “своїми”.

Метод ментального картографування. Ментальне картографування було започатковане як метод досліджень міського планування (Lynch, 1960) та розвивалося як засіб презентації того, як члени міського простору сприймають той ландшафт, що їх оточує (Powell, 2010). Разом з тим сучасні європейські та американські дослідники, зокрема, Д. Гізекінг (Gieseeking, 2013), Г. Кітчін, Е. Додж (Kitchin, & Dodge, 2007) та інші, наполягають на тому, що використання намальованих від руки карт важливе передусім для отримання знань про колективне сприймання того чи іншого простору, а не як спосіб дослідження персональних уявлень про місце. Індивідуальні ментальні карти можуть водночас містити в собі емоційні переживання певних досвідів, що відбулись у конкретній точці простору, або безпосередньо відтворювати цей простір – у такому випадку його емоційне наповнення переноситиметься у вербалізований наратив.

Однією з модифікацій розробленого методу є, власне, запропоноване Д. Боденгамером “глибинне картографування” (Bodenhamer, 2015), яке дає достатньо деталізоване, мультимодальне зображення місця та всіх його елементів, включаючи людей, тварин та об'єкти, що в ньому існують і тому є невіддільними від контурів і ритмів повсякденного життя. Таке зображення – просторовий наратив – не просто фокусується на людях, що займають певне місце, а й охоплює дискурсивні та ідеологічні виміри місця, значення, сподівання і страхи його мешканців. Такі карти надають простору рефлексивного виміру, що бере до уваги, як саме залучені суб'єкти вибудовують свою ідентичність у просторі, базуючись на уяві та пам'яті. Відповідно, творення переселенцями ментальної карти простору, в якому вони жили до переселення, і того міського простору, в якому вони опинились, буде водночас точкою входу в процес інтерв'ювання, способом структурування наративного інтерв'ю і, власне, специфічним методом дослідження.

Ментальне картографування ілюструє, як простір освоюється через досвід та його наративізацію. Як зазначав М. де Серто (Certeau, 2008), сенс простору формується через практики, а їх повторення дає змогу подолати відчуженість. Таким чином, перетворення простору в наратив і є способом перетворити незнайоме на знайоме та сприяє формуванню просторової ідентичності.

У нашому дослідженні ми спиратимемося на підхід американського психолога Д. Гізекінга (Gieseeking, 2013), який суттєво розвинув метод ментального картографування та запропонував 57 основних технік (способів інтерпретацій) та компонентів (елементів створення) аналізу створюваних картографічних зображень, згрупувавши їх у чотири категорії.

До першої категорії – “*механіки методу*” – будемо відносити ті аналітичні компоненти, які стосуватимуться відповідності намальованої карти означуваній реальності. До другої категорії, “*елементів малювання*”, належатимуть компоненти, які безпосередньо стосуватимуться процесу творення карти – її орієнтації в просторі, дотримання сторін світу, вироблення “легенди” карти та умовних зображень, визначеності семантики кольору тощо. Третя і четверта категорії стосуватимуться власне соціально-психологічних нюансів ментальних карт. Так, категорія “*наративів місця*” буде вказувати на фізичні, пригадувані або уявні, елементи місця, які будуть значущими для усвідомлення респондентами їхніх просторових ідентичностей, а категорія “*персоналізації*” стосуватиметься найбільш інтимного та емоційного досвіду взаємодії з конкретними місцями. Такий підхід дасть змогу відійти від типових для географії уявлень про масштаби, напрямки руху та співвідношення об’єктів та зосередитися на безпосередньому досвіді респондентів та їхньому осмисленні власного досвіду. Картографічний метод допоможе знизити напруженість в учасників дослідження та дасть їм змогу відчувати власну суб’єктність у процесі творення своєї просторово-картографічної історії.

У рамках нашого дослідження ми плануємо провести щонайменше 20 глибинних інтерв’ю з особами, які залишили своє місце проживання на Донбасі у 2014–2015 роках унаслідок збройного конфлікту й наразі проживають у Києві. Учасникам дослідження буде запропоновано створити дві ментальні карти: рідного міста і Києва – на папері стандартного формату А-3. Усім учасникам для створення мап буде надано набір із шести фломастерів базових кольорів. Щоб мінімізувати впливи середовища на перебіг процедури дослідження, усі інтерв’ю проводитимуться на нейтральних для дослідників та респондентів територіях, наприклад на відкритих терасах громадських закладів у публічному просторі.

Наративним імпульсом для інтерв’ю слугуватиме пропозиція створити ментальну карту рідного міста на Донбасі та розповісти свою історію про нього. Пропозиція створити ще одну карту міста теперішнього проживання (у нашому випадку – Києва) буде робитися після завершення роботи над першою із ментальних карт. Дизайн дослідження передбачає, що саме перехід від творення однієї карти до складання іншої буде точкою творення цілісної історії про життєвий досвід респондента, яка об’єднає минуле і теперішнє. Так, ментальне картографування слугуватиме точкою входу до процесу інтерв’ювання: з одного боку, воно полегшить розповідання життєвої історії, з другого – сфокусує розповідь саме на просторових наративах та їхніх основних елементах. Також ми припускаємо, що ментальне картографування як метод має не тільки дослідницький, а й терапевтичний потенціал для респондентів. Створення двох самостійних карт також передбачає суттєву рефлексивну роботу самих

респондентів: зокрема, можливість порівняти карту з умовного “минулого” із картою “теперішнього” має надати підстави для трансформації власних ідентичностей та переосмислення досвіду переселення.

Висновки. Формування ідентичностей внутрішньо переміщених осіб є актуальною дослідницькою проблемою, і чи не найактуальнішим аспектом дослідження новоутворених ідентичностей мають стати власне просторові ідентичності, які наразі не представлені як предмет наукових студій українських учених. Просторову ідентичність ми визначили як відчуття особою своєї належності до певного простору, яка формується внаслідок процесу ідентифікації з певним місцем та пов’язаними з ним практиками, ритуалами та елементами досвіду. Така просторова ідентичність є соціальною за своєю природою, адже ототожнення особою себе з певним місцем чи простором невіддільне від ідентифікації з тією спільнотою, що “привласнює” це місце.

Метод ментального картографування вже показав себе як ефективний інструмент дослідження просторових ідентичностей і має достатній потенціал, аби стати головним методом дослідження просторів соціальних ідентичностей ВПО. Ментальні карти є достатньо візуалізованими, мають часову прив’язку і відкрити структуру та поєднують візуальні й вербальні способи комунікації. Такі карти не претендують на абсолютну істинність чи об’єктивність, але натомість є валідним засобом дослідження ментальних репрезентацій простору. Вони є радше рамками для діалогу, а не безапеляційним твердженням, і тому можуть стати ефективним засобом не тільки досліджень ідентичностей ВПО, а й засобом їх трансформацій у ході рефлексивної роботи та переосмислення досвіду в процесі інтерв’ювання.

Список використаних джерел

Блинова, О. Є. (2017). Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів. В С. Д. Максименко, С. Б. Кузікова, & В. Л. Зливкова (Ред.), *Особистість як суб’єкт подолання кризових ситуацій: психологія, теорія і практика*. Кн. 2 (с. 162–180). Київ–Суми.

Васютинський, В. О. (2017а). Імпліцитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі. *Український психологічний журнал*, 3 (5), 42–53.

Васютинський, В. О. (2017б). Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 43–53.

Васютинський, В. О. (2017с). Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі. *Український психологічний журнал*, (2), 7–18.

Горностаї, П. П. (2012). Колективна травма і групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, (2), 89–95.

Губеладзе, І. Г. (2012). Модель трансформації соціальної ідентичності молоді в умовах міграції з сільської місцевості до міста. *Вісник Інституту розвитку дитини*, (26), 136–142.

Коробка, Л. М. (2017). Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 92–103.

Петровська, І. Р. (2017). До проблеми множинної громадянської ідентичності особистості. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 145–156.

Титаренко, Т. М. (2017). Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 3–10.

Титаренко, Т. М., Кочубейник, О. М., & Черемних, К. О. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Київ: Міленіум.

Abrams, J., & Hall, P. (2004). *Else/where: mapping*. University of Minnesota Design Institute.

Augé, M. (1995). *Non-places. Introduction to the anthropology of supermodernity*. London: Verso.

Belford, N., & Lahiri-Roy, R. (2018). (Re)negotiating transnational identities: Notions of “home” and “distanced intimacies”. *Emotion, Space and Society*. DOI: 10.1016/j.emospa.2018.11.004.

Boccagni, P., & Baldassar, L. (2015). Emotions on the move: Mapping the emergent field of emotion and migration. *Emotion, Space and Society*, 16, 73–80. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.06.009.

Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., & Harris, T. M. (Eds.) (2015). *Deep maps and spatial narratives*. Bloomington: Indiana University Press (The spatial humanities).

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. New York: Cambridge University Press (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 16).

Brooks, A., & Simpson, R. (2013). *Emotions in Transmigration: Transformation, movement and identity*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Campos-Delgado, A. (2018). Counter-mapping migration: irregular migrants' stories through cognitive mapping. *Mobilities*, 13 (4), 488–504. DOI: 10.1080/17450101.2017.1421022.

Certeau, M. de (2008). *The practice of everyday life*. [Nachdr.]. Berkeley, Calif.: Univ. of California Press.

Coddington, K., & Micieli-Voutsinas, J. (2017). On trauma, geography, and mobility: Towards geographies of trauma. *Emotion, Space and Society*, 24, 52–56. DOI: 10.1016/j.emospa.2017.03.005.

Cosgrove, D. E. (2002, 1999). *Mappings*. London: Reaktion (Critical views).

Crampton, J. W., & Krygier, J. (2006). An introduction to critical cartography. *ACME: an International E-journal for Critical Geographies*, 4 (1), 11–33.

Cresswell, T. (2005). *Place. A short introduction*. Malden, MA: Blackwell Pub (Short introductions to geography).

Debord, G. (1997). One More Try if You Want to Be Situationists (The S. I. in and against Decomposition). *October*, 79, 85–89. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/778841>.

Downs, R. M., & Stea, D. (1977). *Maps in minds: Reflections on cognitive mapping*. HarperCollins Publishers.

- Drozdowski, D. (2015). Retrospective reflexivity: The residual and subliminal repercussions of researching war. *Emotion, Space and Society*, 17, 30–36. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.03.004.
- Edkins, J. (2003). *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge University Press.
- Ewing, K. P. (2005). Immigrant identities and emotion. In C. Casco, & R. Edgerton (Eds.), *A companion to psychological anthropology: Modernity and psychocultural change* (pp. 225–240). Oxford: Blackwell.
- Friedman, S. S. (1993). Spatialization: A Strategy for Reading Narrative. *Narrative*, 1 (1), 12–23.
- Gentile, M. (2015). West oriented in the East-oriented Donbas: a political stratigraphy of geopolitical identity in Luhansk, Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 31 (3), 201–223.
- Gieseeking, J. J. (2013). Where We Go From Here. *Qualitative Inquiry*, 19 (9), 712–724.
- Gould, P., & White, R. (2012). *Mental maps*. Routledge.
- Grasseni, C. (2004). Skilled Landscapes: Mapping Practices of Locality. In *Environ Plan D*, 22 (5), 699–717.
- Halbwachs, M., & Coser, L. A. (2008). *On collective memory*. [Nachdr.]. Chicago: University of Chicago Press (The Heritage of sociology).
- Imani, F., & Tabaeian, M. (2012). Recreating mental image with the aid of cognitive maps and its role in environmental perception. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 32, 53–62.
- Katchanovski, I. (2016). The Separatist War in Donbas: A Violent Break-up of Ukraine? *European Politics and Society*, 17 (4), 473–489. DOI: 10.1080/23745118.2016.1154131.
- Kitchin, R., & Dodge, M. (2007). Rethinking maps. *Progress in Human Geography*, 31 (3), 331–344. DOI: 10.1177/0309132507077082.
- Kuznetsova, I. (2017). *Three Years After Displacement: The Everyday Lives of Ukraine's IDPs. Preliminary Research Results*. Retrieved from <https://idpukraine.com>
- Lakomy, M. (2016). The Game of Ukraine: Conflict in Donbass as an Outcome of the Multilayered Rivalry. *Politeja*, 13 (45), 279–315. DOI: 10.12797/Politeja.13.2016.45.13.
- Lang, B., & Sakdapolrak, P. (2015). Violent place-making: How Kenya's post-election violence transforms a workers' settlement at Lake Naivasha. In *Political Geography*, 45, 67–78.
- Lazarenko, V. (2018). Conflict in Ukraine: multiplicity of narratives about the war and displacement. *European Politics and Society*, 5 (1), 1–17. DOI: 10.1080/23745118.2018.1552108.
- Leach, N. (2002). Belonging: Towards a Theory of Identification with Place. *Perspecta*, 33, 126. DOI: 10.2307/1567305.
- Lefebvre, H., & Nicholson-Smith, D. (1991). *The production of space*. Oxford Blackwell.
- Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28 (3), 209–231.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT press.

- Milgram, S., Jodelet, D., Proshansky, H., Ittelson, W., & Rivlin, L. (Eds.) (1976). *Environmental psychology: people and their physical settings*. In *Environmental psychology: people and their physical settings*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Monmonier, M. (2018). *How to lie with maps*. University of Chicago Press.
- Pikulicka-Wilczewska, A.юю, & Uehling, G. L. (Eds.) (2017). *Migration and the Ukraine crisis. A two-country perspective*. Bristol, England: E-International Relations Publishing (E-IR edited collections).
- Pocock, D. C. D. (1976). Some Characteristics of Mental Maps: An Empirical Study. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1 (4), 493. DOI: 10.2307/621905.
- Powell, K. (2010). Making Sense of Place: Mapping as a Multisensory Research Method. *Qualitative Inquiry*, 16 (7), 539–555. DOI: 10.1177/1077800410372600.
- Pratt, G., Johnston, C., & Banta, V. (2017). Filipino migrant stories and trauma in the transnational field. *Emotion, Space and Society*, 24, 83–92. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.09.002.
- Relph, E. (1980). *Place and placelessness*. London: Pion (Research in planning and design, 1).
- Roberts, L. (2016). Deep Mapping and Spatial Anthropology. *Humanities*, 5 (1), 5.
- Saarinen, T. F. (1976). *Environmental planning: perception and behavior*. Houghton Mifflin Boston.
- Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34 (2-3), 139–157. DOI: 10.1080/1060586X.2018.1452209.
- Seamon, D., & Sowers, J. (2008). *Place and Placelessness*. Edward Relph.
- Svašek, M. (2008). Who Cares? Families and Feelings in Movement. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), 213–230. DOI: 10.1080/07256860802169170.
- Tuan, Yi. (1975). Images and Mental Maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65 (2), 205–213. Retieved from <http://www.jstor.org/stable/2562082>.
- Tumarkin, M. M. (2005). *Traumascapes. The power and fate of places transformed by tragedy*. Carlton, Vic.: Melbourne University Publishing.
- Wilson, A. (2016). The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but not Civil War. *Europe-Asia Studies*, 68 (4), 631–652. DOI: 10.1080/09668136.2016.1176994.
- Wood, D., & Fels, J. (1992). *The power of maps*. Guilford Press.

References

- Blinova, O. Ye. (2017). Sotsialno-psykholohichni chynnyky podolannia kryzy identychnosti vymushenykh mihrantiv. In S. D. Maksymenko, S. B. Kuzikova, & V. L. Zlyvkov (Ed.), *Osobystist yak subyekt podolannia kryzovykh sytuatsii: psykholohiia, teoriia i praktuka*. Vol. 2, pp. 162–180. Kyiv–Sumy. (in Ukrainian)
- Vasiutynskiy, V. O. (2017a). Implitsytnyi zmist stavlennia ukraintsiv do viiny na Donbasi [The implicit content of the attitude of Ukrainians towards the war in the Donbas]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*, 3 (5), 42–53. (in Ukrainian)
- Vasiutynskiy, V. O. (2017b). Indyvidualni i kolektyvni stratehii adaptatsii meshkantsiv miskyykh hromad do zhyttia v period voiennoho konfliktu [Individual and

collective strategies of adaptation of urban communities dwellers to life in the period of a military conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 43–53. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2017c). Perspektyvy tsinnisnogo porozuminnia ukraiyntsiiv Skhodu i Zakhodu v otsinkakh podii na Donbasi [Prospects of value understanding of Ukrainians in the East and West in assessing the events in Donbas]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal*, (2), 7–18. (in Ukrainian)

Gornostay, P. P. (2012). Kolektyvna travma i hrupova identychnist [Collective trauma and group identity]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednykh ta velykykh hrup*, (2), 89–95. (in Ukrainian)

Gubeladze, I. G. (2012). Model transformatsii sotsialnoi identychnosti molodi v umovakh mihratsii iz silskoi mistsevesti do mista [Model of transformation of young people's social identity in the context of migratory migration from rural migrations to the city]. *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny*, (26), 136–142. (in Ukrainian)

Korobka, L. M. (2017). Spilnota v umovakh voiennoho konfliktu: teoretychni zasady doslidzhennia psykholohichnykh stratehii adaptatsii [Community in the context of an armed conflict: the theoretical basis for the study of psychological adaptation strategies]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 39 (42), 92–103. (in Ukrainian)

Petrovska, I. R. (2017). Do problemy mnozhyynnoi hromadianskoi identychnosti osobystosti [To the problem of plural civic identity of the individual]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 145–156. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2017). Osobystist pered vyklykamy viiny: psykholohichni naslidky travmatyzatsii [Personality in the face of war challenges: psychological consequences of traumatism]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 3–10. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M., & Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti*. Kyiv: Millenium. (in Ukrainian)

Abrams, J., & Hall, P. (2004). *Else/where: mapping*. University of Minnesota Design Institute.

Augé, M. (1995). *Non-places. Introduction to the anthropology of supermodernity*. London: Verso.

Belford, N., & Lahiri-Roy, R. (2018). (Re)negotiating transnational identities: Notions of “home” and “distanced intimacies”. *Emotion, Space and Society*. DOI: 10.1016/j.emospa.2018.11.004.

Boccagni, P., & Baldassar, L. (2015). Emotions on the move: Mapping the emergent field of emotion and migration. *Emotion, Space and Society*, 16, 73–80. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.06.009.

Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., & Harris, T. M. (Eds.) (2015). *Deep maps and spatial narratives*. Bloomington: Indiana University Press (The spatial humanities).

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. New York: Cambridge University Press (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 16).

Brooks, A., & Simpson, R. (2013). *Emotions in Transmigration: Transformation, movement and identity*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Campos-Delgado, A. (2018). Counter-mapping migration: irregular migrants' stories through cognitive mapping. *Mobilities*, 13 (4), 488–504. DOI: 10.1080/17450101.2017.1421022.

- Certeau, M. de (2008). *The practice of everyday life*. [Nachdr.]. Berkeley, Calif.: Univ. of California Press.
- Coddington, K., & Micieli-Voutsinas, J. (2017). On trauma, geography, and mobility: Towards geographies of trauma. *Emotion, Space and Society*, 24, 52–56. DOI: 10.1016/j.emospa.2017.03.005.
- Cosgrove, D. E. (2002, 1999). *Mappings*. London: Reaktion (Critical views).
- Crampton, J. W., & Krygier, J. (2006). An introduction to critical cartography. *ACME: an International E-journal for Critical Geographies*, 4 (1), 11–33.
- Cresswell, T. (2005). *Place. A short introduction*. Malden, MA: Blackwell Pub (Short introductions to geography).
- Debord, G. (1997). One More Try if You Want to Be Situationists (The S. I. in and against Decomposition). *October*, 79, 85–89. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/778841>.
- Downs, R. M., & Stea, D. (1977). *Maps in minds: Reflections on cognitive mapping*. HarperCollins Publishers.
- Drozdzewski, D. (2015). Retrospective reflexivity: The residual and subliminal repercussions of researching war. *Emotion, Space and Society*, 17, 30–36. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.03.004.
- Edkins, J. (2003). *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge University Press.
- Ewing, K. P. (2005). Immigrant identities and emotion. In C. Casco, & R. Edgerton (Eds.), *A companion to psychological anthropology: Modernity and psychocultural change* (pp. 225–240). Oxford: Blackwell.
- Friedman, S. S. (1993). Spatialization: A Strategy for Reading Narrative. *Narrative*, 1 (1), 12–23.
- Gentile, M. (2015). West oriented in the East-oriented Donbas: a political stratigraphy of geopolitical identity in Luhansk, Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 31 (3), 201–223.
- Gieseeking, J. J. (2013). Where We Go From Here. *Qualitative Inquiry*, 19 (9), 712–724.
- Gould, P., & White, R. (2012). *Mental maps*. Routledge.
- Grasseni, C. (2004). Skilled Landscapes: Mapping Practices of Locality. In *Environ Plan D*, 22 (5), 699–717.
- Halbwachs, M., & Coser, L. A. (2008). *On collective memory*. [Nachdr.]. Chicago: University of Chicago Press (The Heritage of sociology).
- Imani, F., & Tabaeian, M. (2012). Recreating mental image with the aid of cognitive maps and its role in environmental perception. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 32, 53–62.
- Katchanovski, I. (2016). The Separatist War in Donbas: A Violent Break-up of Ukraine? *European Politics and Society*, 17 (4), 473–489. DOI: 10.1080/23745118.2016.1154131.
- Kitchin, R., & Dodge, M. (2007). Rethinking maps. *Progress in Human Geography*, 31 (3), 331–344. DOI: 10.1177/0309132507077082.
- Kuznetsova, I. (2017). *Three Years After Displacement: The Everyday Lives of Ukraine's IDPs. Preliminary Research Results*. Retrieved from <https://idpukraine.com>

- Lakomy, M. (2016). The Game of Ukraine: Conflict in Donbass as an Outcome of the Multilayered Rivalry. *Politeja*, 13 (45), 279–315. DOI: 10.12797/Politeja.13.2016.45.13.
- Lang, B., & Sakdapolrak, P. (2015). Violent place-making: How Kenya's post-election violence transforms a workers' settlement at Lake Naivasha. In *Political Geography*, 45, 67–78.
- Lazarenko, V. (2018). Conflict in Ukraine: multiplicity of narratives about the war and displacement. *European Politics and Society*, 5 (1), 1–17. DOI: 10.1080/23745118.2018.1552108.
- Leach, N. (2002). Belonging: Towards a Theory of Identification with Place. *Perspecta*, 33, 126. DOI: 10.2307/1567305.
- Lefebvre, H., & Nicholson-Smith, D. (1991). *The production of space*. Oxford Blackwell.
- Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28 (3), 209–231.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT press.
- Milgram, S., Jodelet, D., Proshansky, H., Ittelson, W., & Rivlin, L. (Eds.) (1976). Environmental psychology: people and their physical settings. In *Environmental psychology: people and their physical settings*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Monmonier, M. (2018). *How to lie with maps*. University of Chicago Press.
- Pikulicka-Wilczewska, A.ююэ, & Uehling, G. L. (Eds.) (2017). *Migration and the Ukraine crisis. A two-country perspective*. Bristol, England: E-International Relations Publishing (E-IR edited collections).
- Pocock, D. C. D. (1976). Some Characteristics of Mental Maps: An Empirical Study. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1 (4), 493. DOI: 10.2307/621905.
- Powell, K. (2010). Making Sense of Place: Mapping as a Multisensory Research Method. *Qualitative Inquiry*, 16 (7), 539–555. DOI: 10.1177/1077800410372600.
- Pratt, G., Johnston, C., & Banta, V. (2017). Filipino migrant stories and trauma in the transnational field. *Emotion, Space and Society*, 24, 83–92. DOI: 10.1016/j.emospa.2015.09.002.
- Relph, E. (1980). *Place and placelessness*. London: Pion (Research in planning and design, 1).
- Roberts, L. (2016). Deep Mapping and Spatial Anthropology. *Humanities*, 5 (1), 5.
- Saarinен, T. F. (1976). *Environmental planning: perception and behavior*. Houghton Mifflin Boston.
- Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34 (2-3), 139–157. DOI: 0.1080/1060586X.2018.1452209.
- Seamon, D., & Sowers, J. (2008). *Place and Placelessness*. Edward Relph.
- Svašek, M. (2008). Who Cares? Families and Feelings in Movement. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), 213–230. DOI: 10.1080/07256860802169170.
- Tuan, Yi. (1975). Images and Mental Maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65 (2), 205–213. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2562082>.
- Tumarkin, M. M. (2005). *Traumascapes. The power and fate of places transformed by tragedy*. Carlton, Vic.: Melbourne University Publishing.

Wilson, A. (2016). The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but not Civil War. *Europe-Asia Studies*, 68 (4), 631–652. DOI: 10.1080/09668136.2016.1176994.

Wood, D., & Fels, J. (1992). *The power of maps*. Guilford Press.

Valeria O. Lazarenko. Cartographic visualization of place-of-residence narrative as a tool for studying spatial identities of the internally displaced people: the core problem

The transformation of the identities of internally displaced people (IDPs) is an urgent scientific issue, which has several important social, psychological and political aspects. The issue simultaneously involves traumatization and rethinking of identity due to resettlement and armed conflict, as well as forming of new specific identities, for example, identification as representatives of the “resettlement community”. Accordingly, the basis for the study of the transformations of identities of internally displaced persons will be both the importance of revealing the essence of this concept for understanding the national identity of Ukrainian citizens, and the need to study the transformation processes that occur here and now, while the conflict is still ongoing and affect the lives of our fellow citizens. In the research context, spatial identity is defined as person’s feeling of belonging to a certain space, which is formed as a result of the identification process with a certain place and with those practices, rituals and elements of experience that occur in this particular place. The method of mental mapping is considered as an effective tool for the study of spatial identities, as it has sufficient potential to become the main method for the study of spatial social identities of the IDPs. Mental maps are quite visualized, have a time reference and an open structure, combine visual and verbal methods of communication. At the same time, mental mapping is a valid means of exploring spatial representations and can be an effective not only of investigating the identities, but also for reflexive work and transformation of the traumatized identities in the process of interviewing.

Key words: spatial narratives, internally displaced persons, identity transformation, mental mapping, psychology of space.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Дроздов О. Ю., м. Чернігів

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО МОЛОДІ З РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розкривається феномен прогностичних уявлень (образів майбутнього) сучасної вітчизняної молоді про власну країну і світ. Такі уявлення (прогностичні геополітичні макрообрази) розглядаються як невід’ємна складова масової політичної (і геополітичної) свідомості. Наведено дані авторського емпіричного дослідження, яке проводилось у 2018 році за допомогою методів анкетування та тестування за участі 160 студентів із трьох регіонів України: Донбасу (м. Старобільськ), Північного Сходу (м. Чернігів) та Центру (м. Київ). З огляду на отримані дані зроблено висновки, що геополітичні образи майбутнього в масовій геополітичній свідомості молоді являють собою “мікс” оптимістичних і песимістичних очікувань та уявлень. Виявлено як спільні, так і специфічні особливості геополітичних образів майбутнього молоді різних регіонів. Зауважено, зокрема, що найбільш вираженою спільною рисою останніх є поширеність песимістичних уявлень про перспективи подолання в Україні корупції. Виявлено, що регіональні відмінності образів майбутнього найбільшою мірою пов’язані з прогнозуванням перспектив соціально-економічного та зовнішньополітичного розвитку України, повернення контролю над Кримом. Наявність універсальних (трансрегіональних) уявлень пояснюється спільними аспектами життєвого досвіду в країні та впливом ЗМІ, а виявлені відмінності – впливом регіональних особливостей політичної культури, специфікою соціально-політичної та соціально-економічної ситуації в регіоні (локальними аспектами життєвого досвіду). Визначено та описано тенденції зв’язку прогностичних образів із показниками психологічної безпеки молоді, які досліджувалися за допомогою “Шкали базисних переконань” Р. Янофф-Бульман. Зокрема, з’ясовано, що ці показники пов’язані зі ступенем оптимістичності-песимістичності прогнозування молоддю соціально-політичного розвитку власної країни. Встановлено, що найбільшою мірою образи майбутнього країни корелювали з такими показниками психологічної безпеки, як “Доброзичливість навколишнього світу” та “Справедливість”.

Ключові слова: образ майбутнього, прогностичні уявлення, студентська молодь, оптимізм-песимізм, психологічна безпека.

Постановка проблеми. Переконані, що не треба витратити багато часу та аргументів для обґрунтування того, що образ майбутнього є важливим складником індивідуальної та колективної свідомості. Він відіграє важливу роль у плануванні та регулюванні людської діяльності, особистісному і груповому (колективному) самовизначенні тощо. В образі майбутнього часто відображаються ті психологічні феномени (потреби, життєві плани, мрії, сподівання, ідеали, страхи, соціальні уявлення), вивчення яких має як фундаментальну, так і прикладну цінність для багатьох гуманітарних наук.

На наш погляд, залежно від змісту всі образи майбутнього (уявлення про майбутнє) умовно можна поділити на дві основні групи – мікро- і макрообрази. Основою перших є “Я-образ” (уявлення про власне майбутнє), і, відповідно, їх вивчення становить інтерес для психології особистості, вікової психології, психотерапії тощо. Зазначимо, що цей напрям є порівняно добре дослідженим у вітчизняній та зарубіжній психології. Менш дослідженими є макрообрази, які стосуються уявлень про майбутнє цілих соціальних груп, спільнот, утворень, світу в цілому (отже, цей напрям більш цікавий для соціальної і зокрема політичної психології). Відомо, що низка соціальних проблем прямо чи побічно пов’язані з поширенням у суспільстві відчуття невпевненості та невизначеності (а людська свідомість, ясна річ, вимагає протилежного). Відповідно, соціальний розвиток потребує, серед іншого, певної рефлексії можливих перспектив, соціальної узгодженості образів майбутнього, а головне – самої наявності певного позитивного та зрозумілого образу майбутнього. Не випадково фахівці підкреслюють, що для управління соціальними системами образ майбутнього є важливішим, ніж різноманітні прогнози та сценарії, адже саме перший дає змогу впливати на майбутнє, зробити ймовірнішим той варіант розвитку подій, про який домовилися зацікавлені сторони. А тому не випадковим є той факт, що у країнах, яким вдається зробити стрімкий економічний прорив, елітами був сформований чіткий образ майбутнього (Нестик, 2016). У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення політичних і зокрема геополітичних прогностичних образів, передусім образів майбутнього власної країни. Це зумовлено тим, що останні прямо чи побічно пов’язані з багатьма іншими важливими феноменами та характеристиками спільнот, зокрема суспільними настроями, політичною та міграційною поведінкою населення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. У наукових джерелах для позначення уявлень людини про майбутнє використовують доволі широкий діапазон термінів: “образ майбутнього” (Кравченко, 2011; Солдатов, 2010), “соціальні/колективні уявлення про майбутнє” (Нестик, 2014), “довгострокова орієнтація” (Нестик, 2016), “соціальні очікування” (Попо-

вич, 2015), “часові перспективи майбутнього” (Andre, van Vianen, Peetsma, & Oort, 2018), “орієнтації в майбутнє” (Seginer, 2000) тощо. Відносно непогано висвітлена наразі проблема психологічних механізмів побудови образів майбутнього, основним з яких є антиципація та її окремі типи (Батраченко, 2010; Данцева, & Зажуров, 2008). Є чимало досліджень, присвячених індивідуальним та соціальним чинникам ставлення до майбутнього (Нестик, 2016; Солдатов, 2010; Seginer, 2000). Зокрема, російські психологи встановили, що позитивна оцінка майбутнього власної країни пов’язана з вірою у справедливість та доброзичливість світу, у доброту людей, а також із доброзичливістю, терпимістю та соціальною складністю (тобто впевненістю, що існує багато способів досягнення мети і поведінка людей залежить від обставин). Навпаки, негативна оцінка колективного майбутнього пов’язується з недовірою до світу і соціальним цинізмом (упевненістю в порочності людської природи), недовірою до соціальних інститутів і знеціненням етичних норм (Нестик, 2016).

У низці праць вітчизняних дослідників розкриваються психологічні аспекти прогностичних уявлень української молоді про власну країну (Батраченко, 2010; Захаров, 2009; Kovalenko, & Roketa, 2016). Однак ці дослідження проводилися або до початку російсько-українського конфлікту (до 2014 р.), або в них не бралася до уваги низка важливих чинників побудови образу майбутнього, зокрема рівень психологічної безпеки особистості. Важлива роль останньої у світосприйманні зумовлена тим, що образ (картина) світу людини, так чи інакше, містить образи безпеки і небезпеки (Дроздов, 2016; Зотова, 2011). Оскільки вищезгаданий військово-політичний конфлікт, безумовно, вплинув на рівень психологічної безпеки населення, логічно припустити, що він відобразився на масових геополітичних уявленнях не лише про теперішнє, а й про майбутнє (адже всі уявлення особистості про власне “Я” та навколишній світ перебувають у тісному системному взаємозв’язку). Крім того, бракує порівняльних емпіричних психологічних досліджень образів майбутнього серед мешканців східних регіонів країни, яких безпосередньо зачепили події, пов’язані з проведенням АТО. Тому, на наш погляд, геополітичні уявлення молоді про майбутнє в сучасних умовах доречно досліджувати саме в контексті двох пов’язаних між собою чинників – регіонального і психологічного (рівень психологічної безпеки).

Мета статті: виявити змістову специфіку геополітичних уявлень майбутнього у молоді, що проживає в різних регіонах, а також зв’язок цих уявлень з показниками психологічної безпеки. Поставлена мета передбачала виконання двох основних завдань: 1) визначити і порівняти геополітичні уявлення про майбутнє (України та світу) серед молоді, що проживає в регіонах з різною мірою впливу “соціальних стресорів” (зокрема з різною “мірою віддаленості” від зони АТО); 2) виявити зв’язок

прогностичних геополітичних уявлень з показниками психологічної безпеки особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до вищекреслених завдань у вересні 2018 р. ми організували та провели емпіричне дослідження. У ньому взяли участь 160 студентів (62 хлопці і 98 дівчат віком 17-23 роки) з трьох регіонів: Луганської та Чернігівської областей, а також із м. Києва¹. Перший регіон (“Донбас”) лежить у зоні збройного конфлікту (тобто характеризується високим рівнем небезпеки). У другому регіоні (“Північний Схід”) бойові дії не ведуться, але він має одні з найнижчих показників соціально-економічного розвитку в Україні (середній рівень “соціального стресу”). Столиця ж умовно виступала в ролі “контрольної групи” (мегаполіс, де немає воєнної загрози і відносно високий рівень соціально-економічного розвитку. Відповідно, першу групу досліджуваних (n=49) утворили студенти спеціальностей “Соціологія”, “Історія” та “Менеджмент” Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (евакуйованого до м. Старобільськ). До другої групи (n=60) увійшли студенти психолого-педагогічного факультету спеціальностей “Психологія”, “Соціальна робота” та “Філологія” Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка. Третя група (n=51) складалася із студентів спеціальності “Медична психологія” Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (м. Київ).

Досліджуваним було запропоновано дві методики. Першою була авторська анкета, в якій респондентів просили оцінити, через який часовий період (пропонувалася шкала з 10-ма градаціями: 5 років – 10 – 20 – 30 – 40 – 50/60 – 70/80 – близько 100 – понад 100 років – ніколи) Україна, на їхню думку, зможе досягти певних соціальних та політичних успіхів (стати високорозвиненою країною, членом ЄС, повернути Донбас і Крим тощо). Крім цього, студентів просили зазначити, який часовий діапазон майбутнього цікавить їх найбільше, а також у відкритій формі дати прогнози щодо подій в Україні та світі на найближчі роки та у віддаленій (50-100 років) перспективі. Такий зміст анкети дав змогу отримати як кількісні, так і якісні дані. Анкета також містила питання-фільтр (“*На Ваш погляд, найбільш тяжкі часи для нашої країни...*”), за допомогою якого всіх респондентів було розподілено на три умовні групи: “оптимістів” (які обирали відповідь “*уже позаду*”), “реалістів” (“*тривають саме зараз*”) і “песимістів” (“*ще попереду*”).

Другою методикою була “Шкала базисних переконань” Р. Янофф-Бульман в адаптації М. Падун і А. Котельникової (Падун, & Котельникова, 2008), яка, за відгуками авторів, має високі показники надійності та

¹ Висловлюємо щирю подяку І. Ф. Кононову та К. В. Подковко за допомогу в організації дослідження у містах Києві та Старобільську.

валідності. Методика пропонує п'ять субшкал: “Доброзичливість навколишнього світу”, “Справедливість”, “Образ Я”, “Удача” та “Контроль”. Останні узгоджуються з трьома базисними переконаннями, які відповідно до концепції Р. Янофф-Бульман становлять основу внутрішнього світу людини й пов'язані з почуттям її безпеки. Це переконання в доброзичливості-ворожості світу (1-ша субшкала), його справедливості (2-га і 5-та субшкали) та переконаність щодо цінності й значущості власного “Я” (3-тя і 4-та субшкали). Отримані результати переводилися в стандартизовані оцінки-стени.

Дослідження проводилося анонімно. Отримані дані було піддано статистичному аналізу за допомогою комп'ютерної програми SPSS v23. Відповіді на відкриті питання анкети (прогнозування подій в Україні та світі на найближчі й віддалені періоди) оброблялися методом контент-аналізу.

Відповідно до мети дослідження аналіз результатів здійснювався у два етапи. На першому ми порівнювали специфіку геополітичних образів майбутнього серед молоді різних регіональних груп (“Донбас”, “Північний Схід”, “Київ-столиця”), на другому – виявляли зв'язок уявлень про майбутнє країни з показниками психологічної безпеки опитаних.

На основі порівняння результатів регіональних груп опитаних було виявлено низку тенденцій. Передусім слід звернути увагу на кількісне співвідношення підгруп “оптимістів”, “реалістів” і “песимістів” (табл. 1).

Таблиця 1

**Регіональне співвідношення “оптимістів”, “реалістів”
і “песимістів” (у %)**

Регіональна група	“Оптимісти”	“Реалісти”	“Песимісти”
Донбас	10	46	44
Північний Схід	7	45	48
Київ-столиця	15	45	40

Як бачимо, в усіх групах переважна більшість опитаних розподіляється приблизно на рівні групи “реалістів” і “песимістів” (цікаво, що навіть студенти зі “стресового” Донбасу поділяються майже в тій самій пропорції). Отримані дані мимоволі повертають до відомої марксистської тези про те, що “буття визначає свідомість”: “оптимісти” скрізь є відносно рідкісним соціально-психологічним типом. При цьому на рівні тенденції простежується, можна сказати, цікавий результат: якщо серед київських частка студентів-“оптимістів” дещо більша (що, загалом, природно), то найменше їх не серед донбаських, а серед чернігівських студентів.

Розгляньмо відтак кількісні особливості прогностичних геополітичних уявлень трьох регіональних груп молоді. Як бачимо, тут спостерігаються як спільні (трансрегіональні) тенденції, так і відмінності (табл. 2).

Таблиця 2

Прогностичні уявлення регіональних груп молоді
(частотність, у %)

Прогностичні уявлення: Україна зможе:	Донбас	Північний Схід	Київ-столиця
стати високорозвиненою країною, яка має високий рівень життя через ...	10 р. – 12 20 р. – 20 50-60 – 14 понад 100 р. – 10 ніколи – 10	20 р. – 13 30 р. – 18 50-60 рр. – 25	10 р. – 14 20 р. – 24 40 р. – 10 50-60 рр. – 24
подолати корупцію через ...	5 р. – 10 10 р. – 12 40 р. – 10 50-60 рр. – 12 ніколи – 37	40 р. – 10 50-60 р. – 10 ніколи – 47	20 р. – 10 30 р. – 10 50-60 рр. – 14 ніколи – 39
стати країною, де звичайна людина може безпечно жити, через...	10 р. – 14 20 р. – 25 30 р. – 10 40 р. – 10 понад 100 р. – 10 ніколи – 10	10 р. – 17 30 р. – 10 40 рр. – 12 50-60 р. – 10 70-80 рр. – 12 ніколи – 12	5 р. – 10 10 р. – 14 20 р. – 12 30 р. – 16 40 р. – 10 50-60 рр. – 14 ніколи – 14
повернути під свій контроль Крим через...	5 р. – 10 10 р. – 16 ніколи – 41	10 р. – 25 20 р. – 12 ніколи – 28	5 р. – 14 10 р. – 12 20 р. – 16 30 р. – 12 ніколи – 26
повернути під свій контроль Донбас через...	5 р. – 20 10 р. – 22 20 р. – 14 ніколи – 20	5 р. – 17 10 р. – 30 20 р. – 13 30 р. – 10 ніколи – 12	5 р. – 24 10 р. – 18 20 р. – 20 30 р. – 12 ніколи – 12
стати повноцінним членом Євросоюзу через...	5 р. – 25 10 р. – 22 30 р. – 12 40 р. – 12 ніколи – 14	5 р. – 23 10 р. – 18 20 р. – 18 ніколи – 15	5 р. – 12 10 р. – 22 20 р. – 24 40 р. – 12 ніколи – 14
стати достатньо впливовою країною Європи	10 р. – 12 20 р. – 12 понад 100 р. – 12	30 р. – 10 50-60 р. – 17 близько 100 р. –	20 р. – 18 40 р. – 14 70-80 рр. – 10

**Політико-психологічні проблеми соціалізації молоді
в умовах суспільних трансформацій і реформування освіти**

Прогностичні уявлення: Україна зможе:	Донбас	Північний Схід	Київ-столиця
через ...	ніколи – 18	15 понад 100 р. – 18 ніколи – 13	ніколи – 24
Моя найбільша зацікавленість – що може статися в країні або світі через ...	5 р. – 25 10 р. – 27 20 р. – 10	5 р. – 20 10 р. – 12 20 р. – 20 50 р. – 13	5 р. – 18 10 р. – 16 20 р. – 12

Примітка. У таблиці наведено результати з найвищими частотними показниками (не менше як 10%).

Зокрема, щодо перетворення України у високорозвинену країну студенти групи “Донбас” частіше давали песимістичні прогнози (понад 100 років або ніколи), ніж їхні однолітки з інших регіонів. Водночас донбаські і київські студенти частіше називали ближчі перспективи (10-20 років) цього процесу, ніж чернігівська молодь (можливо, внаслідок украї складного соціально-економічного становища Північно-Східного регіону). Це, мабуть, полегшує розуміння студентами Чернігівщини іншої особливості образу майбутнього України: вони частіше давали песимістичні прогнози щодо подолання в країні корупції. Цікавим є те, що більш оптимістичні (найближчі в часі) очікування частіше демонстрували студенти з Донбасу. А втім, у всіх регіональних групах опитаних бачимо доволі значну частку студентів (37-47%), які взагалі не вірять у можливість викорінення цього явища. Таку тенденцію ми розцінюємо не просто як негативну, а як украї небезпечну. Вона свідчить не просто про поширення песимізму в масовій свідомості молоді, а й фактично про психологічну готовність багатьох молодих людей миритися з корупцією, сприймати її як невід’ємну та непереможну частину свого життя.

Ми звернули увагу на ще одну цікаву тенденцію: студенти з Донбасу частіше за інших вважали, що гарантування безпеки для звичайних громадян України – це справа найближчих 10-20 років. Таких осіб серед респондентів зі Старобільська була майже третина (зазначимо, що майже така сама частка вірила в повернення контролю над Донбасом в ці ж самі 10-20 років). Загальна ж частка тих, хто в принципі не вірив у перспективу “безпечної України”, у всіх регіональних групах була майже однаковою і становила 10-14%.

Крім того, в усіх регіональних групах наразі приблизно однакова частка молоді, котра вважає, що повернення Україною контролю над Донбасом – перспектива найближчих 5-10 років (кількість таких респондентів коливалася в межах 42-47%). Отже, якусь роботу в цьому напрямі

державна пропаганда таки проводить. Водночас закономірним можна вважати факт дещо більшого поширення песимістичного сценарію (“ніколи не поверне”) серед донбаських студентів. Адже, безпосередньо занурені в невтішну навколишню реальність та ознайомлені з багатьма місцевими нюансами, далеко не всі з них поділяють офіційний оптимізм. Можна припустити, що це також є причиною поширеності песимістичних настроїв серед молоді Донбасу: вона значно меншою мірою, ніж їхні однокласники з Чернігова і Києва, вірить у майбутнє повернення Криму до складу України.

Що ж до повноцінного членства в Євросоюзі, то виявилось, що частка скептиків такої перспективи наразі однакова в усіх регіональних групах (14-15%). При цьому столичні студенти менше вірять у можливість найближчого (протягом 5 років) отримання такого членства, ніж молодь із провінції. Зауважимо, що аналогічний “європесимізм” також був більше поширений серед киян у прогнозах щодо набуття Україною статусу впливової європейської країни. Теоретично, логічніше було б очікувати усе ж на протилежну тенденцію. Частково на користь цієї гіпотези свідчить той факт, що, наприклад, чернігівські студенти частіше висловлювали прогнози “дуже далекої перспективності” (близько або понад 100 років) “євровпливовості” України.

Одним із психологічних наслідків воєнно-політичного конфлікту на Донбасі, мабуть, стало те, що значна частина місцевої молоді почала більше цінувати життя, зокрема найближче майбутнє. Так, понад половину опитаних молодих людей заявили про інтерес до подій у найближчі 5-10 років, тоді як “часові інтереси” молоді з Чернігова та Києва мали більш дисперсний характер.

Ми також провели окремий *контент-аналіз прогностичних відповідей* на відкриті питання анкети щодо розвитку майбутніх подій в Україні та світі. Основними смисловими групами відповідей були позитивні, негативні та нейтральні за своїм характером прогнози.

Так, у групі “Донбас” прогнози щодо найближчого майбутнього розподілилися за своїм змістом так: 54% – позитивні відповіді, 26% – негативні і 20% – нейтральні. Найчастіше згадувані позитивні прогнози – це закінчення війни, повернення Донбасу та покращення життя в Україні. Найбільш згадуваним негативним прогнозом була поява нових воєнних конфліктів у світі, а серед нейтральних – зміна влади в Україні.

Що ж стосується змін у віддаленому (50-100 років) майбутньому, то тут також домінували позитивні прогнози – частка їх сягала 61% (негативних було 22%, нейтральних – 17%). З-поміж позитивних прогнозів найвищу частоту мали прогнози щодо зростання могутності України, її соціально-економічного розвитку та науково-технічного прогресу у світі. Серед негативних прогнозів найчастіше згадувалися війни. Нейтральні ж

прогнози мали доволі різнотипний характер (поява нових країн, зміна влади, безвізовий режим між різними країнами тощо). Особливістю “віддаленого” прогнозування студентів із Донбасу стало те, що практично кожному четвертому опитуваному було важко дати будь-яку відповідь на це питання. Найімовірніше, стресова соціально-політична ситуація в регіоні заважає багатьом молодим людям мріяти про далеку (і не актуальну для них) перспективу.

У групі “*Північний Схід*” прогнози щодо найближчого майбутнього розподілилися так: 43% прогнозів мали позитивний зміст, 34% – негативний і 14% – нейтральний. Серед позитивних прогнозів найчастіше траплялися відповіді, які стосувалися розвитку української економіки, науково-технічного прогресу та закінчення війни на сході України, серед негативних прогнозів – погіршення соціально-економічної ситуації в Україні та відсутність будь-яких змін; серед нейтральних – зміна влади в Україні.

“Віддалені” прогнози опитаних чернігівських студентів були такими: 63% – позитивні, 24% – негативні, 13% – нейтральні. Як бачимо, оптимізм “на далеку перспективу” в опитаних є більш вираженим, ніж щодо найближчих часів. Найбільш згадуваним позитивним прогнозом був науково-технічний прогрес у світі. Також, на рівні тенденції, студенти називали членство України в ЄС та припинення війн (в Україні та світі). У негативних прогнозах найчастіше згадувалися війни та погіршення екологічної ситуації. Прогнози нейтрального змісту включали відповіді з дуже широким смисловим діапазоном (від абстрактних “змін політичної карти світу” до освоєння Марса тощо).

Уявлення щодо найближчого майбутнього в групі “*Київ-столиця*” розподілилися так: 49% – позитивні відповіді, 21% – негативні і 30% – нейтральні. Серед позитивних прогнозів найчастіше згадувалися завершення воєнних конфліктів (в Україні та світі) і науково-технічний прогрес. Найчастішою серед негативних прогнозів була відповідь “ніяких змін”, а серед нейтральних – “зміна влади”.

Зміст відповідей столичних студентів щодо “далекого” майбутнього був таким: 58% – позитивні прогнози, 18% – негативні і 25% – нейтральні. Основними групами позитивних прогнозів були: завершення війн, соціально-економічний та політичний розвиток України, а також науково-технічний прогрес. Прогнози негативного та нейтрального типу включали доволі різнотипні за змістом відповіді політичного, неполітичного або абстрактного характеру. У “віддаленому” прогнозуванні в студентів-київлян проявилася тенденція, схожа на ту, що була помічена серед донбаської молоді: значна кількість опитаних (приблизно 40%) не могли дати відповіді.

На основі аналізу результатів контент-аналізу відповідей було виокремлено три тенденції. По-перше, смислові групи прогностичних відповідей у різних регіональних групах часто збігалися. По-друге, в усіх групах молоді прогнози позитивного характеру переважали над іншими. Якщо згадати описаний вище частотний розподіл “оптимістів-песимістів” (див. табл. 1), то можна виявити суттєву відмінність. З одного боку, це пояснюється специфікою запропонованих завдань (одне з яких стосувалося лише України, а друге – як України, так і світу в цілому). З другого боку, це можна пояснити впливом своєрідного захисного психологічного механізму, коли усвідомлення невтішної вітчизняної реальності “амортизується” оптимістичними прогнозами-бажаннями (“далі буде краще”). Потретьє, у провінційних групах (Чернігів, Старобільськ) негативні прогнози переважали над нейтральними, а серед столичних студентів – навпаки.

Загалом, поширеність усіх вищеописаних універсальних (трансрегіональних) уявлень можна пояснити передусім спільними аспектами життєвого досвіду в країні та впливом ЗМІ. А втім, виявлені відмітні особливості є, мабуть, наслідком регіональних політичних культур, специфіки соціально-політичної та соціально-економічної ситуації в регіоні (і, відповідно, впливу локальних аспектів життєвого досвіду).

Щоб визначити зв'язок показників психологічної безпеки опитаних з їхніми уявленнями про майбутнє, ми застосували процедуру порівняння середньостатистичних показників методики ШБП у групах “оптимістів”, “реалістів” і “песимістів” (табл. 3) та кореляційного аналізу за Спірменом (табл. 4).

Таблиця 3

Середні показники психологічної безпеки в групах з різним рівнем “оптимістичності-песимістичності” уявлень про майбутнє (у стенах)

Базисні переконання	Субшкали ШБП	“Оптимісти”	“Реалісти”	“Песимісти”
Доброзичливість-ворожість світу	Доброзичливість навколишнього світу	6,1 ± 2,2	4,9 ± 2,7	4,8 ± 2,6
Справедливість світу	Справедливість	4,5 ± 2,3	5,1 ± 2,1	4,4 ± 2,1
	Контроль	7,6 ± 1,8	6,7 ± 2,0	6,7 ± 2,2
Цінність і значущість власного “я”	Образ “Я”	7,6 ± 3,2	7,1 ± 2,7	6,7 ± 3,1
	Удача	8,5 ± 2,1	7,1 ± 2,6	6,8 ± 3,1

Таблиця 4

Зв'язок прогностичних уявлень з показниками психологічної безпеки

Прогностичні уявлення про:	Кореляція із субшкалами ШБП				
	Д	С	К	“Я”	У
перетворення у висо- корозвинену країну з високим рівнем життя	—	- 0,165 *	—	—	—
подолання корупції	- 0,209 **	—	—	—	—
перетворення на без- печну країну	- 0,198 *	—	—	—	- 0,159 *
повернення Криму	—	—	—	—	—
повернення Донбасу	—	—	—	—	—
членство в ЄС	—	- 0,257 **	—	—	—
статус впливової країни Європи	- 0,182 *	- 0,216 **	—	—	—
часовий діапазон за- цікавленості май- бутнім	—	—	—	- 0,195 **	—

Примітки. 1. Умовні позначення субшкал: Д – доброзичливість навколишнього світу; С – справедливість; К – контроль; Я – образ “Я”; У – удача.
2. Зв'язок статистично значущий: * – при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Зокрема, як видно з табл. 3, на рівні тенденції простежуються відмінності в показниках “Доброзичливість навколишнього світу” та “Контроль” (між “оптимістами” і двома іншими групами), “Образу Я” (між “оптимістами” і “песимістами”) та “Удача” (між “оптимістами” та іншими типами). Можна також зауважити ще одну цікаву тенденцію: найвищий показник за шкалою “Справедливість” чомусь мають “реалісти”, а не “оптимісти”. Отже, ступінь оптимістичності-песимістичності прогнозування соціально-політичного розвитку власної країни так чи інакше пов'язаний з рівнем психологічної безпеки особистості. Разом з тим процедура застосування t-критерію Стьюдента виявила лише дві статистично достовірні відмінності: за показниками шкали “Удача” між “оптимістами” і “песимістами” (при $p \leq 0,05$), “оптимістами” і “реалістами” (при $p \leq 0,05$). На наш погляд, цей факт пояснюється відносно малою часткою (10%) опитаних “оптимістичного” типу в загальній вибірці.

Найбільшою мірою геополітичний образ майбутнього України пов'язаний із такими параметрами Шкала базисних переконань, як “Доброзичливість навколишнього світу” і “Справедливість” (див. табл. 4). Зокрема, студенти схильні вважати навколишній світ більш-менш доброзичливим, давали більш позитивні (тобто менш тривалі у часі) прогнози

щодо подолання корупції в Україні, перетворення її на безпечну та впливову європейську країну.

Схильність оцінювати світ як справедливий також виявилася пов'язаною з позитивними прогнозами щодо перетворення України на високорозвинену державу, набуття нею членства в ЄС та статусу впливової європейської країни. Цілком логічним можна вважати й те, що оцінка опитаними власного “Я” корелювала з їхньою зацікавленістю подіями найближчого майбутнього. Водночас показник “Удача” чомусь виявився прямо пов'язаним з позитивним прогнозуванням перетворення України на безпечну для її громадян державу. Показники шкали “Контроль” не виявили жодного зв'язку з геополітичним образом майбутнього (можливо, тому що більшість опитаних вважають, що нібито від їхніх зусиль щось може залежати лише в особистому житті, але не в державі або суспільстві).

Висновки. Прогностичні уявлення (образи майбутнього) власної країни та світу – невід'ємна складова масової політичної (і зокрема геополітичної) свідомості. Геополітичні уявлення майбутнього в масовій свідомості вітчизняної молоді являють собою “мікс” із оптимістичних і песимістичних очікувань. Імовірно, це є наслідком суперечливості та багатоманітності масової політичної (геополітичної) свідомості сучасної молоді, несформованості в українському суспільстві однотайної громадської думки щодо перспектив розвитку країни.

Масові прогностичні геополітичні уявлення молоді різних регіонів, зокрема “Донбасу”, “Північного Сходу” та “Києва-столиці”, мають як спільні, так і відмітні риси (останніх при цьому більше). Найвираженішою спільною рисою є поширеність песимістичних уявлень щодо перспектив подолання в Україні корупції. Відмінності в регіональних образах майбутнього більш рельєфно проявляються, коли йдеться про прогнозування перспектив соціально-економічного та зовнішньополітичного розвитку країни, повернення Криму.

Одним з особистісних чинників прогностичних уявлень молоді є рівень її психологічної безпеки. Зокрема, низка показників психологічної безпеки пов'язана зі ступенем оптимістичності-песимістичності прогнозування соціально-політичного розвитку власної країни. Найбільшою мірою образи майбутнього країни пов'язані з такими показниками психологічної безпеки, як “Доброзичливість навколишнього світу” і “Справедливість”.

Перспективним напрямом подальших досліджень нам видається вивчення образів (уявлень) майбутнього у представників інших регіональних груп України, динаміки цих уявлень, а також їхнього зв'язку з різними типами соціальної поведінки (політичної, міграційної тощо).

Список використаних джерел

- Батраченко, І. Г. (2010). *Психологічні закономірності розвитку антиципації людини* (Автореф. дис. докт. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса.
- Данцева, О. М., & Захаров К. В. (2008). Особливості політичної антиципації студентської молоді. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 7, 193–202.
- Дроздов, О. Ю. (2016). *Основи психології масової геополітичної свідомості*. Чернігів: Десна Поліграф.
- Захаров, К. В. (2009). Соціальні уявлення студентів-психологів про політичне майбутнє України. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 9, 200–209.
- Зотова, О. Ю. (2011). *Социально-психологическая безопасность личности* (Автореф. дис. докт. психол. наук), Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва.
- Кравченко, Т. В. (2011). Образ майбутнього як фактор особистісного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, вип. 15, кн. 1, 36–44.
- Нестик, Т. А. (2014). Коллективный образ будущего: социально-психологические аспекты прогнозирования. *Вопросы психологии*, 1, 3–13.
- Нестик, Т. А. (2016). Социально-психологические механизмы долгосрочной ориентации. *Социальная и экономическая психология*, т. 1, №4, 16–60.
- Падун, М. А., & Котельникова, А. В. (2008). Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман. *Психологический журнал*, 29 (4), 98–106.
- Попович, І. С. (2015). Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 6, 145–154.
- Солдатов, Д. В., & Жильцова, О. Н. (2010). Оптимизм и пессимизм в образе будущего подростков. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки*, 2, 22–28.
- Kovalenko, A. B., & Roketa, O.-L. (2016). Youth's imagery features of their own future and future of Ukraine. *Український психологічний журнал*, 1, 50–62.
- Andre, L., van Vianen, A. E. M., Peetsma, T. T. D., Oort, F. J. (2018). Motivational power of future time perspective: Meta-analyses in education, work, and health. *PLoS ONE*, 13(1). Взято з <https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0190492&type=printable>
- Seginer, R. (2000). Defensive Pessimism and Optimism Correlates of Adolescent Future Orientation: A Domain-Specific Analysis. *Journal of Adolescent Research*, 15 (3), 307–326.

References

- Batrachenko, I. H. (2010). *Psykhologichni zakonomirnosti rozvytku antytsypatsii liudyny*. Avtoref. dys. ... dokt. psykhol. nauk [Psychological correlations of anticipation development of man: Abstract of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences]. Kyiv (in Ukrainian)

Dantseva, O. M., Zakharov, K. V. (2008). Osoblyvosti politychnoi antytsypatsii studentskoi molodi [The peculiarities of political anticipation of students]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 7, 193–202. (in Ukrainian)

Drozhdov, O. Yu. (2016). *Osnovy psykholohii masovoi heopolitychnoi svidomosti* [Fundamentals of Psychology of Mass Geopolitical Consciousness]. Chernihiv: Desna Polihraf (in Ukrainian)

Zakharov, K. V. (2009). Sotsialni uiavlennia studentiv-psykholohiv pro politychne maibutnie Ukrainy [Social representations of students-psychologists about political future of Ukraine]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 9, 200–209. (in Ukrainian)

Zotova, O. Yu. (2011). *Sotsialno-psikhologicheskaya bezopasnost lichnosti*. Avtoref. dis. ... dokt. psikhol. nauk [Socio-Psychological safety of personality: Abstract of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences]. Moscow (in Russian)

Kravchenko, T. V. (2011). Obraz maibutnoho yak faktor osobystisnoho samovyznachennia starshoklasnykiv [Future image as a factor of personality self-determination of senior pupils]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Theoretical and methodic problems of education of children and student youth], 15 (1), 36–44. (in Ukrainian)

Nestik, T. A. (2014). Kollektivnyy obraz budushchego: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty prognozirovaniya [The collective image of the future: socio-psychological aspects of prognostication]. *Voprosy psikhologii*, 1, 3–13. (in Russian)

Nestik, T. A. (2016). Sotsialno-psikhologicheskiye mekhanizmy dolgosrochnoy orientatsii [Socio-psychological mechanisms of long-term orientations]. *Sotsialnaya i ekonomicheskaya psikhologiya*, Vol. 1, № 4, 16–60. (in Russian)

Padun, M. A., & Kotelnikova, A. V. (2008). Modifikatsiya metodiki issledovaniya bazisnykh ubezhdeniy lichnosti R. Yanoff-Bulman [Modification of R. Janoff-Bullman's procedure for personality basic beliefs study]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 29 (4), 98–106. (in Russian)

Popovych, I. S. (2015). Konstruiuvannia osobystistiu modeli ochikuvanoho maibutnoho [Construction of models of expected future by personality]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Psichologichni nauky*, 6, 145–154. (in Ukrainian)

Soldatov, D. V., & Zhiltsova, O. N. (2010). *Optimizm i pessimizm v obraze budushchego podrostkov* [Optimism and pessimism in juvenile imagination of the future]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Psikhologicheskiye nauki*, 2, 22–28 (in Russian)

Kovalenko, A. B., & Roketa, O.-L. (2016). Youths imagery features of their own future and future of Ukraine. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 1, 50–62.

Andre, L., van Vianen, A. E. M., Peetsma, T. T. D., & Oort, F. J. (2018). Motivational power of future time perspective: Meta-analyses in education, work, and health. *PLoS ONE*, 13(1). Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0190492&type=printable>

Seginer, R. (2000). Defensive Pessimism and Optimism Correlates of Adolescent Future Orientation: A Domain-Specific Analysis. *Journal of Adolescent Research*, 15 (3), 307–326.

Oleksandr Yu. Drozdov. Geopolitical image of the future in representations of the youth from different regions of Ukraine in the context of psychological safety

The article is devoted to the phenomenon of prognostic representations (images of the future) of the country and the world by the modern Ukrainian youth. Such representations (prognostic geopolitical macro images) are viewed as an inseparable component of mass political (and geopolitical) consciousness. The author presents the data of the empirical study conducted by him in 2018. 160 university students from three regions of Ukraine – Donbas (town of Starobilsk), the North East (town of Chernihiv) and the center (city of Kyiv) were surveyed with the help of questionnaires and tests. The data obtained proves that the geopolitical images of the future in the youth mass consciousness constitute a “mix” of optimistic and pessimistic expectations and ideas. There are both common and specific features of the geopolitical images of the future in the representations of the youth in the different regions. The most accentuated common feature is prevalence of the pessimistic views on the possibilities of combatting corruption in Ukraine. The regional differences in the images of the future mainly deal with forecasting of the prospects of Ukraine’s socio-economic and foreign policy development and regaining control over the Crimea. The common aspects of the respondents’ life experience in the country and the influence of media explain the fact of identifying the universal (transregional) views. The identified differences may be caused by the influence of the regional peculiarities of the political culture, and specific socio-political and socio-economic situation in the regions (local aspects of life experience). The author determines and describes tendencies in the correlation between the prognostic images and the indicators of the youth psychological safety investigated with the help of the fundamental assumptions scale developed by R. Janoff-Bulman. It has been proved that the indicators correlate with the rate of optimism/pessimism in the youth forecasting of the socio-political development of their country. The images of the country’s future mostly correlate with such indicators of psychological safety as benevolence of the world and justice.

Key words: image of the future, prognostic representations, student youth, optimism/pessimism, psychological safety.

Осадько О. Ю., м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Висвітлюється проблема соціалізації особистості в період глобальних суспільних трансформацій. Актуальність дослідження визначається наявністю в сучасному освітньому просторі невідповідності між новими цілями освіти – розвитком життєвої компетентності особистості – і переважанням “старих” (традиційних) технологій трансляції реципієнтам “належних” уявлень про дійсність. Звертається увага на те, що ці уявлення можуть з часом втрачати свою антиципаційну надійність, сам же процес “трансляції” знань орієнтує учасників комунікації на прийняття (або відкидання) готових рішень, а не на розвиток власної смислотворчої здатності – здатності усвідомлювати, досліджувати та долати смислові суперечності. Показано, що однією з причин надмірної прихильності агентів соціалізації до традиційних технологій “трансляції знань” є труднощі їх відокремлення від технологій “розвитку життєвої компетентності особистості”. Визначено предмет дослідження: основні показники відмінностей практичних технологій “вертикальної” і “горизонтальної” моделей соціалізації. З огляду на результати порівняльного аналізу розглянутих технологій стверджується, що принципові відмінності між ними лежать у сфері характеристик взаємодії, яка відбувається між комунікантами. На основі теоретичного вивчення комунікативних умов дієвості цих видів соціально-психологічних практик виокремлено три критерії їх диференціації: делегування (чи ні) учасникам функції визначення персональних цілей взаємодії; створення взаємин, що підтримують перетворювальну (або відтворювальну) активність особистості; спрямованість спільної діяльності на співпрацю (або змагання) з інакорумцями. Виділені критерії покладено в основу класифікації основних видів практик соціалізації особистості, які поділено на “активні-пасивні”, “розвивальні-формувальні” і “партнерські-змагальні”. На основі теоретичних досліджень обґрунтовується необхідність підтримувати в процесі соціалізації особистості баланс між частками комунікативних практик, орієнтованих на розвиток “змістової” і “операціональної” складових її соціального мислення.

Ключові слова: життєва компетентність, комунікативні практики, моделі соціалізації, суб’єкт саморозвитку.

Постановка проблеми. В епоху, коли соціокультурні зміни відбуваються швидше за зміну поколінь, повноцінне включення особистості в соціум залежить насамперед від її здатності до саморозвитку: здатності здобувати нові знання і вміння та обирати адекватні новим умовам способи їх застосування. Отож ідеться про створення і впровадження в суспільну практику таких соціально-психологічних технологій, за допомогою

яких учасники могли б набувати умінь самостійно аналізувати проблемні ситуації та обирати оптимальні методи розв'язання виявлених проблем. Саме завдяки здійсненню таких виборів особистість стає здатною посідати позицію суб'єкта розвитку власної життєвої компетентності.

Соціально-психологічні практики розвитку життєвої компетентності особистості істотно відрізняються від традиційних освітніх практик “трансляції” реципієнтам суспільно устояних знань, умінь та навичок. Основні труднощі запровадження компетентнісного підходу у вітчизняній освіті пов'язані з тим, що для досягнення нової мети – “розвитку особистісної компетентності” – переважно застосовуються старі комунікативні технології, орієнтовані на “формування у слухачів належних уявлень про дійсність”. Проблема полягає не в тому, що усталені в соціумі уявлення про дійсність можуть з часом втрачати свою антиципаційну надійність, а в тому, що сам процес “трансляції” знань орієнтує реципієнтів на прийняття (або відторгнення) готових рішень, а не на розвиток власної смислотворчої здатності – здатності усвідомлювати, досліджувати та долати смислові суперечності. Щоб розв'язати цю проблему, слід визначити базові принципи конструювання соціально-психологічних практик, що сприяють розвитку життєвої компетентності особистості, а відтак відокремити їх від “трансляційних” освітніх практик.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Життєва компетентність особистості – це своєрідний комплекс знань, умінь і ставлень, які людина набуває протягом життя і які дають їй змогу розуміти, тобто адекватно ідентифікувати та конструктивно розв'язувати, проблеми життєздійснення (Бібік, Ващенко, & Локшина, 2004, с. 22). Проблема становлення життєвої компетентності особистості є предметом розгляду в багатьох галузях сучасної психології. Зокрема, у “свідомісно орієнтованому” підході вивчаються умови формування специфічної форми свідомості, що забезпечує “проблемність” соціального мислення особистості (Абульханова, 1999; Счастливцев, 2016; Швалб, 2004); у транскommунікативному підході розкривається роль процесу смислотворчої комунікації в розвитку особистісної життєздатності (Кабрин и др., 2011); у терапевтичній психології обґрунтовуються принципи організації інтерперсональної взаємодії, що актуалізує суб'єктну позицію особистості в процесі розв'язання смислотворчих проблем (Орлов, 2002; Роджерс, & Фрейберг, 2002).

Велику кількість наукових досліджень присвячено проблемі створення практичних технологій розвитку життєвої компетентності особистості. Ця проблема вирішується в рамках методичного забезпечення компетентнісно орієнтованої освіти, упровадження методів “проблемного навчання”, розроблення засобів розвитку “соціального інтелекту”, “комунікативної компетентності”, “критичного мислення” тощо.

Оскільки метою всіх компетентнісно орієнтованих освітніх технологій є актуалізація в учасників освітнього процесу позиції суб'єкта само-розвитку, суб'єкта вибору значущих цілей та способів їх досягнення, то, попри всю різноманітність цих соціально-психологічних практик, їхньою спільною рисою є створення сприятливого для цього комунікативного простору. Натомість традиційні технології “вертикальної соціалізації” особистості, за Дж. Марсія, спрямовані на трансляцію учасникам “належних бачень дійсності” (Марсія, 1980), потребують для своєї результативності зовсім іншої системи відносин, за якої актуалізується потреба особистості приєднуватися до “експертної думки” авторитетної особи. Саме в цій комунікативній площині лежить основна відмінність компетентнісно орієнтованих освітніх практик від практик, спрямованих на трансляцію рецепієнтам належних знань, умінь та ставлень.

Щоб унеможливити спроби агентів соціалізації вирішувати нові освітні завдання (розвитку суб'єктної позиції особистості) старими методами (трансляції їй належних бачень дійсності), слід чітко визначити комунікативні умови дієвості тих соціально-психологічних практик, які спрямовані на розвиток життєвої компетентності учасників взаємодії.

Мета статті: виявити комунікативні умови дієвості соціальних практик розвитку життєвої компетентності особистості та визначити специфіку цих практик порівняно з традиційними практиками “вертикальної соціалізації”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умови і критерії розвитку життєвої компетентності особистості розкрито в дослідженнях, присвячених проблемі становлення “перетворювальної функції свідомості” (Абульханова, 1999; Счастливцев, 2016; Швалб, 2004), “життєтворчих здібностей особистості” (Титаренко, 2016), “повноцінної смислотворчої комунікації” (Кабрин и др., 2011; Снетков, 2010). Дані, отримані в ході цих досліджень, стали основою для виявлення комунікативних умов дієвості компетентнісно-розвивальних практик соціалізації особистості.

“Перетворювальна” функція свідомості, яку ще називають “проблемною” або “озадачувальною”, є творчим способом вирішення особистістю актуальних життєвих завдань. Відома дослідниця К. Абульханова виділяє два типи свідомості: “проблемну” (орієнтовану на пошук і розв'язання проблем життєздійснення) та “установочну” (яка має констатаційний характер, що усуває проблемність, блокує виявлення ситуативних суперечностей і веде до тиражування стереотипних виборів). На думку дослідниці, “активність особистості, яка проявляється в реальному спілкуванні, поведінці та діяльності, являє собою модельований особистістю комунікативно-когнітивний або семантичний простір, якому властиві різні ступені структурованості-аморфності, регульованості-

фіксованості залежно від проблемності або настановленості свідомості особистості” (Абульханова, 1999, с. 41).

Схожі форми свідомості виділяє О. Счастливцев, який називає проблемно орієнтовану свідомість “озадаченою”, а настаново орієнтовану – “поміркованою”. Критерієм виділення цих форм свідомості дослідник вважає наявність або несформованість суб’єктної, перетворювальної позиції особистості в процесі смислоутворення: “озадачена” свідомість, на відміну від “поміркованої”, дає людині змогу виявляти смислові суперечності і створювати нові смисли. Автор зазначає, що психіка людини є реперцептивною, на відміну від перцептивної психіки тварини, і “дані цієї реперцепції підлягають обов’язковому аналізу з боку “озадаченої” свідомості особистості, яка сприймає. Мислення особистості як евристичний пошук стає можливим тільки завдяки рефлексії “озадаченої” свідомості особистості, яка сприймає. Дослідник підкреслює, що “не існує “свідомості взагалі”: є або озадачена свідомість особистості, яка сприймає, або поміркована свідомість інтерпретатора. Третього не дано. Очевидно, що ці дві форми свідомості у кожній окремої особистості неодмінно чергуються в комунікативному процесі” (Счастливцев, 2016, с. 174).

Саме в процесі становлення свідомості людина набуває здатності не просто відображати себе і світ, а й активно змінювати себе саму як суб’єкта життєвих виборів. Як зазначає Ю. Швалб, “на відміну від тварин, людина управляє своєю взаємодією зі світом не тільки шляхом активної зміни деяких елементів ситуації чи еволюційної трансформації себе як виду, а й шляхом активної зміни себе самої як суб’єкта життя і поведінки. Це означає, що *на рівні особистості... реалізується можливість регуляції елементів обох систем – і умов Ситуації, і себе самої як Суб’єкта*. Саме свідомість стає тією єдиною інстанцією, у якій можна “схопити” і врегулювати у взаємодії ці дві системи одночасно” (Швалб, 2004, с. 162).

Якщо свідомість розглядати як “соціальне мислення” особистості, то відображувальну функцію свідомості можна співвіднести зі змістовою складовою мислення, а породжувальну – з операційною (Абульханова, 1999, с. 96). Відповідно, соціалізація особистості не може обмежуватися лише засвоєнням нею суспільно вироблених бачень дійсності, а має доповнюватися розвитком її смислотворчих можливостей – уміння опрацьовувати виявлені в процесі здійснення екзистенційних виборів альтернативні варіанти смислоутворення. Ці операційні складові соціального мислення особистості, до яких належать “проблематизація, інтерпретація, репрезентація та категоризація” (Абульханова, 1999, с. 19), дають їй змогу усвідомлювати, досліджувати та освоювати суперечності, що актуалізуються в процесі смислоутворення.

Становлення змістового та операційного складників соціального мислення відбувається в процесі буття-розвитку особистості як поєднання

стабілізаційних і перетворювальних практик. “Ефективність життєтворення особистості визначається досягненням певного балансу між фоновими, стабілізаційними, і перетворювальними, екстремальними, практиками в різних сферах побудови життєвого шляху. Баланс цих практик забезпечує відносну стабільність, упізнаванність і водночас динамічність, відновлюваність Я-концепції, комунікативного простору і часу життя особистості” (Титаренко, 2016, с. 56). Ці практики мають соціально-психологічну природу, оскільки саме в процесі апробації своїх конструкцій дійсності в інтерперсональній взаємодії людина “здатна переусвідомлювати власні погляди, ставлення, уявлення про життєві події, бачення стосунків з оточенням і внаслідок цього – перебудовувати свій життєвий наратив, змінювати напрямок його розвитку, подієву насиченість” (там само, с. 216). Очевидно, що особистість, за певних умов, може самостійно підтримувати баланс між “стабілізаційними” і “перетворювальними” практиками життєтворення.

На втрату чи підтримання цього балансу неодмінно впливають і самі соціально-психологічні ситуації, що “містять в собі події, характеристики простору (в тому числі й комунікативних партнерів) та організацію процесу взаємодії” (Снетков, 2010, с. 446). Ідеться про те, що обставини взаємодії в їхній “даності” суб’єктові комунікації спонукають його до певного способу поведінки зі своїми моделями дійсності: до стабілізації звичних моделей (захисту від змін), до знецінення набутих моделей (уникання контакту з власними конструкціями досвіду) або ж до модернізації цих моделей (розвитку без втрати стабільності). У двох перших випадках виникає небезпека порушення стабілізованої динаміки буття-розвитку особистості: система переходить у стан стагнації або дестабілізації (втрати внутрішніх опор) (Осадько, 2016). У третьому випадку обставини взаємодії сприяють зростанню життєвої компетентності особистості – її здатності освоювати розвивальний потенціал виявлених смислових суперечностей (Кабрин и др., 2011). Отже, дієвість соціально-психологічних практик, орієнтованих на розвиток життєвої компетентності особистості, залежатиме від того, наскільки обставини взаємодії сприятимуть стабілізованій динаміці розвитку суб’єктивних моделей дійсності комунікантів.

Розгляньмо відтак три групи обставин соціальної ситуації, що можуть бути підставами для вибору особистістю того чи того способу поведінки з актуалізованими в ній смисловими суперечностями. Це *зміст подій, характеристики простору та організація процесу взаємодії*. Кожну з цих трьох груп обставин ми будемо аналізувати в контексті того, як вони впливають на смислотворчу комунікацію особистості: активізують чи блокують її інтенції усвідомлювати, досліджувати й освоювати виявлені в комунікативній ситуації смислові суперечності.

Подієва (змістова) сторона соціальної ситуації – це та проблема, яка розв’язується в процесі поточної взаємодії. У своїй даності суб’єктові комунікації ця проблема має бути суб’єктивно значущою (самостійно виявленою, емоційно прийнятою, актуальною) і до того ж оцінюватися як посилення (складність завдання має “потрапляти” в зону персонального оптимуму активації). Цей “оптимум активації”, за теорією Д. В. Фіске і С. Мадді (Maddi, 1968), виникає тоді, коли суб’єкт відчуває, що завдання не надто легке, але і не замешно складне для нього і, відповідно, прогнозує досягнення успіху. Найбільш вагома для суб’єкта мета (потреба, бажання) не буде спонукати його до дій, якщо він відчуватиме безперспективність затрачених зусиль. Так само і ті завдання, що сприймаються особистістю як незначущі або надто прості, не спонукатимуть її до активності – реалізації та розвитку свого смислотворчого потенціалу.

Таким чином, можемо виділити один із критеріїв дієвості соціальних практик розвитку життєвої компетентності особистості – *делегування учасникам функції визначення персональних цілей взаємодії*. У контексті загальної проблеми кожен з комунікантів має поставити перед собою ті цілі, які потрапляють у сферу його інтересів та лежать в зоні його найближчого розвитку. Цей критерій можна позначити як “персоналізація цілей та способів вирішення спільного завдання”. За цим критерієм соціальні практики поділяються на “активні” і “пасивні”. До пасивних соціальних практик належить переважна більшість інформаційно орієнтованих освітніх технологій, у яких і цілі, і способи їх досягнення визначаються агентами соціалізації і транслуються реципієнтам. Активні соціальні практики, навпаки, потребують від учасників самостійного формулювання проблеми, постановки персональних завдань та пошуку способів їх вирішення. Методичне забезпечення таких особистісно розвивальних практик розробляється в річищі “проблемного”, компетентісно орієнтованого підходів в освіті, а також у практичній психології як технології активного соціально-психологічного навчання.

Характеристики простору взаємодії (до якого належать і комунікативні партнери) є другою групою обставин соціально-психологічної ситуації, від яких залежить вибір суб’єктом комунікації свого способу поведінки з виявленими смисловими суперечностями. Згідно з положеннями сучасної наукової методології “весь процес навчання людини розпізнавати світ як дійсність і, відповідно, сама дійсність не є результатом особистого, соліпсистського вибору, а являє собою колективний і консенсусний феномен” (Шлиппе, & Швайтцер, 2011, с. 96). Люди не живуть відособлено – вони завжди пов’язані системою соціальних взаємин. І те, що ми визначаємо як “дійсність”, є сумарним проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом. Звідси випливає, що будь-який пізнавальний процес є, по суті, процесом “когнітивно-

комунікативним” (Казміренко, Духневич, & Осадько, 2013), витоки і прояви якого лежать у сфері спілкування людини із соціальним оточенням.

Спеціальні психологічні дослідження, під час яких вивчалися характеристики спілкування, сприятливі для прояву комунікантами позиції “суб’єкта саморозвитку”, показали, що інтенція усвідомлювати, досліджувати і засвоювати виявлені смислові суперечності (або “Я-розбіжності”) актуалізується в умовах фасилітаційних стосунків. Ознаками таких стосунків є реалізація учасниками цінностей “прийняття, емпатії та конгруентності”: підтримка процесу презентації Іншими своїх моделей дійсності; орієнтованість на поглиблення взаєморозуміння; заохочення до самовідкриття та щирості в стосунках. Такі характеристики комунікативного простору актуалізують інтенції особистості до поглиблення рефлексії та творчої модернізації своїх моделей дійсності (створення особистісних смислів більш високого порядку).

Отже, можемо виділити другий критерій дієвості соціальних практик розвитку життєвої компетентності особистості – *створення стосунків, сприятливих для повноцінної смислотворчості*. За цим критерієм практики соціалізації поділяються на “розвивальні” і “формувальні”. У першому випадку учасники є суб’єктами рефлексії та розвитку власних конструкцій дійсності; у другому – реципієнтами тих конструкцій, що пропонуються для засвоєння. Для того щоб актуалізувати в комунікантів позицію суб’єкта саморозвитку, слід створити партнерські, рівноправні стосунки, в яких кожен учасник може реалізовувати й удосконалювати свої смислотворчі здібності. У соціальних практиках, спрямованих на трансляцію реципієнтам виробленого суспільством досвіду, найбільш продуктивними є не партнерські, а владно-підвладні відносини, оскільки лише “згори” можна спускати “належні” бачення дійсності і навіть контролювати процес їх засвоєння підлеглими.

Хоч “формувальні” практики й необхідні для соціалізації особистості, оскільки забезпечують засвоєння нею виробленого суспільством досвіду, їх, утім, недостатньо для вирішення завдань розвитку смислотворчої здатності учасників взаємодії. Коли один з варіантів розв’язання проблеми має статус “належного”, то самовизначення суб’єкта комунікації обмежується вибором між двома альтернативами: пристати на думку авторитету або ж не погодитися з нею. За будь-якого із цих виборів особистість не є суб’єктом саморозвитку: у першому випадку відбувається інтроекція чужих конструкцій дійсності, у другому – фіксація на старих схемах суб’єктивного досвіду.

Третя група обставин соціально-психологічної ситуації – це особливості *організації процесу взаємодії*. У ситуації безпосереднього спілкування в учасників спільної діяльності може актуалізуватися як інтенція до розвитку своїх конструкцій дійсності (до “вертикальної динаміки смисло-

утворення”), так і інтенція до “захисту від розвитку”. Проявом “захисту від розвитку” є як блокування самопрезентації, обмеження саморозуміння, так і уникання розуміння інших (щоб захистити свою точку зору від змін). В усіх цих випадках унеможлиблюється творче опрацювання особистістю тих смислових суперечностей, що актуалізуються в процесі інтра- чи інтеркомунікації. Тому процес взаємодії має бути організований так, щоб в учасників виникала потреба в опрацюванні інтерперсональних розбіжностей у баченнях дійсності, що актуалізуються в комунікативній ситуації.

На це завдання “працюють” ті правила організації взаємодії, що регламентують визнання лише тих спільних рішень, з якими згодні всі комуніканти (поки залишається хоч один незгодний учасник, рішення не приймається). За умови суб’єктивної значущості цілей спільної діяльності комунікантам, щоб їх досягти, потрібно вивчити позиції своїх опонентів, зрозуміти причини їхнього інакодумства і знайти таке рішення проблеми, яке влаштовувало б усі зацікавлені сторони. Саме такий спосіб поводження з множинністю варіантів бачення дійсності дає особистості змогу вивищуватися над суперечностями завдяки створенню смислів більш високого порядку (Кабрин и др., 2011).

Отож третім критерієм дієвості соціальних практик розвитку життєвої компетентності особистості є *націленість спільної діяльності на пошук взаємоприйнятного рішення (консенсусу)*. За цим критерієм можна виділити “партнерські” і “змагальні” форми організації взаємодії. У “змагальних” практиках активізується потреба в перемозі над інакодумцями, тоді як у “партнерських” – потреба солідаризувати суперечливі погляди щодо спільної проблеми. На відміну від просування рішення силою більшості або правом сильнішого, а також на відміну від компромісу (що досягається шляхом взаємних поступок, а не солідаризації суперечливих позицій), пошук консенсусу потребує врахування (а отже, усвідомлювання, вивчення та освоєння) альтернативних варіантів смислоутворення, що актуалізуються в процесі прийняття комунікантами спільного рішення.

Висновки

1. Життєва компетентність особистості є своєрідним комплексом знань, умінь і ставлень, які людина набуває протягом життя і які дають їй змогу адекватно ідентифікувати та конструктивно розв’язувати проблеми життєздійснення. Успішність соціалізації особистості в трансформаційному суспільстві визначається її готовністю бути суб’єктом розвитку власної життєвої компетентності.

2. Основні труднощі запровадження компетентнісного підходу у вітчизняній освіті пов’язані з тим, що сучасні практики соціалізації особистості спрямовані переважно на трансляцію рецепієнтам “належних бачень дійсності” і мало орієнтовані на розвиток здатності усвідомлю-

вати, досліджувати та освоювати альтернативні варіанти смислоутворення (бути суб'єктом саморозвитку). Однею з причин засилля у вітчизняній освітній системі традиційної, “вертикальної” моделі соціалізації особистості є невизначеність критеріїв, за якими розрізняються “трансляційно орієнтовані” і “компетентісно розвивальні” практики.

3. Теоретичний аналіз специфіки комунікативних умов, що сприяють реалізації особистісної інтенції до саморозвитку, дав змогу виявити три критерії, за якими “компетентісно розвивальні” соціальні практики відрізняються від “трансляційно орієнтованих”. Такими критеріями є: делегування (або ні) учасникам функції визначення персональних цілей взаємодії; створення стосунків, що актуалізують творчу (або відтворювальну) активність особистості; націленість спільної діяльності на співпрацю (або змагання) з інакодумцями.

4. За виділеними критеріями основні види практик соціалізації особистості можна класифікувати як “активні-пасивні”, “розвивальні-формувальні” та “партнерські-змагальні”. Освітня мета розвитку життєвої компетентності особистості може бути досягнута лише за умови підтримання балансу між цими видами комунікативних практик.

Перспективи дальших розвідок з питань упровадження компетентісного підходу в освітній процес полягають у створенні дієвих комунікативних практик активного соціально-психологічного навчання самих агентів соціалізації (освітян, психологів, соціальних педагогів).

Список використаних джерел

Абульханова, К. А. (1999). *Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): избранные психологические труды*. Москва: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Модэк.

Бібік, Л. С., Ващенко, Л. С., & Локшина, О. І. (2004). *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Київ: К.І.С.

Кабрин, В. И. Рильская, Е. А., Петрова, В. Н., Мацуга, В. В., Мещерякова, Э. И., & Частокленко, Я. Б. (2011). *Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека*. Томск : ТГУ.

Казміренко, В. П., Духневич, В. М., & Осадько, О. Ю. (2013). *Засади когнітивної психології спілкування*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Орлов, А. Б. (2002). *Психология личности и сущности человека: Парадигмы, практики, практики*. Москва: Академия.

Осадько, О. Ю. (2016). *Общение как эликсир здоровья (Коммуникативные механизмы саногенеза личности)*. Киев: Миллениум.

Роджерс, К., & Фрейберг, Дж. (2002). *Свобода учиться*. Москва: Смысл.

Снетков, В. М. (2010). Организационно-психологическое обеспечение эффективности профессиональной коммуникации персонала организации. В Г. С. Никифоров (Ред.), *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности: теория и практика* (с. 445–468). Санкт-Петербург: Речь.

Счастливец, А. Н. (2016). Коммуникативные механизмы формирования сознания. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, № 4 (66): в 2-х ч. Ч. 1 (с. 173–177). Тамбов: Грамота. Взято из: www.gramota.net/materials/3/2016/4-1/47.html

Титаренко, Т. М. (Ред.) (2016). *Психологія життятворення особистості в сучасному світі*. Київ: Міленіум.

Швалб, Ю. М. (2004). Свідомість як відношення людини до світу. *Психологія і суспільство*, (4), 160–169.

Шлиппе, А., & Швайтцер, Й. (2011). *Учебник по системной терапии и консультированию*. Москва: Ин-т консультирования и системных решений.

Maddi, S. R. (1968). *Personality theories: a comparative analysis*. Homewood, Ill: Dorsey Press.

Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: John Wiley. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/James_Marcia

References

Abulkhanova, K. A. (1999). *Psikhologiya i soznaniye lichnosti (Problemy metodologii, teorii i issledovaniya realnoy lichnosti): Izbrannyye psikhologicheskiye trudy* [Psychology and consciousness of personality (Problems of methodology, theory and research a real person): Selected psychological works]. Moscow: Moscow psycho-social institution; Voronezh: Modek Publ. (in Russian)

Bibik, L. S., Vashhenko, L. S., & Lokshyna, O. I. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhd u suchasniy osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektivy* [Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives]. Kyiv: K.I.S, 2004. (in Ukrainian)

Kabrin, V. I., Rylskaya, Ye. A., Petrova, V. N., Matsuta, V. V., Mesheryakova, E. I., & Chastokolenko, Ya. B. (2011). *Transkommunikatsiya: preobrazovaniye zhiznennykh mirov cheloveka* [Transcommunication: Transforming human life-worlds]. Tomsk: TGU. (in Russian)

Kazmirenko, V. P., Dukhnevych, V. M., Osadko, O. Yu. (2013). *Zasady kohnityvnoi psykhologii spilkuvaniya*. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (in Ukrainian)

Orlov, A. B. (2002). *Psikhologiya lichnosti i sushchnosti cheloveka: Paradigmy, proektsii, praktiki*. Moscow: Akademiya. (in Russian)

Osadko, O. Yu. (2016). *Obhcheniye kak eliksir zdorovya (Kommunikativnyye mekhanizmy sanogeneza lichnosti)*. Kyiv: Millenium (in Russian)

Rogers, K., & Freiberg, H. (2002). *Svoboda uchitsya* [Freedom to learn]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Snetkov, V. M. (2010). Organizatsionno-psikhologicheskoye obespecheniye effektivnosti professionalnoy kommunikatsii personala organizatsii. In G. S. Nikiforov (Ed.), *Psikhologicheskoye obespecheniye professionalnoy deyatel'nosti: teoriya i praktika* (pp. 445–468). St. Petersburg: Rech Publ. (in Russian)

Shastlivtsev, A. N. (2016). Kommunikativnyye mekhanizmy formirovaniya soznaniya. *Istoricheskiye, filosofskkiye, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki*, № 4 (66): in 2 Part. Part 1 (pp. 173–177).

Tambov: Gramota. Retrieved from www.gramota.net/materials/3/2016/4-1/47.html (in Russian)

Tytarenko, T. M. (Ed.) (2016). *Psykhohihiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian).

Shvalb, Yu. M. (2004). Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu. *Psykhohihiia i suspilstvo*, (4), 160–169. (in Ukrainian)

Schlippe, A., & Schweitzer, J. (2011). *Uchebnik po sistemnoy terapii i konsultirovaniyu*. Moscow: Institut konsultirovaniya i sistemnykh resheniy. (in Russian)

Maddi, S. R. (1968). *Personality theories: a comparative analysis*. Homewood, Ill: Dorsey Press.

Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York: John Wiley. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/James_Marcia

Olesia Yu. Osadko. Socio-psychological practices of the life competence of an individual

The article deals with the study of socialization of an individual in the period of global social transformations. The importance of the study is determined by inconsistency of the new aims of education focused on the development of life competence of an individual with the predominantly “old” (traditional) technologies of transmitting the “necessary” ideas about the reality to the recipients in the modern educational environment. The author states that in the course of time these ideas may lose their anticipated credibility, and the process of “transmission” of knowledge itself prompts the communicators to accept (or reject) ready-made solutions rather than develop their own meaning creation ability, i. e. the ability to be aware of, to investigate and to overcome meaning contradictions. One of the reasons of the excessive adherence of the socialization agents to the traditional technologies of “knowledge transmission” is the difficulty of differentiating them from the technologies aiming at the “development of life competence of an individual”. The author defines the subject of the study, and determines the criteria for differentiation between practical technologies of the “vertical” and “horizontal” socialization models. The results of the comparative analysis of the technologies considered prove that the principal differences between them are in the specific features of interaction between the communicators. The findings of the theoretical analysis of the communicative conditions of the effectiveness of those kinds of socio-psychological practices enabled the author to determine three criteria for their differentiation: delegating (or not delegating) the functions of determination of the personal objectives of the interaction to its participants; establishing the relations that promote transforming (or reproductive) activities of an individual; focusing joint activities on cooperation (or competition) with those who think differently. The identified criteria have been used as the basis for classification of the main kinds of socialization practices, which include active/passive practices, developing/forming practices and partner/competitor ones. The outcomes of the theoretical research support the need to keep balance between the communication practices oriented at the development of the “content” and “operational” components of the individual social cognition.

Key words: life competence, communication practices, socialization models, subjects of self-development.

ДИСКУРС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНСТРУКТИ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

За результатами емпіричного дослідження виокремлено базові конструкти самосвідомості молоді, які актуалізуються в процесі комунікації та визначають національну і громадянську самоідентифікацію студентської молоді. До конструктів, що репрезентують національне самовизначення студентів, віднесено: етнокультурну належність, позитивні настановлення щодо своєї політичної нації, громадянську й особистісну суб'єктність. З'ясовано, що усвідомлення своєї національної ідентичності артикулюється молоддю переважно в конструктах національних почуттів і переживань, а громадянської – у конструктах обов'язків та функцій. Встановлено конструкти самосвідомості, що визначають громадянську самоідентифікацію студентства: номінальне (формальне, за фактом народження і проживання) громадянство, етнокультурні ознаки, позитивне емоційне ставлення до членства в громаді й державі, громадянські чесноти та суб'єктність. Зауважено, що зміст громадянської ідентичності переважно насичений смислами, пов'язаними із владою, державою, та навантажений негативно зарядженими емоційно-оцінними ставленнями молоді. Водночас практично не актуалізовано смисли, пов'язані з громадою, громадянською спільнотою, взаємодією з іншими громадянами. З огляду на це визначено напрями трансформування комунікативних практик розвитку самосвідомості студентської молоді: активізація потенціалу громадянської суб'єктності; актуалізація особистісних смислів громадянської ідентичності та усвідомлення потенціалу комунікативних практик для самопізнання і конструювання власної ідентичності.

Ключові слова: молодь, громадянська ідентичність, національна ідентичність, конструкти самосвідомості, практики самопізнання, самоставлення, комунікація.

Постановка проблеми. Актуальність і своєчасність дослідження смислових конструктів самосвідомості, що обумовлюють національну та громадянську самоідентифікацію сучасної студентської молоді України, не викликає сумнівів. Умови непередбачуваності, нестабільності, у яких здебільшого перебуває студентство, ускладнюються нині затяжними трансформаційними процесами в країні та суттєво загострюються у зв'язку з непростими суспільно-політичними подіями в державі, зростанням міграції населення із зони бойових дій та невизначеністю стану внутрішньо переміщених осіб. Це, зрозуміло, породжує труднощі самовизначення та ускладнює національну та громадянську самоідентифікацію громадян загалом і молоді зокрема. Особливий інтерес у науковців викликають особистісні смисли та конструкти самосвідомості молоді, які актуалізуються в процесі комунікації, оскільки саме вони обумовлюють та визначають національну і громадянську самоідентифікацію студентства.

Мета статті: визначити конструкти самосвідомості молоді, які репрезентують дискурс її громадянської та національної ідентичності, що дасть змогу визначити її “слабкі ланки”, а отже, запропонувати напрями трансформування комунікативних практик розвитку самосвідомості студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу наявних джерел було визначено основні поняття (Скнар, 2016) та вихідні теоретико-методологічні засади дослідження, сконструйовано трикомпонентну структурну модель дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді, що представляє комунікативні практики самопізнання, практики самоставлення, практики самопрезентації. З’ясовано, що комунікативні *практики самопізнання* розкриваються через способи презентації себе як громадянина і представника політичної нації; інтерпретацію прав, свобод і відповідальності громадянина; очікування щодо держави; *практики самоставлення* – через емоційно забарвлене ставлення до членства в спільноті (суб’єктивна значущість ідентичності); ставлення до себе як члена громади і держави та свого місця в ній; переживання належності до національної спільноти (“національні” почуття, характер яких, а саме позитивне-негативне спрямування, свідчить про привабливість-непривабливість спільноти); *практики самопрезентації* – через способи презентації себе як члена політичної нації і як громадянина (Скнар, 2016; 2017).

У попередніх публікаціях нами описано модель емпіричного дослідження, яка презентує показники комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської і національної самоідентифікації молоді та окреслює методи їх вивчення; обґрунтовано доцільність залучення ресурсів якісної методології при конструюванні інструментарію дослідження (Скнар, 2017).

Передусім зауважимо, що питання ідентифікації та ідентичності пов’язане з проблемою можливості існування єдиної, послідовної “Я-концепції” людини, що поєднує різні “Я-образи”. Саме ідентифікація в сучасних умовах надлишку “Я-образів” є ключовим процесом самовизначення особистості, процесом вибудовування ідентичності (Луцькіна, 2014).

Соціальна ідентичність як ототожнення людиною себе з тією чи іншою соціальною групою (а точніше – групами) є одним з важливих складників “Я-концепції”, що відповідає на запитання про те, *ким є і де є* людина як суб’єкт соціальної взаємодії (Андреева, 2000). Комунікація та комунікативні практики, через які вона реалізується, у контексті застосування до концепції соціальної ідентичності важливі передусім як засіб більш “правдивого”, “чіткого” осмислення свого власного “Я” (там само).

За визначенням Е. Еріксона, ідентичність – це “самоототожнення”, що має соціально-культурне підґрунтя. Ідентичність пов’язана з ідеологією – “систематизованою сукупністю ідей та ідеалів” (Солдатова, 1998, с. 45). Г. Теджфел, основоположник теорії соціальної ідентичності, визначає її як частину “Я-концепції” індивіда, яка виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству (Tajfel, & Turner, 1986). Тут увиразнюються два моменти, важливі для нашого дослідження: 1) соціальна (і зокрема національна та громадянська) ідентичність передбачає знання людини про те, що вона належить до тієї чи іншої групи або груп; та 2) емоційна значущість для неї цього членства. Так, Г. Теджфел показав, що кожній людині властиво “дробити”, “ділити” світ на соціальні категорії, тобто здійснювати соціальну категоризацію (там само). Такої ж думки дотримувався і Н. Луман, який зауважував, що формування структури свідомості індивіда відбувається в процесі комунікації в такий спосіб: інформація, що “розрізняється”, додається до чинних наразі норм і настановлень за умови, що між ними є структурна схожість (подібність), і стає основою для подальших дій особистості (Литвинова; Луман, 2004). Тож особистість прагне встановити співвідношення між собою і виокремленими категоріями й “вписати” себе в цю систему, ототожнюючи тим самим себе з різними соціальними спільнотами. Водночас процес соціальної ідентифікації “супроводжується” мотивацією позитивної самооцінки з боку членів “своєї” групи (Гнатенко, & Павленко, 1999).

Отже, ми спираємося на ідею про те, що соціальна ідентичність загалом та громадянська й національна зокрема передбачають *самовизначення* себе через членство в тих чи інших соціальних спільнотах (когнітивний аспект) та *самоставлення* (емоційно-ціннісний аспект). Додамо також, що *усталеність ідентичності* і її *позитивність* – ключові моменти для відчуття групою психологічної безпеки і стабільності (Солдатова, 1998). Ідентичність, з одного боку, це “інструмент” орієнтації особистості в соціумі, а з другого – її “результатом” є вибудовування особистістю як свого власного образу, так і образу групи (спільноти), до якої вона належить або, навпаки, не належить (Андреева, 2000). Ідентифікацію з групою (спільнотою) правомірно розглядати в трьох площинах: *когнітивній* (знання про власну належність до групи); *ціннісній* (наявність позитивних або негативних конотацій належності до певної групи чи спільноти; та *емоційній* (прийняття або “своєї”, або “чужої” групи на основі двох перших показників) (там само).

Ідентичність, за Г. Андреевою, – центральний елемент самосвідомості, пов’язаний із самопізнанням (відповіддю на запитання “Хто я?”), а також з усвідомленням свого місця в системі суспільних відносин. Саме в такому контексті найчастіше використовують термін “самоідентифікація”

(Андреева, 2000). Водночас самоусвідомлення людини і презентація себе іншим є важливою умовою комунікації та конструктивної взаємодії людей.

Ми також спиралися на ідею Р. Дженкінса (Jenkins, 1996) про виокремлення та необхідність розрізнення двох видів соціальної (та національної і громадянської як її видів) ідентичності: 1) *номінальної* (формальної) ідентичності, що відбиває “зовнішній бік” ідентичності, її назву, найменування, і 2) так званої *віртуальної* ідентичності, яка відображає реальне переживання, утілене в цій ідентичності, її *змістове* наповнення (більш вдалою назвою цього виду ідентичності, на нашу думку, є “втілена” або “суб’єктивно втілена”). Вона розкривається через системи смислів людей, особливості інтерпретацій, специфіку репрезентацій тощо (Jenkins, 1996). Зауважимо, що врахування цього аспекту є важливим, тому що: 1) наголос робиться на тому, що люди можуть самовизначати себе однаково, “поділяти” одну й ту саму номінальну ідентичність, проте її змістове наповнення може суттєво відрізнятися – для кожного вона може мати різний сенс, спричинювати різні дії, вчинки, способи (стратегії) поведінки тощо (Jenkins, 1996; Гнатенко, & Павленко, 1999); тобто громадяни, маючи однакову номінальну ідентичність, можуть інтерпретувати, розуміти, “наповнювати” її по-різному, “вкладати в неї” різні смисли (які так само продукуються, інтерпретуються, узгоджуються, уточнюються тощо в процесі комунікації); 2) звертається увага на те, що зміни на рівні віртуальної (точніше – суб’єктивно втіленої) ідентичності з часом можуть призводити до змін у номінальній, і навпаки – зміни на номінальному рівні можуть у подальшому вплинути й на так звану віртуальну ідентичність (там само). На відмінність між реальною (емпіричною) і формальною (логічною) ідентичностями вказував і В. Хьосле (Хесле, 1994), аналізуючи кризи індивідуальної і колективної ідентичності. Отже, існують певні відмінності, розбіжності між означенням поширених у суспільстві категорій і тим змістом, який у них “вкладає” особистість у процесі самоідентифікації.

Саме тому предметом нашої особливої уваги стало виявлення особистісних смислів молоді, які репрезентують та обумовлюють національну і громадянську самоідентифікацію сучасного студентства. Проводячи дослідження, ми, безперечно, враховували, що різні методи дають можливість виявляти матеріал різного ступеня усвідомлення респондентами. Так, для вивчення “глибинної мови” респондентів, малоусвідомлюваних пластів їхньої свідомості та самосвідомості якнайкраще підходять, на нашу думку, проєктивні методики (Скнар, 2017).

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із завдань емпіричного дослідження було визначення особистісних смислів і конструктивів самосвідомості студентства, що описують молодіжний дискурс грома-

дянської та національної ідентичності. Для його реалізації було застосовано авторську модифікацію методики незавершених речень, розроблену спеціально для цілей цього дослідження.

Підкреслимо, що застосування якісної методології дає змогу отримати масив інформації, що відповідає категоріальному апарату респондентів, а також дібрати, виокремити спектр конструктів, представлених у самосвідомості молоді, що вичерпно описують досліджувану тему. Для нас важливим було те, що ці конструкти відображають саме дискурс сучасної молоді (її уявлення, переживання, ставлення, очікування, настановлення); вони ніби оприявнюють “глибинну мову” респондентів. Вважаємо, що самі варіанти відповідей (зокрема отриманих у результаті застосування методики незавершених речень) правомірно розглядати як тематично організовані фрагменти наративів, що вичерпно відображають молодіжний дискурс національної і громадянської ідентичності та дають змогу отримати більше даних про глибинні особливості досліджуваного предмета.

Спираючись на теоретичну модель дослідження і на розуміння структури самосвідомості як єдності самопізнання (уявлення про себе) і самоставлення, було визначено п'ять основних тем. Кожна з них розкривалася за допомогою трьох речень, які респонденти мали спонтанно, асоціативно завершити, дописати. При цьому пропонувалося писати перше, що спадає на думку. Для того щоб уникнути соціально бажаних відповідей, в інструкції окремо зазначалося, що правильних і неправильних відповідей немає. До анкети було включено також два контрольні запитання, порівняння відповідей яких зі змістом основного блоку давало змогу відсіяти анкети з нещирими висловлюваннями.

На даному етапі в емпіричному дослідженні взяли участь 128 респондентів – студенти гуманітарних спеціальностей двох київських вишів (вік – від 17 до 22 років). Для обробки первинних емпіричних даних застосовувалися процедури кількісно-якісного контент-аналізу відповідей респондентів. На основі аналізу, систематизації та узагальнення відповідей респондентів було виокремлено конструкти та особистісні смисли самосвідомості молоді, що вичерпно репрезентують молодіжний дискурс громадянської та національної ідентичності студентства.

У цій публікації з огляду на обмежений обсяг статті ми представимо лише окремі результати нашого дослідження. Зупинимося передусім на аналізі та порівнянні даних (відповідей респондентів), що стосуються 1) загального ставлення до себе як українця (представника політичної нації) та 2) ставлення до себе як громадянина своєї країни.

Визначено конструкти, які обумовлюють *національне самовизначення* сучасних студентів (як представників політичної нації): *етнокультурна належність* (повага до національних традицій, звичаїв, культури;

спадкоємність і належність; знання й спілкування державною мовою; проживання на території України), *позитивні настановлення щодо своєї політичної нації* (любов до своєї країни; гордість за свою історію, країну, людей та оптимістичне бачення майбутнього), *громадянська й особистісна суб'єктність* (дії на благо своєї держави та людей; відчуття себе громадянином, особистістю, суб'єктом власного життя, патріотом).

Виокремлено конструкти самосвідомості, що репрезентують *національні самовідчуття* молоді, а саме: власне *національні почуття* (гордість і гідність; смуток, сум, туга, скорбота; біль; сором; злість і незадоволення; занепокоєння, неспокій і відчай; сумніви й невизначеність) та *відчуття себе в державі* (відповідальність і обов'язок; готовність діяти і патріотизм; зв'язок (відчуття зв'язку з предками, народом, людьми одного менталітету, культурою, країною тощо); незахищеність та об'єктне самоставлення).

Розгляньмо відтак студентський контент, що стосується *загального ставлення до себе як громадянина* своєї країни.

Конструктами самосвідомості, що визначають *громадянську самоідентифікацію* студентства, можна вважати: *номінальне громадянство* (за фактом народження, проживання і громадянства), *етнокультурні ознаки* (повага до українських традицій, звичаїв, їх дотримання; шанування культури; знання мови й історії), *позитивно заряджені емоційні ставлення* до членства в громаді й державі (пишання своїм походженням; гордість; любов до своєї країни, уболівання за неї; віра в краще майбутнє; повага до свого народу і гордість за його здобутки), *громадянські чесноти* (виконання свого громадянського обов'язку; законслухняність; громадянська відповідальність) та *суб'єктність* (власний внесок у розвиток країни, прагнення покращити життя в країні).

Встановлено, що молодь, визначаючи себе як громадянина, оперує конструктом *обов'язку* (дотримуватися законів держави та етично-моральних норм і правил; бути патріотом та підтримувати національну ідентичність; виконувати обов'язки громадянина; жити, вчитися і працювати на благо країни та людей; бути відповідальним і небайдужим), який зазвичай констатується, проте його зміст не конкретизується. Водночас бути громадянином для українських студентів означає, на жаль, *проблемне життя і негаразди* (бути втягнутим у бюрократичну систему; підкорятися безглуздим законам; нелегально працювати; утікати від проблем; жити бідно тощо).

Важливо також розглянути ставлення сучасної студентської молоді до свого майбутнього в державі. Як відомо, *самопроекція в майбутнє* (уявлення про себе і самореалізацію в державі, зв'язок (чи його відсутність) свого майбутнього з майбутнім держави, надії і страхи щодо

свого майбутнього в державі) – один із ключових показників національної самоідентифікації (Жадан, 2017).

Конструкти самосвідомості студентства, що стосуються прогнозування його *самовідчуття в майбутньому*, згруповані навколо 1) “універсальних” бажаних станів (щастя, впевненості в завтрашньому дні) та 2) “спеціалізованих” соціально-психологічних потреб молоді, тих, що формуються в контексті відносин із державою (потреба відчувати себе повноправним громадянином, потреба почуватися безпечно і захищено, потреба переживати гордість за державу і задоволеність владою, потреба в цінностях свободи і незалежності, а також потреба сприймати себе як суб’єкт/об’єкт суспільного життя). Можна припустити, що вищезазначені “спеціалізовані” потреби на сьогодні не є задоволеними (або ж задоволені лише частково).

Аналіз конструктів самосвідомості студентської молоді, які репрезентують *сподівання щодо власної спроможності діяти в майбутньому*, показав, що вони також пов’язані з двома основними темами: 1) реалізація потенціалу суб’єктності – як суспільно-політичної, громадянської, так і особистісної (діяти для покращення життя в країні та ініціювати зміни); 2) реалізація потреб (ідеться про можливість забезпечувати матеріальні потреби, самореалізуватися, бути здатним відстоювати права громадянина (що є цінністю правової держави), ставитися до держави більш позитивно (потреба в позитивній оцінці держави); зберігати етнокультурні ознаки) та виявляти бажання жити по-іншому.

З’ясувалося, що зміст громадянської ідентичності насичений переважно смислами, пов’язаними із владою, державою, і навантажений негативно зарядженими емоційно-оцінними ставленнями молоді. Водночас практично не актуалізовані смисли, пов’язані з громадою, громадянською спільнотою, взаємодією з іншими громадянами тощо.

Висновками, отриманими завдяки проведеному емпіричному дослідженню, ми скористалися, щоб окреслити ймовірні напрями трансформування комунікативних практик розвитку національного і громадянського самоусвідомлення сучасної студентської молоді. Отже, такими напрями трансформування комунікативних практик розвитку самосвідомості студентської молоді є:

1) *активізація потенціалу громадянської суб’єктності молоді*, що передбачає: розвиток практик громадянської та особистої відповідальності (усвідомлення для себе наслідків власних дій/бездіяльності); рефлексія змісту власної громадянської відповідальності; усвідомлення міри своєї відповідальності – на що я можу впливати; на що потрібно впливати (приміром, домагатися введення механізму контролю влади) – та пошук способів і ресурсів утілення, у т. ч. через практики єднання з іншими громадянами; рефлексія наявних і розвиток громадянських компетенцій мо-

лоді; усвідомлення наслідків (для себе, для інших, для суспільства в цілому) патерналістських настановлень та очікувань;

2) *актуалізація особистісних смислів громадянської ідентичності*, пов'язаних із громадою, громадянським середовищем, взаємодією з іншими громадянами;

3) *рефлексія сенсів громадянської самореалізації* в різних сферах соціальної взаємодії задля пошуку, усвідомлення та увиразнення смислів самоідентифікації. Адже громадянину для того, щоб віднайти своє місце в соціумі, громаді, суспільстві, потрібно мати доволі чітке уявлення про процеси, що відбуваються в суспільно-політичному, громадянському середовищі. Водночас важливими чинниками є усвідомлення значущості власного внеску у функціонування громадянського суспільства; розуміння своєї відповідальності за якість реалізації власних прав і свобод; усвідомлення переваг самоорганізації та самоврядування, цінності свободи як запоруки громадянської самореалізації; розуміння сенсу громадянської ініціативності, “включеності” (Що я можу зробити? Навіщо? Що це мені дасть? Що я і громада/суспільство з цього отримає?) тощо.

Висновки. Емпіричним шляхом встановлено конструкти, які визначають національне самовизначення студентів як представників політичної нації: етнокультурна належність, позитивні настановлення щодо своєї політичної нації, суб'єктні настановлення. До конструктів самосвідомості студентства, що обумовлюють його національне самоусвідомлення, віднесено національні почуття та відчуття себе в державі.

Дискурс громадянської ідентичності студентства презентується через конструкти номінального громадянства, етнокультурних ознак, позитивного емоційного ставлення до членства в громаді й державі, до громадянських чеснот та суб'єктності. З'ясовано, що молодь, визначаючи себе як громадянина, оперує конструктом “обов'язку”, який зазвичай констатується, проте його зміст не конкретизується. Бути громадянином для українських студентів означає разом з тим “проблемне” життя і негаразди.

Виявлено, що самоусвідомлення своєї національної ідентичності в комунікативних практиках молоді артикулюється переважно в конструктах національних почуттів і переживань, а громадянської – у конструктах обов'язків та функцій.

Конструкти самосвідомості студентів, що стосуються прогнозування їхнього самовідчуття в майбутньому, згруповані навколо: 1) “універсальних” бажаних станів і 2) “спеціалізованих” соціально-психологічних потреб студентства (тих, що формуються в контексті відносин із державою). А конструкти самосвідомості студентської молоді, що репрезентують сподівання щодо власної спроможності діяти в майбутньому, сфокусовані навколо: 1) реалізації потенціалу суб'єктності (як суспільно-політичної, громадянської, так і особистісної) та 2) можливості

задоволення потреб (матеріальних, соціальних, самореалізації, цінностей правової держави та ін.).

Зауважено тенденцію переважання (хоч і не значного) негативно забарвленої оцінки студентством власного майбутнього в Україні над позитивною.

Список використаних джерел

- Андреева, Г. М. (2000). *Психология социального познания*. Москва: Аспект Пресс.
- Гнатенко, П. И., & Павленко, В. Н. (1999). *Идентичность: философский и психологический анализ*. Киев.
- Жадан, І. В. (2017). Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття та показники. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 60–68.
- Литвинова, А. С. Политическое и гражданское образование как коммуникативные практики. Взято из <http://Elibrary.ru>.
- Лукьянова, Н. А. (2014). Признаки коммуникативных практик deliberative политики. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, 3 (27), 97–103.
- Луман, Н. (2004). *Общество как социальная система*. Москва: Логос.
- Солдатова, Г. У. (1998). *Психология межэтнической напряженности*. Москва: Смысл.
- Скнар, О. М. (2016). Комунікативні практики розвитку самосвідомості особистості: визначення та підходи до розуміння. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 38 (41), 102–112.
- Скнар, О. М. (2017). Модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 179–189.
- Скнар, О. М. (2017). Потенціал проєктивних методик у формуванні політичної картини світу молоді: посібник. Київ: Міленіум.
- Хесле, В. (1994). Кризиси індивідуальної й колективної ідентичності. *Вопросы философии*, 10, 112–123.
- Jenkins, R. (1996). *Social identity*. London: Routledge.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In Austin, William G.; Worchel, Stephen (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (2nd ed.) (pp. 7–24). Chicago: Nelson-Hall.

References

- Andreyeva, G. M. (2000). *Psikhologiya sotsialnogo poznaniya* [Psychology of social cognition]. Moscow: Aspect Press. (in Russian)
- Gnatenko, P. I., & Pavlenko, V. N. (1999). *Identichnost: filosofskiy i psikhologicheskiy analiz* [Identity: philosophical and psychological analysis]. Kyiv. (in Russian)
- Zhadan, I. V. (2017). Empyrychne doslidzhennia osoblyvostei hromadianskoi ta natsionalnoi samoidentyfiktsii molodi: bazovi poniattia ta pokaznyky [Empirical study of peculiarities of civic and national self-identification of youth: basic concepts and

indicators]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 39 (42), 60–68. (in Ukrainian)

Litvinova, A. S. *Politicheskoye i grazhdanskoye obrazovaniye kak kommunikativnyye praktiki* [Political and civic education as communicative practices]. Retrieved from: <http://Elibrary.ru>.

Lukyanova, N. A. (2014). *Priznaki kommunikativnykh praktik deliberativnoy politiki* [Signs of communicative practices of deliberative politics]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya* [Announcer of the Tomsk state university. Philosophy. Sociology. Political science], 3 (27), 97–103. (in Russian)

Luman, N. (2004). *Obshchestvo kak sotsialnaya sistema* [Society as a social system]. Moscow: Logos. (in Russian)

Soldatova, G. U. (1998). *Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti* [Psychology of inter-ethnic tensions]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Sknar, O. M. (2016). *Komunikatyvni praktyky rozvytku samosvidomosti osobystosti: vyznachennia ta pidkhody do rozuminnia* [Communication practices of self-consciousness as a factor of youth national and civic self-identification: definition and approaches to understanding]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 38 (41), 102–112. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2017). *Model empyrchnoho doslidzhennia komunikatyvnykh praktyk rozvytku samosvidomosti yak chynnyka hromadianskoi ta natsionalnoi samoidentyfikatsii molodi* [The model of empirical research of communicative practices of self-consciousness development as a factor of civic and national self-identification of youth]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 179–189. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2017). *Potentsial proektyvnykh metodyk u formuvanni politychnoi kartyny svitu molodi*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Khesle, V. (1994). *Krizisy individualnoy i kollektivnoy identichnosti* [Crises of individual and collective identity]. *Voprosy filosofii*, 10, 112–123. (in Russian)

Jenkins, R. (1996). *Social identity*. London: Routledge.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In Austin, William G.; Worchel, Stephen (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (2nd ed.) (pp. 7–24). Chicago: Nelson-Hall.

Oksana M. Sknar. Discourse of civic and national identity: constructs of youth self-awareness

The article discusses the basic constructs of the youth self-awareness resulted from the findings of the empirical research. The constructs are actualized in the communication process and determine student national and civic self-identification. Among the constructs that represent student national self-determination are ethno-cultural affiliation, positive attitudes to one's political nation, civic and personality subjectivity. The youth articulate awareness of their national identity predominantly in the constructs of national feelings, and their civic identity is manifested in the constructs of duties and functions. The self-awareness constructs that determine student civic self-identification are nominal citizenship (formally linked to the place of birth and residence), ethno-cultural attributes, positive emotional attitude to belonging to the community and the state, civic virtues and subjectivity. The content of civic identity mainly encompasses meanings associated with authorities and state, and is imbued with the negatively

charged emotionally evaluative attitudes of the youth. At the same time, the meanings connected with local and civic communities as well as interaction with other citizens are hardly actualized. In view of the findings presented above the author suggests the following trends of transformation of the student communication practices promoting their self-awareness development: activation of the civic subjectivity potential; actualization of individual meanings of civic identity and awareness of the potential of communication practices for self-knowledge and one's identity construction.

Key words: youth, civic identity, national identity, self-awareness constructs, practice of self-knowledge, self-concept, communication.

Череповська Н. І., м. Київ

РОЗВИТОК ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДІ ПСИХОЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ МЕТОДИКИ “МЕДІАКЛУБ”

Патріотизм розглядається як динамічна якість особистості, що зумовлюється зовнішніми чинниками, зокрема особливостями конкретного історичного етапу розвитку суспільства. Медіаграмотність і критичне мислення особистості, які є психологічним імунітетом особистості проти деструктивних інформаційних впливів та запорукою збереження її національної ідентичності в умовах інформаційної війни, визначаються як когнітивні інструментальні якості патріота. Представлено медіапсихологічні ресурси, зокрема методику “Медіаклуб”, за допомогою яких можна розвивати патріотизм молоді і патріотичні якості особистості. Показано, як за рахунок зміни процедури зазначеної методики вдалося розширити її можливості. Так, до “традиційного” і “рольового” форматів проведення медіаклубу додано модифікований “інтерпретаційний” підхід візуальної соціології, суть якого полягає в різноманітних підходах до інтерпретації сприйнятого. Крім того, розроблено “ідентифікаційний” варіант проведення медіаклубу, учасники якого ототожнюють себе з героєм фільму, а потім рефлектують власні емоції, почуття, аналізують думки, викликані цим “перевтіленням”. Звертається увага на те, що медіаклуб у форматі “стоп-кадр” як зупинення рухомого зображення дає змогу більш детально проаналізувати попередній фрагмент або ключовий кадр фільму. “Ілюстративний” формат медіаклубу передбачає використання “нарізок” з різних фільмів, які ілюструють сюжети однієї теми. Обстоюється доцільність цього формату для засвоєння певної теми, проведення дискусії.

Ключові слова: патріотизм особистості, нові інструментальні якості патріота, медіапсихологічні засоби, методика медіаклуб, нові формати проведення медіаклубу.

Постановка проблеми. Актуальність розвитку патріотизму молоді, українізації регіонів країни обумовлена не тільки консолідацією нації, реінтеграцією українського суспільства в цілому, а й потребою забезпечення патріотично-виховного процесу новими, ефективними засобами. Проблема патріотичного виховання, яке часто-густо здійснюється за старими, радянськими методичними шаблонами, потребує свого розв’язання саме за допомогою нових/оновлених засобів впливу на особистість. Вважаємо, що ресурси психології загалом і медіапсихології зокрема здатні забезпечити патріотично спрямований виховний процес інноваційним методичним інструментарієм.

Аналіз публікацій, останніх досліджень та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Проблемою засобів виховання патріотизму української молоді як любові до Батьківщини переймалося бага-

то видатних осіб. Так, у першій половині ХХ ст. українські мислителі та ідеологи Д. Донцов (1936), З. Коссак (Стасюк, 2008) і С. Ленкавський (Стасюк, 2009) основним методом патріотичного виховання молоді вважали *гартування тіла і духу*, тобто розвиток саморегуляції особистості на фізичному і світоглядному рівнях. Педагог Г. Ващенко (1954) пропонував метод спрямованого *усвідомлювання* дитиною належності до своєї нації, її історії, культури відповідно до її віку: від природного, “стихийного”, закладеного з дитинства, до “свідомого” патріотизму. Б. Заклинський (2015) одним із методів формування патріотизму вважав *національне самовизначення* особистості: “Українець той, хто причисляє себе до українців”, тобто це процес свідомої ідентифікації особистості з нацією, незважаючи на її етнічне походження (с. 7). Видатні педагоги К. Ушинський (1983) і В. Сухомлинський (1990) мали схожі погляди на виховання патріотизму в учнів – через *призвичаєння їм любові* до рідного краю, природи, народної творчості тощо.

У незалежній Україні питанням патріотизму практично до останнього часу не переймалися ні влада, ні освітяни, ні кіномитці: першим це було не вигідно і непотрібно, у других не було мотивації й стимулу, треті, за рідкісним винятком, не мали ані коштів, ані бажання. Анексія Криму, війна на Донбасі стали логічним наслідком цього ганебного явища. Наразі проблема патріотизму як соціокультурного феномена нарешті зрушила з місця і стала об’єктом уваги психолого-педагогічних наук. Питання виховання патріотизму, громадянських якостей молоді привертало і привертає увагу таких українських спеціалістів, як І. Бех, П. Вербицька, Н. Волошина, П. Гнатенко, О. Жаровська, О. Киричук, В. Матяшук, Н. Михальченко, В. Павленко, А. Погрібний, Ю. Руденко, Н. Снопко, С. Таглін, К. Чорна, О. Шестоपालук та багато інших. На державному рівні актуальність проблеми виховання патріотизму знайшла своє відображення в таких документах, як Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (2011), Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015), Указ Президента України від 13 жовтня 2015 р. “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки”.

Мета статті: представити розширені можливості оновленої методики “Медіаклуб” для розвитку патріотизму молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Патріотизм за своєю соціокультурною, психологічною природою є динамічним феноменом, який формується, розвивається, зміцнюється або гальмується, тобто постійно трансформується, модифікується під впливом різноманітних зовнішніх чинників. На думку Д. Донцова (1936), у вихованні патріотизму молоді завжди потрібно звертати увагу на те, *що* в цю історичну хвилину є важливим і затребуваним у суспільстві, *що* є важливим на часі в цілому

(с. 60). Ми вважаємо за потрібне розвинути, поглибити цю ідею постійного оновлення змісту патріотичного виховання і набуття особистістю актуальних патріотичних якостей, які відповідали б конкретному історичному періоду розвитку українського суспільства.

В умовах розвитку інформаційних технологій, безпрецедентного розмаїття засобів масової інформації та розширення меж кіберпростору, а також ведення тотальних інформаційних воєн вважаємо, що:

1) новою когнітивно-інструментальною якістю патріота має стати особиста *медіаграмотність*, головним елементом якої є *самостійне мислення* (Череповська, 2017);

2) на формування патріотичних переконань, цінностей і смислів молоді нині вагомий, як ніколи раніше, але стихійний вплив мають телебачення, інтернет, інші візуальні, аудіовізуальні медіазасоби, тобто кіберпростір у цілому.

Отже, медіаграмотність патріота, як система знань, навичок, умінь, здатна забезпечити його вільне функціонування в новому суспільстві, оптимальну взаємодію з інформаційним простором. Зі свого боку розвинене самостійне, критичне мислення патріотичної молоді підсилює її імунітет проти деструктивних інформаційних впливів, є запорукою збереження нею своєї національної ідентичності в умовах інформаційної війни.

Водночас зростає роль патріотичного медіаконтенту як способу соціалізації молоді, набуття нею опосередкованого цим контентом патріотичного досвіду. Саме перегляд гарного фільму, участь у його масовому обговоренні в чатах, коментарях, форумах, повторний перегляд стрічки або її улюблених фрагментів в онлайн-овому домашньому режимі можуть справити потужний вплив на формування патріотичної особистості. Щоб результатом перегляду стали не тільки емоції, враження, а й усвідомлення нових цінностей і смислів, молодь треба цілеспрямовано навчати психологічно грамотно *дивитися* медіаконтент і *бачити* його приховані смисли.

Наша ідея збагаченого розвитку патріотизму полягає в застосуванні медіапсихологічних ресурсів (наприклад, аудіовізуальних технологій і художнього патріотичного медіаконтенту), у засвоєнні молоддю таких основних умінь і навичок медіаграмотності, як *рефлексія емоцій і почуттів* щодо сприйнятого, його *критичне осмислення* і *переосмислення*, у розвитку здатності до *самостійного оцінювання* медіаконтенту, а також умінь віднаходити для себе *новий смисловий досвід* у переглянutoму медіаконтенті (Череповська, 2017).

Оптимізувати процес виховання патріотизму молоді, стимулювати розвиток його нової якості – медіаграмотності – можна за допомогою методики “Медіаклуб”. У чому суть цієї методики? По-перше, образно-смисловий формат фільму вже сам по собі є неабияким агентом впливу на емоційно-почуттєву сферу особистості. По-друге, аналіз переглянutoї

стрічки формує навички й уміння медіаграмотності: здатність до аналітичної роботи, критичне осмислення сприйнятого, його творче переосмислення тощо. По-третє, спільне обговорення стрічки патріотичного змісту формує не тільки уміння висловлювати свою думку, коректно поводитися під час дискусії, а й свідомий, “розумний” патріотизм, який є передумовою готовності до конструктивних патріотичних дій і вчинків.

Розширення можливостей методики медіаклубу. Зазначена методика “базується на проблемних, евристичних, дискусійних формах навчання, які стимулюють розвиток критичного мислення й творчі здібності аудиторії щодо сприймання, інтерпретації та аналізу медіатекстів. В основу занять покладено принцип інтерактивності – власної активної участі і групової взаємодії, активного обговорення у формі діалогу з дотриманням стилю співробітництва в спілкуванні. Групове обговорення будується на закономірностях динаміки групи із врахуванням специфіки прийняття групового рішення та створення спільного творчого продукту” (Голубева, Мироненко, & Стерденко, 2014, с. 5).

Медіаклуб, який можна розглядати певною мірою і як кінотренінг, – це методика, яка для реалізації різних цілей (формування візуальної медіакультури особистості, розвитку медіаграмотності школярів, стимулювання посттравматичного зростання ветеранів війни, формування професійних, менеджерських навичок тощо) широко застосовує кіно, відео та інший візуальний матеріал з медіа, а також використовує медіапсихологічні засоби оптимізації взаємодії людини із сучасною візуальною медіакультурою (Трусь, 2011; Череповська, 2017).

Структура методики проведення медіа клубу. Методикою передбачено *процесуальну* і *результативну* частини. Процесуальна частина охоплює підготовчий етап (вступне слово, план роботи) і етап реалізації (перегляд відеоматеріалу, рефлексія емоцій і почуттів щодо сприйнятого, його аналіз, оцінювання і обговорення/дискусія). Результативна частина – це етап завершення (підбиття підсумків як переосмислення сприйнятого, фіксація нового – отриманого в ході перегляду, аналізу та обговорення).

За рахунок поглиблення процесуальної частини методики вдалося розширити її можливості, зокрема збільшити кількість використовуваних форматів. Розгляньмо останні більш детально.

1. Так званий *традиційний* формат проведення медіаклубу. Його трискладова структура – вступ, основна частина, завершення – зберігається в інших інноваційних форматах проведення методики (Голубева, 2014; Трусь, 2011; Череповська, 2017).

2. *Рольовий* формат медіаклубу передбачає аналізування переглянутого учасниками медіаконтенту з позицій певних ролей. Ролі призначаються/обираються на підготовчому етапі перед переглядом і презентують такі підходи спрямованого сприймання й обговорення фільму:

“глядацький” – у процесі перегляду забезпечує цілісне, безпосереднє сприйняття медіапродукту, зосередженість на власних переживаннях та емоціях, які стимулюють зацікавленість у його перегляді; акцент робиться на з’ясуванні того, “які думки та почуття виникли”;

“авторський” – реалізує такий тип сприймання медіатексту, який визначає позиції його творця(-ів) і має виявити головну думку, мету твору, а також яким чином вони реалізовувалися; “авторське” сприймання передбачає розкриття таких питань, як: “що хотів сказати автор?”, “у який спосіб автор доніс свою думку до аудиторії?”, “які художні, технічні засоби він застосовував?”, тобто акцент робиться на тому, “як це зроблено”;

“експертний” – реалізує інший тип сприймання медіатексту, який здійснюється з позиції експерта-спостерігача або групи спостерігачів; це настановлення глядача на свідомо контрольований, неупереджений, безоцінковий перегляд, що гарантує об’єктивний підхід до аналізу запропонованого медіатексту (у роботі цієї команди глядачів бере участь модератор); акцент робиться на аналізі та критичному, аргументованому оцінюванні медіаконтенту.

У ході спільного обговорення переглянутого фільму спочатку висловлюються *“глядачі”*, потому – *“автори”* і насамкінець – *“експерти”*.

“Глядацька” експертиза медіатексту, який виноситься на розсуд аудиторії, здійснюється у вільному форматі: емоційному, аналітичному, змішаному – не обов’язково послідовно. Відтак “автори” розкривають способи реалізації задуму фільму: коментують внесок режисера, сценариста, оператора, звукорежисера, акторів. “Експертні” оцінки вислуховуються наостанок. “Експерти” аналізують та узагальнюють усе вищесказане, уточнюють, коментують, відповідають на запитання аудиторії.

3. Інтерпретаційний формат запозичено з аналізу світлин у рамках візуальної соціології (Штомпка, 2007) та модифіковано до потреб перегляду фільмів. Суть формату полягає в застосуванні різних інтерпретаційних підходів сприйнятого, щоб уможливити всебічний аналіз візуального медіатексту загалом і художнього патріотичного медіаконтенту зокрема. Розподіл інтерпретаційних підходів щодо перегляду та аналізу фільму між учасниками здійснюється також на підготовчому етапі.

Перелік інтерпретаційних підходів досить широкий. Серед них гуманістичний, соціальний, психологічний, історичний, “культурологічний”, естетичний, патріотичний та ін. Розгляньмо найбільш поширені.

Гуманістичний підхід дає змогу інтерпретувати медіатекст з позиції його автора(-ів): “Чому режисер зняв саме цей фільм?”, “Чому оператор такий-то епізод зняв у такий спосіб?”, “Що йому в цьому видалося цікавим, вартим уваги?”, “Що хотів сказати своїм фільмом режисер?” тощо. Гуманістичний підхід певним чином перегукується з “авторською” роллю попереднього формату медіаклубу, але смисловий акцент підходу

на відміну від попереднього формату “як це зроблено?” робиться саме на тому, “що хотіла сказати одна група людей (авторів) іншій (глядачам)?”.

Підхід *соціальної взаємодії* передбачає відображення у фільмі проблем соціуму; підхід інтерпретує відображену у фільмі подію як візуалізований аспект реального суспільного життя; аналізує і розкриває різні типи соціальної взаємодії в заданому медіаконтенті: “спілкування індивідуалізоване”, “поруч, але не разом”, “велика група, але єдина та згуртована”, “дружні групи”, “ворожі групи”, “протистояння/конфлікт” тощо.

Психологічний підхід дає змогу акцентувати увагу на переживаннях героїв, їхніх мотивах, діях, вчинках, подвигах; реконструювати психологічний стан героя або, наприклад, провести паралель між психологічними переживаннями героїв минулих історичних подій і світосприйняттям, переживаннями сучасників у схожих ситуаціях.

Культурологічний підхід допомагає сфокусувати увагу на культурному аспекті медіатексту. Так, культурне тло, архітектура, символіка, одяг, що потрапляють у кадр, можуть розкрити, уточнити, інформаційно збагатити культурний контекст події; культурологічний підхід інтерпретує співвіднесення дії фільму з відображеними в ньому навколишніми предметно-культурними, технічними, політичними, економічними реаліями.

Історичний інтерпретаційний підхід полягає в тому, що будь-які медіатексти, і художні стрічки у тому числі, аналізуються з урахуванням відображених історичних, біографічних подій; висувається гіпотеза значущості впливу минулих подій на перебіг подій сучасності, сучасних подій – на майбутні; з’ясовується питання історичної достовірності сюжету, можливих неточностей, причина цих відхилень (задум автора або ж його некомпетентність).

Естетичний підхід розглядає візуальний медіатекст крізь призму його художності, образної цінності; допомагає розрізняти медіапродукцію за категоріями: “фільм-товар” як зразок масової культури (таких фільмів більшість); “фільм-пропаганда”, що також має “право на життя”, особливо в історичних, воєнно-патріотичних контентах; “фільм-твір” – мистецький твір високого художнього гатунку тощо.

У контексті проблематики патріотичного виховання молоді за допомогою медіаресурсів маємо зазначити, що дидактичний матеріал у медіаформаті художніх фільмів, як правило, має пропагандистський характер. Проте для перегляду важливо добирати такі стрічки, в яких пропаганда є збалансованою – не переважає над змістовим, образним наповненням. Так, переважна більшість передвоєнних, воєнних і повоєнних стрічок радянського кінематографа 30-40-х років минулого століття “хворіла” на пафос і домінування ідеологічної пропаганди. Значно меншою мірою “проступає” пропаганда в перших стрічках незалежної України

90-х років. Згадаймо фільми режисера Олесея Янчука, зокрема “Нескорений” (2000, Україна-Канада), “Залізна сотня” (2004, Україна) та ін. Прикладом пропорційної, вираженої пропаганди можуть бути художні фільми “Далекий постріл” (режисер – В. Шалига, 2005, Україна), “Кіборги” (режисер – А. Сеїтаблаєв, 2017, Україна), “Американський снайпер” (режисер – К. Іствуд, 2014, США).

Патріотичний інтерпретаційний підхід концентрує увагу на поведінці, висловлюваннях, учинках кіногероїв з позиції їхньої любові до Батьківщини; передбачає виявлення репрезентованих у фільмі складових патріотизму особистості (емоційної, розумної/свідомої, дієвої).

Медіапсихологічний підхід дає змогу визначити різноманітні технології впливу на емоції, свідомість перцепієнтів; уточнити найбільш “ефективні” (візуальні, звукові, музичні) моменти та прийоми, за допомогою яких здійснюються психологічні ефекти впливу на глядача.

Інтерпретаційні підходи в реалізації методики медіаклубу допомагають аналізувати медіапродукт з різних боків, що дає змогу осмислити його більш багатогранно: глибше розкрити суть змісту, усвідомити очевидні і приховані смисли, побачити буденне в незвичному ракурсі.

4. Ідентифікаційний формат медіаклубу передбачає специфічний підхід свідомого “ототожнення” глядача з кіногероєм (не обов’язково головним) і “проживання” ним сюжетної лінії фільму в процесі перегляду. Цей формат ніби схожий із психологічним інтерпретаційним підходом, описаним вище, проте має суттєву відмінність. Якщо психологічний підхід в аналізі фільму здійснюється з позиції зовнішнього спостерігача, то ідентифікаційний передбачає можливість подумки поставити себе на місце кіногероя, “прожити” його життя і зіставити репрезентовану психологічну модель персонажа з проявами власних аналогічних переживань у заданому сюжеті. Суть підходу полягає в тому, щоб відчувати “зсередини” емоції, мотиви поведінки іншого (кіногероя) і, можливо, подумки щось “змінити” (на кшталт “на його місці я б...”), дещо “запозичити” для себе на майбутнє або категорично “не погодитися” з учинком героя (“ніколи в житті так не чинитиму”). Також важливо поділитися/обмінятися своїми враженнями і відчуттям від “зроблених учинків” з іншими учасниками групи. Пропозиція модератора щодо ідентифікації учасників медіаклубу з кіногероями фільму також здійснюється на підготовчому етапі: кожен може обрати будь-якого персонажа або декількох. Під час обговорення цікавим і корисним буде саме обмін враженнями щодо “проживання життя кіногероя” різними глядачами. Такий формат медіаклубу варто проводити з учасниками не на перших заняттях, а коли вони вже мають досвід участі в медіаклубі або ж знайомі між собою.

Модератору важливо давати учасникам настановлення на майбутнє щодо формування в них ментальної звички – *наслідування* позитивних рис

характеру персонажа, який сподобався, його поведінки, вчинків. Крім того, надалі в певних ситуаціях *моделювати власну поведінку*, взоруючи на улюбленого героя.

Як зазначалося вище, трискладова структура проведення медіаклубу (етапи підготовки, реалізації та завершення) є незмінною для всіх його форматів. Проте в наступних двох форматах – “Стоп-кадр” та “Ілюстрація” – процесуальна частина на етапі реалізації (перегляд й обговорення) має відмінності технічного плану.

5. **“Стоп-кадр”** – формат медіаклубу, в якому прийом “стоп-кадр” застосовується у двох різних варіантах:

1-й варіант: у процесі перегляду *в потрібний момент модератор зупиняє фільм* і пропонує учасникам медіаклубу коротко проаналізувати тільки-но сприйнятий і зупинений епізод: він звертає увагу на певні речі, дещо коментує, а також заохочує інших до аналізування сприйнятого; таким чином модератор демонструє учасникам групи, як треба робити аналіз, узагальнення, дає приклад неупередженого ставлення до фільму тощо. Цей формат бажано проводити на перших заняттях для при звичання учасників до суті роботи у форматі медіаклубу.

2-й варіант: через різні причини *фільм переглядають заздалегідь* (у кінотеатрі або в домашніх умовах, наодинці чи з друзями). Робота медіаклубу розпочинається відразу після вступного слова модератора. Обговорення ключових моментів фільму починається з перегляду відповідного фрагмента. Потому модератор фіксує найбільш виразний кадр цього фрагмента як візуальний орієнтир для аналізування. (Для цього треба досконало знати медіатекст, щоб швидко знайти потрібне місце в стрічці і зробити “стоп-кадр”). По суті, переглянутий і зупинений фрагмент виконує роль ілюстрації – візуалізації обговорюваного. Таку версію “стоп-кадру” можна застосовувати як прийом аргументації в інших форматах медіаклубу.

Домашній/попередній перегляд може бути запланованим не лише через значну тривалість художньої стрічки, на спільний перегляд якої бракує часу, а й тоді, коли є потреба саме в розширеному її обговоренні – підготовленій дискусії.

6. **“Ілюстрація”**. Цей формат проведення медіаклубу на етапі реалізації найбільше відрізняється від усіх попередніх. Він набуває доцільності тоді, коли необхідно розкрити/засвоїти якусь нову або дослідити конкретну тему. Наприклад, якщо тема заняття або дискусії передбачає з’ясування таких актуальних і соціально гострих питань сьогодення, якот: “За що боролась Українська повстанська армія?”, “Роль національного прапора для вояків різних армій” тощо. Тому на підготовчому етапі акцент робиться саме на актуальності теми, яка буде обговорюватися. Особливість формату “ілюстрація” полягає в тому, що він не має на меті перег-

ляд однієї стрічки або її фрагментів. Навпаки, модератор згідно з планом роботи на кожне окреме питання теми почергово демонструє заздалегідь заготовлені “нарізки” (з кількох різних фільмів). Після демонстрації кожної “нарізки” відбувається коротке обговорення, розстановка смислових, емоційних акцентів. Потому – дискусія та узагальнення результатів.

Прийом “нарізки” як ілюстративний матеріал також можна застосовувати в інших форматах медіаклубу для повторного перегляду епізодів, які вважаються доказами, або є підставою для додаткового аналізу, або ж заохочують до дискусії тощо.

Результати впровадження методики “Медіаклуб: розвиток патріотизму молоді”. Впровадження методики “Медіаклуб: розвиток патріотизму молоді” відбувалося в рамках проведення практично орієнтованого навчально-методичного семінару для шкільних психологів м. Слов’янська та Слов’янського району Донецької області (19-21 грудня 2017 р.). Упровадження передбачало: *вступне слово* про актуальність патріотичного виховання молоді (бесіда з учасниками і міні-лекція на тему видів патріотизму); ознайомлення з *методикою проведення* медіаклубу; *безпосереднє проведення медіаклубу* з участю шкільних психологів: перегляд художньої стрічки патріотичного контенту “Далекий постріл” режисера В. Шалиги (2005, Україна), аналіз та обговорення в традиційному форматі медіаклубу. Також учасники ознайомилися з іншими форматами проведення медіаклубу: “рольовим”, “інтерпретаційним” підходами, “стоп-кадром” (перший варіант). Крім того, проводилося спостереження за висловлюваннями, поведінковою реакцією учасників медіаклубу, а наприкінці – коротке опитування, розроблене на основі методики оцінювання тренінгів (Кирпатрик, 2008).

Результати опитування учасників тренінгу (у кількості 20 осіб) показали, що: *емоційне задоволення* від проведення методики “Медіаклуб” отримала більшість (понад 90%) присутніх; *корисною* для себе визнали участь у тренінгу близько 90% учасників; *готовність упроваджувати* методику у свою практику виявило бажання майже 60% практичних психологів. Спираючись на отримані дані, можна зробити попередній висновок про те, що представлена методика “Медіаклуб” як один із засобів розвитку патріотизму молоді може розширити інструментальні можливості психологів і медіапедагогів.

Висновки

1. Розвиток патріотизму молоді, формування її переконань нині підпадають під стихійний вплив інформаційної (медіа- і кібер-) соціалізації. Тому важливою якістю патріота цифрової доби є розвинена інформаційна медіаграмотність особистості, самостійне, критичне мислення передусім.

2. Патріотизм молоді і її медіаграмотність можна розвивати за допомогою методики медіаклубу, суть якої полягає в актуалізації впливу

медіаконтенту на емоційну сферу людини; у систематичному аналітичному опрацюванні сприйнятого; у спільному обговоренні фільму, яке стимулює усвідомлення учасниками групової роботи патріотичних цінностей і смислів.

3. Модифікована, оновлена методика збагачує і поглиблює програму розвитку патріотизму, сприяючи розширенню психологічних, інструментальних можливостей для всебічного аналізу патріотичного медіаконтенту, що й робить її ефективною в досягненні поставленої мети і привабливою для педагогів у роботі з молоддю.

Список використаних джерел

Вашенко, Г. (1954). *Виховання любові до Батьківщини (націоналізм і інтернаціоналізм)*. Лондон: Видання КК СУМ у В. Британії.

Голубева, О. Є., Мироненко, Г. В., & Стерденко, С. М. (2014). “Медіаклуб”. Позашкільні медіаосвітні заняття. *Соціальний педагог*, № 12 (96), 44–49.

Донцов, Д. (1936). *Патріотизм* (с. 48–63). Львів.

Заклинський, Б. (2015). *Що треба знати кожному українцеві?* Київ: Богуслав-книга.

Кирпатрик, Д. Л., & Кирпатрик, Дж. Д. (2008). *Четыре ступеньки к успешному тренингу*. Москва: Эйч Ар Медиа.

Сухомлинский, В. А. (1990). *Как воспитать настоящего человека*. Москва: Педагогика.

Стасюк, О. Й. (2008). Коссак Зенон. В. А. Смолій (голова) та ін. *Енциклопедія історії України* (Т. 5: Кон – Кю). Київ: Наукова думка. Взято з http://www.history.org.ua/?termin=Kossak_Z

Стасюк, О. Й. (2009). Ленкавський Степан В. А. Смолій (голова) та ін. *Енциклопедія історії України* (Т. 6: Ла – Мі). Київ: Наукова думка. Взято з http://www.history.org.ua/?termin=Lenkavsky_S

Трусь, А. А. (2011). *Киотренинг: технология и методика видеообсуждения*. Санкт-Петербург: Речь.

Ушинський, К. Д. (1983). *Вибрані педагогічні твори: У 2 т.* Київ: Радянська школа.

Череповська, Н. І. (2017). *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Штомпка, П. (2007). *Визуальная социология*. Москва: Логос, 2007.

References

Vaschenko, H. (1954). *Vykhovannia lubovi do Batkivshchyny (natsionalizm i internatsionalizm)*. London: Vydannia KK SUM u V. Brytanii. (in Ukrainian)

Golubeva, O. Ye., Myronenko, H. V., & Sterdenko, S. M. (2014). “Mediaklub”. *Pozashkilni mediaosvitni zaniattia. Sotsialnyi pedahoh*, 12 (96), 44–49. (in Ukrainian)

Dontsov, D. (1936). *Patriotyzm*. Lviv. (in Ukrainian)

Zaklynskyi, B. (2015). *Shcho treba znaty kozhnomu ukraintsevi?* Kyiv: Bohuslav-knyha Publ. (in Ukrainian)

- Кырпатырк, D. L., & Кырпатырк, J. (2008). *Chetyre stupenki k uspesnomu treningu*. Moscow: Egch Ar Media. (in Russian)
- Sukhomlinskiy, V. A. (1990). *Kak vospitat nastoyashchego cheloveka*. Moscow: Pedagogika. (in Russian)
- Stasyuk, O. Y. (2008). Kossak Zenon. In A. Smolii (chapter) et al, *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Tom 5: Kon – Kiu). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Kossak_Z (in Ukrainian)
- Stasyuk, O. Y. (2009). Lenkavskyy Stepan. In A. Smolii (chapter) et al, *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Tom 6: La – Mi). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Lenkavsky_S (in Ukrainian)
- Trus, A. A. (2011). *Kinotrening: tekhnologiya i metodika videoobsuzhdeniya*. St. Petersburg: Rech Publ. (in Russian)
- Ushynskiy, K. D. (1983). *Vybrani tvory*: in 2 vol. Kyiv: Radianska shkola. (in Ukrainian).
- Cherepovska, N. I. (2017). *Mediaosvitni resursy rozvytku patriotyzmu i krytychnoho myslennia molodi*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Shtompka, P. (2007). *Vizualnaya sotsiologiya*. Moscow: Logos Publ. (in Russian)

Nataliya I. Cherepovska. Development of youth patriotism by psychological means of the media club method

The article deals with patriotism as a dynamic quality of an individual, which is determined by external factors and in particular by the specific features of a concrete historical period of the society development. The author determines new cognitive instrumental qualities of a patriot in the information society. Those qualities are media literacy and critical thinking of individuals, which is their immunity against any destructive information influence and a guarantee of the integrity of their national identity in conditions of the information warfare. The author considers the development of youth patriotism and new patriotic qualities of an individual by means of the media-psychological resources and the media club method in particular. It is suggested to enhance the potential of this method by changing its procedure. The author compliments the existing traditional and role formats of holding a media club meeting with a modified “interpretative” approach of visual sociology, which envisages various approaches to the interpretation of what has been perceived. In addition, an “identifying” version of the media club has been developed. Its participants identify themselves with a film hero and then reflect on their own emotions and feelings, and analyze the thoughts caused by this “transformation”. The freeze frame format of the media club, i. e. stop of a moving image, allows for a more detailed analysis of the previous fragment or the key scene of the film. The “illustrative” format of the media club involves the use of “cuts” from different films illustrating the stories with the same theme. This format is suitable for mastering a certain theme and holding a discussion.

Key words: patriotism of an individual, new patriotic instrumental qualities, media-psychological means, media club method, new formats of the media club.

Вінков В. Ю., м. Київ

УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ПРО ЖИТТЄВИЙ УСПІХ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

За результатами емпіричного дослідження визначено провідні життєві орієнтири, які молодь сприймає як життєвий успіх: хороші стосунки, соціальне визнання, багатство, професіоналізм, кар'єра, впливовість, творча самореалізація. З'ясовано, що саме від життєвих орієнтирів, яких дотримувється молодь, залежить те, яку роль вона відводить удачі, ризику, виваженим рішенням, соціальним зв'язкам, загальноприйнятим нормам і правилам у досягненні життєвого успіху. Встановлено, що роль ризику найбільшою мірою визнає молодь, що обрала за мірило життєвого успіху впливовість, тоді як молодь, що надає пріоритету професіоналізмові вважає, що в досягненні успіху ключову роль відіграють виважені рішення. Показано також, як ставиться молодь до таких життєвих орієнтирів, як впевненість у досягненні успіху, задоволеність своїми досягненнями, визнання власних успіхів у житті та оцінка ставлення оточення до її успіхів. Зауважено, що молодь, яка обрала хороші стосунки, багатство і кар'єру як ознаки життєвого успіху, більш упевнена щодо успіху в майбутньому вже бачить суттєві успіхи у своєму житті – на відміну від тих, хто обрав професіоналізм. Зроблено висновок, що найбільш задоволена своїми досягненнями молодь, що обрала за мірило життєвого успіху хороші стосунки, соціальне визнання і кар'єру, а меншою мірою – ті, хто віддав перевагу професіоналізму, впливовості і творчій самореалізації. Визначено, що соціально-економічні умови істотно впливають на почуття впевненості в досягненні успіху: молодь, що має високі показники впевненості, в основному походить із сімей, що мають високий дохід, а також навчається за спеціальностями економічного профілю.

Ключові слова: образ, соціальні уявлення, життєвий успіх, мотивація досягання, життєві орієнтири, молодь.

Постановка проблеми. Проблема успіху споконвіку хвилювала не одне покоління людства. Філософи, психологи, економісти світу ставили собі запитання, що таке успіх, як його досягти і як пришвидшити це досягнення. Проте особливо актуальною є ця проблема для молоді, оскільки, вибудовуючи свої життєві плани на майбутнє, вона найбільше потребує кваліфікованої допомоги. Від того, наскільки точно молоді люди зможуть означити свої цілі, буде залежити не тільки успішність справи, а і їхній психологічний добробут. Тому вивчення життєвих пріоритетів молоді дасть змогу краще зрозуміти проблеми дорослішання в юнацькому віці, коли молода людина опиняється на роздоріжжі: з одного боку – перспективи і спокуси, а з другого – неминучі труднощі й пастки, які їй ще доведеться подолати. Отже, проблема вивчення уявлень молоді про життєвий

успіх є досить перспективним напрямом досліджень і потребує поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. На сьогодні емпіричних досліджень, що вивчають уявлення про життєвий успіх, не так багато, вони в основному констатують та описують виявлені явища, однак не завжди пояснюють їх.

Серед низки таких розвідок варто виокремити дослідження, що розкривають статево-рольові та міжпоколінні особливості уявлень про життєвий успіх. Так, К. Мелашенко (2009) виявила, що жінки прагнуть реалізуватися насамперед у приватній, міжособистісній сфері, тоді як чоловіків більше цікавлять досягнення у сфері публічній (кар'єра, престиж, високий статус тощо). Нині, проте, спостерігається відхід від традиційного бачення самими жінками власне ролі жінки в публічній сфері та готовність, зрештою, передати частину своїх обов'язків у приватній сфері чоловікам. М. Андросенко (2012) з'ясувала, що для чоловіків успіх більше асоціюється з наявністю соціальних зв'язків, матеріальним забезпеченням, владою та участю в політичній діяльності, а для жінок – із здоров'ям, гарною освітою і сім'єю. Дослідження О. Гудзенко (2010) зосереджені головним чином на відмінностях в уявленнях старшого і молодшого поколінь. Старше покоління пов'язує досягнення успіху з умінням відповідати нормам, правильно користуватися вже відомими каналами соціальної мобільності. А ось в уявленнях молоді важливу роль відіграють уміння віднайти нестандартні можливості та удача. Для представників як молодого, так і старшого покоління показниками успіху є високий матеріальний статус і професіоналізм. Міжпоколінні ж відмінності проявилися в тому, що для старшого покоління важливо почуватися грамотним фахівцем, а для молодого – добре оплачуваним фахівцем.

Р. Шаміонов й А. Тугушева (2009), спираючись на результати проведеного дослідження, виявили, що успіх для молоді асоціюється з особистісними властивостями (цілеспрямованістю, упевненістю, прагненням до саморозвитку), працею (улюбленою роботою, кар'єрою) та характеристиками соціальних стосунків (статусом у суспільстві, здатністю впливати, підтримкою найближчого оточення).

Загалом можемо наразі констатувати недостатній обсяг емпіричних досліджень у соціальній психології з проблеми успіху. Наявні результати тільки описують явища, проте не пояснюють їх. Тому можна говорити про те, що в соціальній психології поки що явно бракує емпіричних досліджень проблеми життєвого успіху, у т. ч. змісту і структури уявлень про життєвий успіх, чинників досягнення успіху. Отож маємо підстави стверджувати, що розроблення цієї проблематики є досить перспективним напрямом.

Мета статті: визначити структурно-змістові особливості уявлень молоді про життєвий успіх і з'ясувати роль удачі, ризику, соціальних зв'язків, загальноприйнятих норм і правил у досягненні успіху.

Завдання емпіричного дослідження такі:

- 1) виявити, які досягнення як мірило життєвого успіху є найбільш визнаними серед молоді;
- 2) з'ясувати роль удачі, ризику, соціальних зв'язків, загальноприйнятих норм і правил, а також ставлення оточення до успіхів, визнання або знецінення своїх досягнень, впевненості й задоволеності в досягненні життєвого успіху та визначати його специфіку залежно від сфери досягнень;
- 3) уточнити роль навчального процесу і соціально-економічних умов у формуванні уявлень молоді про життєвий успіх.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернігівського національного технологічного університету, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Кількість опитаних становила 507 осіб. Студентська молодь (віковий діапазон – від 17 до 25 років) опановувала різні за напрямом спеціальності, в основному гуманітарного профілю, серед яких: психологія (32,8% від кількості всіх респондентів), економіка (29,2), біологія (16), інформатика (5,9), соціальна робота (4,9), політологія (4,3), соціологія (3,6%) та інші гуманітарні спеціальності, які не мали достатньої кількості опитаних, щоб сформувати окремі групи (3,2%). Серед опитаних переважали представниці жіночої статі (69,2%), що може бути пов'язано з тим, що популярність гуманітарних дисциплін серед жінок вища, ніж серед чоловіків. Тому такий розподіл є закономірним відображенням ситуації, що склалася на сьогодні в гуманітарних дисциплінах.

Відповідно до першого завдання молоді було запропоновано з переліку досягнень у різних сферах життєдіяльності обрати ті, що, на її думку, є життєвим успіхом, та оцінити, яке досягнення як показник успіху займає перше місце в її житті. Серед цих досягнень були добрі стосунки, соціальне визнання, багатство, професіоналізм, кар'єра, впливовість, творча самореалізація. Найбільш визнаними серед молоді виявилися добрі стосунки і творча самореалізація – їх обрали 38,3 і 30,6% опитаних (рис.). Це свідчить про те, що для молоді найбільш важливими з погляду досягнення життєвого успіху є сфери, пов'язані з міжособовими стосунками і творчою самореалізацією, і тільки потім називалися кар'єра (9,5), професійна (9,3), владна (5,2) сфери, сфера соціального визнання (3,7) і фінансова (3,2%).

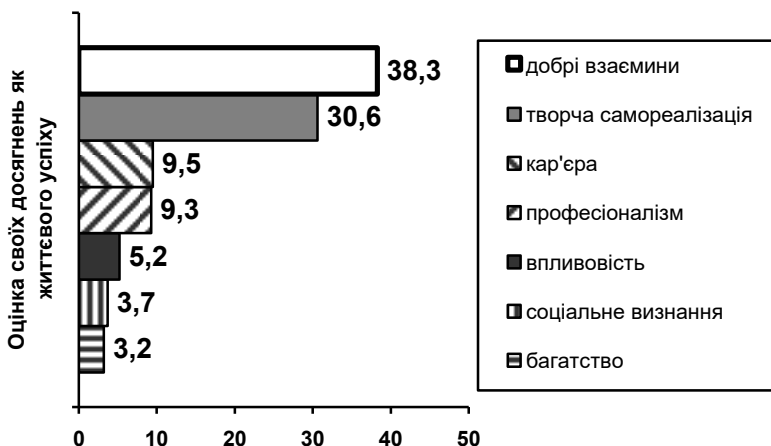

Рис. Частота вибору молоддю досягнень як мірила життєвого успіху (%)

Далі нас цікавило, яку роль відводить молодь удачі, ризику, соціальним зв'язкам, дотриманню загальноприйнятих норм і правил у досягненні життєвого успіху, а також як вона оцінює ставлення оточення до своїх успіхів, визнає чи знецінює свої досягнення як успіх, чи впевнена в собі і чи задоволена своїми досягненнями. Тому респондентам було запропоновано протилежні за змістом твердження, а вони повинні були обрати з-поміж них найвідповідніші й оцінити, що саме, на їхню думку, найбільше впливає на досягнення успіху.

Для емпіричного дослідження уявлень молоді про життєвий успіх ми розробили на основі методу семантичного диференціала відповідний інструментарій. Згаданий метод застосовують зазвичай для вивчення ставлень людини або групи людей до певних аспектів особистості, до різних подій, ситуацій, явищ зовнішнього світу. Також семантичний диференціал дає змогу дослідити складники семантичних просторів уявлень молоді про життєвий успіх.

Наш дослідницький інструментарій інтегрував вісім біполярних шкал, що відображали два протилежні за значенням твердження:

1. *Орієнтація на удачу – орієнтація на себе*: упевненість у тому, що успіх є результатом випадкового збігу обставин і щасливого випадку або ж результатом наполегливих дій і власних зусиль. Закладеним параметрам відповідали протилежні за змістом твердження “Досягнення успіху більше залежить від вдалого збігу обставин” – “Досягнення успіху

більше залежить від здібностей і зусиль людини” (нижче твердження наводитимуться в дужках).

2. *Орієнтація на ризик – орієнтація на виваженість*: переконаність у тому, що в досягненні успіху провідну роль відіграють або ризик, або виважені рішення (“У досягненні успіху велику роль відіграє ризик” – “У досягненні успіху велику роль відіграє добре продуманий план”).

3. *Орієнтація на соціальні зв'язки – орієнтація на себе*: упевненість у тому, що успіху можна досягти або тільки завдяки хорошим зв'язкам або власним зусиллям (“Вирішальне значення в досягненні людиною життєвого успіху відіграють соціальні зв'язки” – “Вирішальне значення в досягненні людиною життєвого успіху відіграють її здібності й зусилля”).

4. *Орієнтація на порушення загальноприйнятих норм і правил – орієнтація на дотримання цих норм і правил у досягненні успіху*: переконаність у тому, що загальноприйняті норми і правила заважають або допомагають у досягненні успіху (“Загальноприйняті норми і правила більше заважають досягненню життєвого успіху” – (“Загальноприйняті норми і правила допомагають людині”).

5. *Упевненість – зневіра в досягненні успіху*: переконаність у тому, що будь-які намагання досягти результатів у певній сфері життєдіяльності завершаться або успіхом, або провалом (“Досягнення успіху – це тільки питання часу” – “Я не впевнений у тому, чи зможу досягти успіху у своєму житті”).

6. *Знецінення – визнання своїх успіхів*: оцінка людиною своїх досягнень у певній сфері життєдіяльності або як значного результату, або як незначного поступу (“У мене немає суттєвих успіхів, якими я міг би пишатися” – “У мене є успіхи, якими я можу пишатися”).

7. *Позитивна – негативна оцінка оточенням успіхів людини*: упевненість особи в тому, що навколишнє оточення сприймає її успіхи або позитивно, або негативно (“Я завжди ділюся успіхами зі своїм оточенням” – “Краще не розповідати іншим про свої успіхи”).

8. *Задоволеність – незадоволеність*: емоційна реакція на рівень досягнень у певній сфері життєдіяльності, що є компонентом уявлень про життєвий успіх (“Я повністю задоволений своїми досягненнями” – “Я незадоволений своїми досягненнями”).

Оцінювання респондентами запропонованих тверджень відбувалося так: досліджувані обирали одне з двох протилежних за змістом тверджень й оцінювали, відповідно, свій вибір за трибальною системою, де максимальне значення 3 бали означало, що цей чинник відіграє дуже важливу роль у досягненні успіху, а 1 бал – невелику перевагу цього чинника над іншим. Подальше обчислення значень цих протилежних за змістом тверджень відбувалося за шестибальною шкалою. Мінімального значення

(від 1 до 3 балів) набувало твердження, розташоване зліва, а максимального (від 4 до 6 балів) – твердження, що справа.

Для того щоб з'ясувати загальні тенденції в оцінюванні молоддю запропонованих тверджень, ми об'єднали мінімальні значення в одну групу, а максимальні – у другу. Таке “об'єднання” дало змогу побачити, на що молодь більше схильна покладатися в досягненні життєвого успіху. Отже, оцінюючи протилежні за змістом твердження, що відображали орієнтацію на удачу і орієнтацію на себе в досягненні життєвого успіху, 86,5% респондентів здебільшого визнавали, що досягнення успіху залежить від самої людини, а не від удачі, що свідчить про виражений внутрішній локус контролю. Про значну роль ризику в досягненні життєвого успіху свідчить те, що 34,8% опитаних переконані, що ризик має більше значення, ніж обдумані дії. Проте 65,2% усе ж обрали більш виважену позицію, що говорить про загальну схильність молоді обдумувати свої дії і відкидати по змозі ризик у досягненні життєвого успіху. Оцінюючи роль соціальних зв'язків, чимало респондентів (45,2%) визнали, що саме зв'язки мають вирішальне значення для досягнень, утім більшість молоді (54,8%) усе ж покладається в досягненні життєвого успіху передусім на себе, а не на соціальні зв'язки.

Що ж до ролі загальноприйнятих норм і правил у досягненні успіху, то молодь у своїй думці поділилася майже порівно: 52,7% опитаних вважали, що такі норми і правила заважають досягненням, а 47,3%, навпаки, що вони допомагають. Упевненість у досягненні життєвого успіху демонструє більшість (76,1%) опитаної молоді, при цьому 73,2% респондентів можуть сказати, що в їхньому житті є успіхи, якими вони можуть пишатися; задоволені ж своїми досягненнями понад половину (56,9%) респондентів. Водночас молодь прагне ділитися досягнутими успіхами зі своїм оточенням; на таку молодь припадає 62,8% від усіх опитаних, що може свідчити про її довіру до оточення і потребу в його підтримці.

Отже, отримані емпіричним шляхом результати свідчать про те, що переважна частина опитаної молоді, коли йдеться про досягнення життєвого успіху, більше покладається на себе, ніж на соціальні зв'язки й удачу, займає зазвичай виважену позицію, відкидає ризик. Молоді люди впевнені в тому, що досягнуть успіху, і стверджують, що вже мають у своєму житті досягнення, якими задоволені. Загальноприйняті правила і норми однаковою мірою як заважають, так і допомагають сучасній молоді досягати життєвого успіху.

Наступним завданням було з'ясувати роль усіх згаданих вище чинників з огляду на те, який вибір робить молодь щодо життєвого успіху. Щоб порівняти групи, які визначилися, що для них є життєвий успіх, використовувався Н-критерій Краскела – Уоллеса.

В оцінці ролі удачі в досягненні успіху не було виявлено значущих відмінностей між групами, що обрали різні життєві орієнтири. Молодь, що обрала добрі стосунки, професіоналізм, творчу самореалізацію і багатство, менше покладається в досягненні життєвого успіху на удачу і більше розраховує на саму себе, ніж представники інших груп, що обрали кар'єру і впливовість. А найменше покладається на себе і водночас більше на удачу молодь, що обрала за мірило успіху соціальне визнання (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка ролі удачі, ризику, соціальних зв'язків, загальноприйнятих норм і правил у досягненні життєвого успіху

Орієнтація в досягненні життєвого успіху та рівень значущості різниці (за умови її наявності) між середніми показниками груп досліджуваних, які обирають різні показники життєвого успіху (за Н-критерієм Краскела–Уоллеса)	Перелік досягнень, що, на думку молоді, є показником життєвого успіху, і їхній середній ранг						
	добрі стосунки	соціальне визнання	багатство	професіоналізм	кар'єра	впливовість	творча самореалізація
на удачу – на себе	252,56	191,92	247,25	260,87	238,39	219,6	250,22
на ризик – на виважене рішення ($p < 0,05$)	254,4	230,89	229,78	307,21	240,66	182,44	237,95
на соціальні зв'язки – на себе	243,83	213,5	287,09	277,09	242,89	278,12	241,03
на порушення – на дотримання загальноприйнятих норм	241,14	199,71	280,22	272,87	237,82	219,69	261,31

Роль ризику в досяганні життєвого успіху більш важливою виявилася для групи опитаних, що обрали впливовість як показник успіху, тоді як найбільш виважену позицію має група, що обрала професіоналізм. Також значущі відмінності проявилися між групою, з одного боку, що віддала перевагу професіоналізму, і, з другого боку, групою, що обрала як показник життєвого успіху добрі стосунки, творчу самореалізацію, кар'єру, багатство, соціальне визнання. Такі відмінності говорять про те, що досягнення професіоналізму молодь пов'язує з плановістю в прийнятті рішень і вважає, що будь-які дії мають обдумуватися заздалегідь.

Що ж до ролі соціальних зв'язків та загальноприйнятих норм і правил у досягненні життєвого успіху, то значущих відмінностей на рівні статистичної достовірності між цими групами опитаних виявлено не було.

Оцінюючи роль соціальних зв'язків і самої людини, молодь, що обрала соціальне визнання, більше покладається на соціальні зв'язки в досягненні життєвого успіху, а та молодь, що обрала багатство, більше покладається на себе. Такий результат свідчить про те, що молодь, яка обрала соціальне визнання, розуміє, що слава або популярність залежать від того, наскільки ти здатний впливати на своє оточення. Коли ж ідеться про загальноприйняті норми і правила, то молодь, що обрала багатство і професіоналізм, сприймає їх як допомогу на шляху до своїх досягнень, а молодь, яка обрала соціальне визнання, – як перепону на шляху до успіху (див. табл. 1).

Не було виявлено відмінностей між групами в оцінці впевненості-невпевненості в досягненні успіху за Н-критерієм Краскела – Уоллеса. Тому для уточнення даних був застосований порівняльний аналіз за U-критерієм Манна – Уїтні, що дав змогу виявити різницю тільки між двома окремими групами. Для цього всі групи порівнювалися між собою, проте значущі відмінності було виявлено тільки між групами, що обрали кар'єру та професіоналізм як показник життєвого успіху ($p < 0,05$). Це говорить про те, що більшу впевненість у досягненні життєвого успіху демонструє молодь, яка обрала кар'єру (середній ранг = 40,65), тоді як найменш упевнено почувається молодь, яка обрала професіоналізм (середній ранг = 52,35).

Далі за Н-критерієм Краскела – Уоллеса було виявлено значущу різницю між групами, орієнтованими на критерії рівнів задоволеності та визнання успіхів у своєму житті (табл. 2).

Молодь, що обрала професіоналізм, кар'єру, багатство, добрі стосунки, вважає, що має досягнення, якими може пишатися, а отже, визнає, що в неї є успіхи, на протипагу тим, хто обрав творчу самореалізацію як показник успіху. Зазначені відмінності проявилися за Н-критерієм Краскела – Уоллеса на рівні $p < 0,001$.

Найбільші показники в оцінці свого стану незадоволеності власними досягненнями демонструє група опитаних, що обрала впливовість, творчу самореалізацію і професіоналізм як мірило життєвого успіху, тоді як найменші показники виявились у тих, хто обрав соціальне визнання, добрі стосунки, кар'єру, що говорить про задоволеність власними досягненнями. Ці значущі відмінності було виявлено за Н-критерієм Краскела – Уоллеса на рівні статистичної достовірності ($p < 0,001$).

Коли йдеться про оцінювання молоддю ставлення оточення до її успіхів, то респонденти, що обрали добрі стосунки і творчу самореалізацію як запоруку успіху, більш позитивно оцінюють ставлення оточення, ніж та молодь, що віддає перевагу багатству, соціальному визнанню і впливовості. Проте значущих відмінностей на статистичному рівні достовірності тут виявлено не було.

Таблиця 2

**Оцінка молоддю ставлення оточення до її успіхів, власних успіхів
у своєму житті, власної впевненості в досягненні успіху
й задоволеності своїми досягненнями**

Орієнтація в досягненні життєвого успіху та рівень значущості різниці (за умови її наявності) між середніми показниками груп досліджуваних, які обирають різні показники життєвого успіху (за Н-критерієм Краскела – Уоллеса)	Перелік досягнень, що, на думку молоді, є показником життєвого успіху, і їхній середній ранг						
	добрі стосунки	соціальне визнання	багатство	професіоналізм	кар'єра	впливовість	творча самореалізація
упевненість – неупевненість у досягненні життєвого успіху	244,66	268,82	219,72	274,66	214,48	259,33	251,04
задоволеність – незадоволеність власними успіхами ($p < 0,001$)	220,56	217,39	235,31	265,07	220,17	311,86	278,98
знєцїнення – визнання успіхів у своєму житті ($p < 0,001$)	264,79	231,82	275,19	298,63	276,76	221,96	208,05
позитивне – негативне ставлення оточення до успіхів молоді	234,81	285,29	309,44	254,13	258,37	271,54	242,76

Отже, незалежно від того, які уявлення про життєвий успіх, удачу, соціальні зв'язки, загальноприйняті норми і правила домінують в уявленнях молоді, ці чинники не відіграють однозначної ролі в досягненні життєвого успіху. Найбільші відмінності в оцінці ролі ризику проявилися між групами, що визнають за показник життєвого успіху впливовість і професіоналізм. Молодь, яка обрала професіоналізм, а не впливовість, більше покладається в досягненні успіху на виважені рішення, а не на ризик. Водночас ця молодь менш упевнена в тому, що на неї чекатиме успіх у майбутньому, і наразі не бачить суттєвих досягнень, які можна було б розглядати як успіх. У тих же, хто обрав кар'єру, добрі стосунки і багатство, позиція щодо теперішніх досягнень проявляється в тому, що в них є досягнення, які вони визнають як успіх у своєму житті. Молодь, що обрала творчу самореалізацію, серед теперішніх досягнень не бачить того, що можна було б вважати успіхом. Молоді люди, що обрали за мірило життєвого успіху професіоналізм, впливовість і творчу самореалізацію, менш

задоволені своїми досягненнями, ніж ті, хто віддав перевагу добрим стосункам, соціальному визнанню і кар'єрі.

Окрім виявлених відмінностей у виборі студентами життєвих пріоритетів серед досягнень у різних сферах життя, нас цікавило, чи різняться між собою навчальні групи щодо визначення ролі удачі, ризику, соціальних зв'язків, дотримання загальноприйнятих норм і правил у досягненні життєвого успіху, а також щодо ставлення оточення до успіхів, визнання або знецінення своїх досягнень як успіху, впевненості та ступеня задоволеності своїми досягненнями. Оскільки найбільш численними групами були групи студентів, які навчаються за спеціальностями економічного та психологічного профілю, було прийнято рішення провести порівняльний аналіз саме на основі цих груп. Щодо ролі удачі, ризику, дотримання загальноприйнятих норм і правил у досягненні життєвого успіху відмінностей між групами виявлено не було, хіба що роль соціальних зв'язків вища в групі економічного профілю навчання (середній ранг=147,36), тоді як у групі психологічного профілю (середній ранг=163,84, на рівні тенденції $p < 0,1$, U-критерій Манна – Уїтні) вищими є показники орієнтації на себе в досягненні успіху. Такі відмінності, мабуть, свідчать про те, що опанування спеціальностей психологічного профілю може бути пов'язане з тривалим вивченням психології особистості та інших дисциплін психологічного профілю, що неодмінно впливає на самопізнання, саморозвиток, а отже, сприяє розумінню власної відповідальності за успіхи і провали в досягненні намічених цілей.

Проте показники впевненості у власних досягненнях життєвого успіху вищі в групі з економічним профілем навчання (середній ранг=138,54), натомість нижчі у групі психологічного профілю (середній ранг=170,79, $p < 0,001$, U-критерій Манна – Уїтні). Схожа тенденція спостерігається і щодо визнання того, що власні досягнення можна розцінювати як успіх: у групі економічного профілю в навчанні спостерігаються вищі показники (середній ранг=175,47), у групі психологічного профілю вони нижчі (середній ранг=139,38, $p < 0,001$, U-критерій Манна – Уїтні). Такі результати можна пояснити тим, що у студентів, які навчаються за спеціальністю психологічного профілю, порівняно зі студентами економічних спеціальностей пошук роботи утруднюється специфікою обраної професії і меншою кількістю пропозицій на ринку праці.

Окрім з'ясування відмінностей за спеціальністю навчання, групи порівнювалися за рівнем доходу. Опитаних студентів просили оцінити їхні доходи з огляду на те, скільки в середньому припадає грошових надходжень на одного члена їхньої сім'ї. Відповідно до отриманих відповідей було виокремлено три умовні групи з доходами: від 1000 до 2000 грн (група з низьким рівнем доходу), від 2000 до 3000 грн (група із середнім рівнем доходу), від 3000 грн і вище (група з високим рівнем доходу).

Найбільші відмінності проявилися між групою з низьким і групою з високим доходом в оцінці своєї впевненості у досягненні успіху й наявності власних успіхів у житті. Група з високим рівнем доходу (середній ранг=131,85) демонструвала більшу впевненість у досягненні успіху, ніж група з низьким рівнем доходу (середній ранг=160,65, $p < 0,01$, U-критерій Манна – Уїтні). Так само, як представникам групи з високим доходом (середній ранг=147,97) більш притаманно, ніж представникам групи з низьким доходом (середній ранг=119,83, $p < 0,01$, U-критерій Манна – Уїтні), визнавати наявність у себе успіхів. Такі результати свідчать про позитивний вплив соціально-економічних умов на формування стійкого відчуття впевненості молодих людей у досягненні успіху, навіть тоді, коли вони тільки беруться за справу, і на позитивну оцінку своєї діяльності як успішної – незалежно від того, чи справа є завершеною, чи ще тільки потребує завершення.

Отже, відповідно до завдань емпіричного дослідження можемо зробити **висновки** щодо виявлених структурно-змістових особливостей уявлень студентської молоді про життєвий успіх:

1) найбільш визнаними досягненнями, що сприймаються молоддю як життєвий успіх, є добрі стосунки і творча самореалізація, найменш визнаними – соціальне визнання і багатство; серединне положення між цими уявленнями займають кар'єра, професіоналізм, впливовість;

2) отримані емпіричним шляхом результати свідчать про те, що переважна частина опитаної молоді покладається в досягненні життєвого успіху більше на себе, ніж на соціальні зв'язки й удачу. Молоді люди займають здебільшого виважену позицію та відкидають ризик, водночас демонструють упевненість у тому, що досягнуть успіху, визнають, що вже мають у своєму житті успіхи, і задоволені досягнутими результатами. Загальноприйняті правила і норми однаковою мірою, за визнанням молоді, як заважають, так і допомагають їй у досягненні життєвого успіху. Також з'ясовано, що від того, яких життєвих орієнтирів дотримується молодь, залежить те, яку роль вона відводить удачі, ризику, виваженим рішенням, соціальним зв'язкам, загальноприйнятим нормам і правилам у досягненні життєвого успіху. Ризик найбільше важить для молоді, що обрала за мірило життєвого успіху впливовість, тоді як молодь, що прагне передусім професіоналізму, вважає, що в досягненні успіху найбільшу роль відіграють виважені рішення. Окрім того, виявлено, що молодь, яка визнає добрі стосунки, багатство і кар'єру як показники життєвого успіху, більш упевнена щодо успіху в майбутньому і наразі бачить суттєві успіхи у своєму житті – на відмінну від тих, хто обрав професіоналізм. Найбільш задоволена своїми досягненнями молодь, що обрала за мірило життєвого успіху добрі стосунки, соціальне визнання і кар'єру, а найменше – та, що обрала професіоналізм, впливовість і творчу самореалізацію;

3) роль навчальних і соціально-економічних умов у формуванні уявлень молоді про життєвий успіх оцінюється нею неоднозначно. З одного боку, ці умови не впливають на уявлення про роль удачі, ризику, соціальних зв'язків і загальноприйнятих норм та правил у досягненні життєвого успіху, а з другого – найбільш чутливими до впливу навчального процесу і соціально-економічних умов виявилися впевненість молоді у можливості досягти успіху й визнання результатів своєї діяльності як успіху.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в тому, щоб на основі виявлених структурно-змістових особливостей уявлень молоді про життєвий успіх з'ясувати соціально-психологічні механізми формування цих уявлень.

Список використаних джерел

Андросенко, М. Э. (2012). Психосемантический анализ представлений предпринимателей об успешности. *Мир образования – образование в мире*, 1, 205–211.

Гудзенко, О. З. (2010). Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*, 1, 106–113.

Мелашенко, К. (2009). Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки. *Соціальні виміри суспільства*. Ін-т соціології НАН України, 12, 208–220.

Шамянов, Р. М., & Тугушева, А. Р. (2009). Представления о социальной успешности и самоопределении молодежи [Электронный ресурс]. *Психологическая наука и образование*, 3. Взято из: www.psyedu.ru.

References

Androsenko, M. E. (2012). Psichosemanticheskiy analiz predstavleniy predprinimateley ob uspezhnosti [Psychosemantic analysis of businessmen representations about success]. *Mir obrazovaniya – obrazovaniye v mire* [World of education– education in the world], 1, 205–211. (in Russian)

Hudzenko, O. Z. (2010). Mizhpokolinski vidminnosti uyavlen pro faktory dosiahnennia zhyttievoho uspiikh [Transgenerational differences in representations off actors of achieving life success]. *Sotsiologhiia maibutnoho: naukovyi zhurnal z problem sotsiologhii molodi ta studentsva* [Sociology of the future: scientific journalon sociological issues of youth and students], 1, 106–113. (in Ukrainian)

Melashchenko, K. (2009). Zhyttievi uspiikh u hendernomu vymiri: sotsiologhichni rozvidky [Gender dimension of life success: sociological research]. *Sotsialni vymiry suspilstva* [Social dimensions of society], 12, 208–220. (in Ukrainian)

Shamionov, R. M., & Tugusheva, A. R. (2009). Predstavleniya o sotsialnoy uspezhnosti i samoopredelenii molodezhi [Representations of social success and self-determination of youth]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye* [Psychological science and education], 3. Retrieved from www.psyedu.ru. (in Russian)

Veniamin Yu. Vinkov. Youth representations of life success: structural and content aspects of the study

The empirical study presented in the article resulted in determination of the life reference points which the youth treat as life success. Those are good relations, social recognition, wealth, professionalism, career, authority, and creative self-realization. The author emphasizes that it is the life reference points that determine the role which the young people attach to luck, risk, deliberate decisions, social links, common norms and rules in achieving life success. The importance of risk is mostly recognized by the youth that chose authority as a sign of success. The youth who prioritize professionalism believe that deliberate decisions play a key role in achieving success. The findings of the study also show attitudes of the young people to such life reference points as confidence in achieving success, satisfaction with one's achievements, recognition of one's success in life, and evaluation of the attitudes of others to their success. The youth who have chosen good relations, wealth and career as indicators of life success are more confident of their success in the future and already see considerable success in their life unlike those who have chosen professionalism. The author concludes that the youth who have chosen good relations, social recognition and career as the signs of their life success are more content with their achievements, whereas the youth who gave preference to professionalism, authority and creative self-realization are less content. Socio-economic conditions have a considerable impact on the level of confidence in achieving success. The youth who demonstrated high confidence rate mainly come from the high-income families and study economics as their major.

Key words: image, social representations, life success, motivation of achievement, life reference points, youth.

Краснякова А. О., м. Київ

МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ КІБЕРПОКОЛІННЯ

Інформаційно-комунікаційне середовище мережі Інтернет розглядається як мультикультурне віртуальне середовище взаємодії носіїв різних мов і культур. Наголошується, що інтернет-простір є гібридним середовищем, яке утворюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у результаті інтеграції елементів реального і віртуального життя. У процесі комунікативної взаємодії різних соціальних суб'єктів в інтернет-середовищі формуються ідентифікаційні характеристики користувача. Висвітлено особливості самоідентифікації кіберпокоління у віртуальному інтернет-просторі, зокрема: 1) процес самоідентифікування відбувається синхронно в реальному соціокультурному просторі і віртуальному мультикультурному інтернет-середовищі; 2) у віртуальному інтернет-просторі конструювання образу "Я" може здійснюватися як а) *копіювання реальної ідентичності, зокрема національної та громадянської*; б) *утворення віртуального образу*, відмінного від реальної ідентичності, а також як в) поєднання елементів віртуальної і реальної ідентичності в *гібридній* (за Дж. Сулером) моделі. Звертається увага на те, що можливість створювати різні "Я" образи у віртуальному інтернет-просторі приводить до формування мінливої, гнучкої, динамічної і нестабільної ідентичності. Підкреслюється, що процес самоідентифікації молодих громадян країни поєднується з *кризою дитячої ідентичності*, яка сформувалася в рамках наявної системи соціальних відносин під впливом батьків, і *входженням у віртуальний світ Інтернету*, де пропонується нові системи цінностей, норм і правил поведінки. Наведено результати дослідження особливостей самоідентифікування студентської молоді у віртуальному інтернет-середовищі. Встановлено, що переважна частина молоді (62%) презентує в інтернет-середовищі свою реальну національну та громадянську ідентичність, *третьина* – демонструє елементи гібридної моделі ідентичності. Зауважено, що частка молоді, яка створює тільки віртуальний образ "Я" в Інтернеті, не перевищує 1,5%. З'ясовано, що майже 93% респондентів для презентації національної та громадянської ідентичності обирають візуальні форми: використовують символи, кольори, атрибути, фрагменти національного орнаменту тощо. Виявлено, що найбільш прийнятними формами інтернет-комунікації, де виявляється національна та громадянська ідентичність, молоді громадяни країни вважають інтерактивні полілоги, зокрема чати, форуми, коментарі на сторінках соціальних інтернет-мереж, обговорення в блогах та мікроблогах.

Ключові слова: інтернет-середовище, інтернет-технології, самоідентифікація, віртуальна ідентичність, гібридна модель ідентичності.

Постановка проблеми. З появою всесвітньої мережі Інтернет географічна територіальність (регіональність) перестає бути головним організаційним принципом соціального і культурного життя. Завдяки вільному переміщенню інформаційних потоків, ідей, послуг користувачі здобувають доступ до загальноцивілізаційних цінностей, що сприяє формуванню багатогранного світогляду, прискорює процеси глобалізації та взаємопроникнення культур. Гомогенізація світу, плюралізація цінностей, встановлення єдиних правил оцінки тенденцій розвитку різних народів зумовлюють формування нового, трансформативного, типу ідентичності, основними характеристиками якого є множинність, варіативність, гнучкість і динамічність. У віртуальному світовому просторі формується новий тип ідентичності – “громадянин світу” – як носій глобальної культури.

Водночас глобалізація та інтернетизація поглиблюють суперечності на національному рівні, загострюють міжнаціональні конфлікти у світі. Як захисна реакція на культурне й ментальне нівелювання в багатьох країнах світу, зокрема і в Україні, розгортаються процеси національного відродження: зростає інтерес до традиційної національної культури, мови, історії, звичаїв; формується почуття любові та поваги до своєї Батьківщини, посилюється роль національної і регіональної ідентичності. Національна і громадянська ідентичність сприяє об'єднанню спільноти, розумінню національних інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб.

Не останню роль у цих процесах відіграє транскультурна і транснаціональна всесвітня мережа Інтернет. Поява національних сегментів, присвоєння їм доменних імен, зокрема й українському сегментові Інтернету доменного імені UA (19 грудня 1990 р.), створює особливі соціально-психологічні умови для становлення і розгортання національної та громадянської ідентичності молодих громадян країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Вітчизняні та зарубіжні психологи характеризують сучасний Інтернет як новий соціальний простір існування людини, фактор народження її ідентичності (Асмолов, 2014), віртуальне комунікативне середовище соціалізації (Лучинкіна, 2014), самоідентифікації (Половинчак, 2017), деідентифікації особистості (Павлов, 2013); феномен творення “віртуальних особистостей” (Труфанова, 2010); новий ресурс впливу на людину (Щербина, 2002). На думку В. Щербини, інформаційно-комунікаційні технології (КТ), зокрема інтернет-технології (ІТ), дають змогу непомітно вводити в пам'ять користувачів будь-яку інформацію, формувати їхні потреби, інтереси, цінності, світогляд. Відбувається не лише мовна й культурна експансія, а й програмування певних структур свідомості та підсвідомості сучасної лю-

дини” (Щербина, 2002, с. 114). Як новий комунікативний простір взаємодії соціальних суб’єктів, Інтернет формує ідентифікаційні характеристики людини. Вважають, що інтернет-технології не тільки дають можливість долати географічну дистанцію, вікові, расові, гендерні перепони, знімають обмеження часових поясів, а й сприяють консолідації громадян у суспільстві, взаєморозумінню, готовності прийняти погляди іншого, виробленню спільних цінностей (Рейнгардт, 2006).

Плюралізація цінностей, уведення фрагментів різних культур, патернів поведінки в культуру і життєдіяльність кіберпокоління, з одного боку, корелюють з незалежністю і свободою від тиску, жорсткої регламентації всіякого роду традицій та авторитетів, з другого – “нагромадження” нових смислів, боротьба систем цінностей в інтернет-середовищі призводять до формування готовності молоді здійснювати перехід від однієї системи цінностей до іншої. Така мінливість, нестабільність *розмиває та знецінює узвичаєні (батьківські) моделі ідентичності*, ускладнює становлення ідентичності молодих громадян країни, зокрема національної та громадянської, що створює певні загрози як індивідові, так і суспільству. Інформаційно-комунікаційне середовище мережі Інтернет, як транснаціональне і транскультурне, посиляє кіберпоколінню виклик: *як, на якому фундаменті, з яких елементів будувати свою ідентичність?*

Мета статті: з’ясувати особливості самоідентифікації кіберпокоління у віртуальному інтернет-середовищі, визначити найбільш популярні серед студентської молоді форми презентації національної та громадянської ідентичності в мережі Інтернет

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті нашого дослідження ми спираємося на ідеї вітчизняних і зарубіжних психологів (Doering, 2003; Половинчак, 2017; Рейнгардт, 2006; Suler, 2000; Turkle, 1995; Труфанова, 2010), які стверджують, що людина ХХІ століття не належить повністю ні до реального, ні до віртуального світу, і розглядають Інтернет як *гібридне середовище – “interreality”*, що утворюється в результаті інтеграції елементів реального і віртуального життя за допомогою технічних засобів (Suler, 2000). Також ми враховуємо те, що в гібридному інтернет-середовищі, *по-перше*, індивід має безпрецедентну можливість експериментувати з власною ідентичністю, конструювати різні віртуальні Я-образи, а саме: в інтернет-просторі легко позбутися реальної соціальної ідентичності, змінити вік, соціальний статус, прізвище, зовнішність, мову спілкування, віросповідання, національність, громадянство, етнічну належність і навіть стать. Саме під час таких переконуювань образу “Я” у віртуальному просторі з’являються нові ідентичності, змінюються їхні взаємозв’язки, роль і валентність в ідентифікаційній

структурі індивіда. Структура “Я” стає настільки складною і динамічною, якою не була ніколи раніше. І чим більше Я-образів створює особа, зауважує Труфанова (2010), тим складніше зберігати їхню зв’язність і послідовність (с. 105). *По-друге*, в інформаційному суспільстві, на відміну від суспільства індустріального, “рамки” ідентифікації (термін Маркузе, 1994, с. 14-15) стають більш прозорими і дозволяють уникати “скам’яніння” традиційних моделей ідентичності. Ототожнюючи себе з певною соціальною групою, спільнотою (етнічною, національною), молода людина синхронно опановує мозаїчний, мультикультурний інтернет-простір, у якому комунікує з носіями різних мов і культур. Адаптуючись кожного разу до нової інформації, нове покоління громадян стає більш прагматичним, легко змінює “маски”, переконання, намагається у віртуальному середовищі уникати фіксації ідентичності. *По-третьє*, “ризомний” (ризом не має чітко вираженого центрального кореневища) характер віртуального комунікативного інтернет-простору, можливість автономно здійснювати свій вибір в інтернет-середовищі, ігнорування соціальних статусів спричинюють динамічність і варіативність ідентичності. У процесі взаємодії з різними соціальними суб’єктами в інтернет-середовищі ідентичність людини може втрачати одні елементи і набувати інших.

За оцінками вчених, розрив із традиціями і здобутками минулого, відмова від історичного досвіду руйнують ідентифікаційні механізми людини, спричинюють втрату її залежності від “землі і крові”, породжують відчуття “бездомності”, “безбатьківщини”, запускають процес деідентифікації і провокують кризу ідентичності (Павлов, 2013; Половинчак, 20017; Труфанова, 2006). На погляд Ю. Павлова, деідентифікація і криза ідентичності пов’язані з інформаційним перевантаженням сучасної людини. Користувачі Інтернету, на його переконання, живуть виключно проблемами сьогодення і не замислюються над тим, що було в минулому, яке їх чекає майбутнє. Мережа Інтернет ніби вилучає кіберпокоління із системи “минуле – сьогодення – майбутнє”, знімає з індивіда відповідальність за результати діяльності як щодо сучасників, так і щодо майбутніх поколінь. Як наслідок, з’являються комплекси егоцентризму, морального релятивізму (Павлов, 2013).

У значної частини молоді на процес національної та громадянської самоідентифікації накладається *криза дитячої ідентичності* – ідентичності, що сформувалася в межах чинної системи соціальних відносин під впливом батьків та *входження у віртуальний світ Інтернету*, де замість однієї, традиційної, “батьківської”, системи цінностей пропонується чимало нових систем цінностей, норм і правил поведінки, які конкурують між собою. Молодій людині, яка не має достатнього життєвого досвіду, усталених орієнтирів і моральних зразків поведінки, важко віднайти влас-

не “Я”. Долучення індивіда до віртуального інтернет-середовища завжди потребує створення віртуального Я-образу, яке може відбуватися: а) як *копіювання (віддзеркалення) реальної ідентичності людини*, у т. ч. національної і громадянської; б) як *створення віртуального* (від *virtualis* – вигаданий, уявний, можливий) *образу*, відмінного від реального суб’єкта або навіть альтернативного йому; а також в) як *поєднання елементів реальної та віртуальної ідентичності в “гібридному образі”*.

Наразі відомо чимало наукових досліджень мотивів створення індивідом віртуального образу, відмінного від реального “Я” (Doering, 2003; Костерина, 2008; Половинчак, 2017; Suler, 2000; Труфанова, 2010). Утім, серед учених все більшої популярності набуває ідея про те, що користувачі мережі конструюють не саму ідентичність, а свого роду “віртуальну оболонку” для неї. Завдяки розвитку інтерактивних інтернет-технологій третього покоління Web-3 (соціальні мережі, блоги, чати, форуми тощо) суб’єкти мають змогу зберігати свою індивідуальність. І. Костеріна (2008), спираючись на результати дослідження особливостей ідентифікації блогерів, робить висновок: “Гра з віртуальною ідентичністю стає все більше непопулярною. Користувачі Інтернету не хочуть бути “безликими” та носити іншу соціальну маску – навпаки, вони прагнуть створити в Мережі такий індивідуальний профіль онлайнового “Я”, який би відрізнявся від усіх інших (Костерина, 2008, с. 187). На думку Н. Дьорінга, прагнення індивіда відрізнятись від інших формує певні риси “постійного користувача”, за якими його впізнають інші суб’єкти взаємодії. Так утворюється “онлайнова ідентичність актора” у віртуальному просторі (Doering, 2003).

Слушними в контексті нашого дослідження видаються:

- *положення теорії О. Горошко*, зокрема про те, що ідентичність формується в результаті багатьох комунікативних процесів, основними серед яких є інтеракція, ідентифікація та інтеріоризація; витоки віртуальної комунікативної ідентичності слід шукати в організації інтернет-спільнот, які є середовищем соціального життя молоді людини, її комунікативної взаємодії з іншими (Горошко, 2009, с. 184);

- *концепція Дж. Сулера щодо самоконструювання образу “Я”* за допомогою вербальних і невербальних засобів інтернет-комунікації, що є результатом *самоідентифікації особистості в інтернет-середовищі* (Suler, 2000);

- *ідея конкретного моменту ідентифікації Т. Омонії*. За Омонії, образ, який автономно створює суб’єкт, аби пред’явити інформацію про себе іншим користувачам Інтернету, є відображенням його ідентичності лише в конкретний момент ідентифікації (Omoniyi, 2006).

Отже, можемо виокремити такі особливості самоідентифікації кіберпокоління: 1) самоідентифікування індивіда відбувається синхронно в

реальному соціальному просторі і мультикультурному віртуальному інтернет-середовищі. У гібридному (змішаному, синтетичному) інтернет-середовищі індивід має змогу конструювати і презентувати новоутворений образ “Я”; 2) у віртуальному інтернет-просторі самоконструювання образу “Я” може здійснюватися як *копіювання реальної ідентичності, зокрема національної та громадянської; утворення віртуального образу, відмінного від реальної ідентичності, а також поєднання елементів віртуальної і реальної ідентичності в гібридній* (за Дж. Сулером) моделі (рис.).

Щоб визначити особливості самоідентифікації української молоді, ми розробили анкету “Я в Інтернеті” (Краснякова, 2016) і протягом 2018 р. опитали 158 студентів останніх курсів столичних закладів вищої освіти віком від 18 до 27 років. Результати опитування показали, що переважна більшість респондентів (62%) презентують себе у віртуальному інтернет-середовищі як *реальну людину, громадянина/громадянку України*; використовують шаблонний інтерфейс, розміщують власні фото на сторінках соціальних інтернет-мереж. *Кожний третій* респондент зазначив, що застосовує створений у віртуальному просторі “нік” або “аватар” як під час спілкування з друзями в соціальних інтернет-мережах, так і в реальному житті; у віртуальному просторі інколи відчуває себе “людиною світу, разом з іншими користувачами мережі Інтернет”, при цьому “ніколи не забуває, що є громадянином України”.

Про “свій досвід створення віртуального образу, відмінного від реального”, повідомили тільки 10 осіб (1,5%); при цьому респонденти не зазначали мотиви створення віртуального образу “Я”. Найбільш популярними формами самопрезентації національної та громадянської ідентичності респонденти визнали *створення акаунта/акаунтів* (від англ. account – обліковий запис як сукупність реальної інформації) в автономно обраних соціальних інтернет-мережах. Студенти зазначали, що для презентації національної та громадянської ідентичності частіше обирають і застосовують візуальні (а не текстові) форми, зокрема використовують символи, кольори, атрибути, фрагменти національного орнаменту, власні фото, якот світлини “зі свята вишиванки” тощо. Випробувані вважають, що “візуальні форми точніше відображають національний характер користувача” і “дають змогу швидко ідентифікувати особу”.

Що ж до найбільш бажаних форм і способів представлення власної громадянської позиції, то переважна більшість респондентів (майже 93%) уникають спілкування у своїх онлайн-ових групах на теми національної та громадянської ідентичності, а найбільш прийнятними формами презентації громадянської позиції вважають інтерактивні полілоги, зокрема чати, форуми, коментарі на сторінках соціальних інтернет-мереж, обговорення в блогах і мікроблогах.

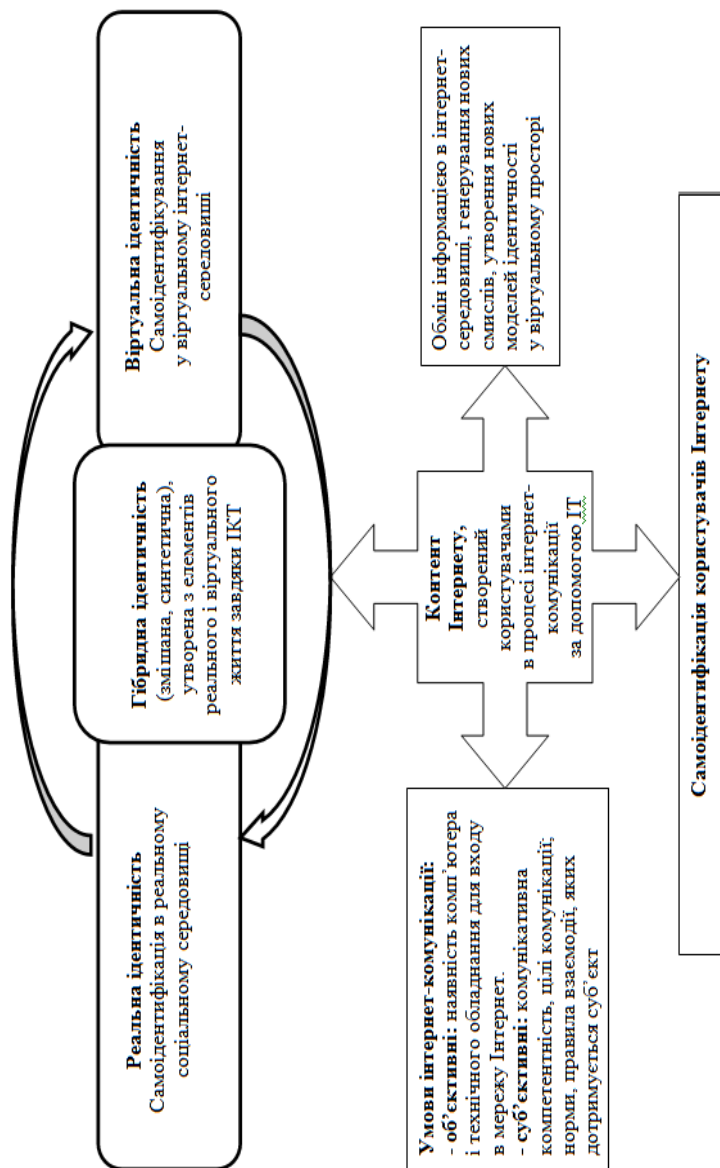

Рис. Особливості самоідентифікації користувачів Інтернету

Висновки:

1. Становлення національної та громадянської ідентичності молодих громадян країни відбувається синхронно в соціокультурному просторі і мультикультурному віртуальному інтернет-середовищі. У процесі комунікації в інтернет-просторі користувачі взаємодіють з реальними соціальними суб'єктами, а також створеними віртуальними образами. У результаті інтеграції елементів реального і віртуального життя утворюється гібридне середовище, яке сприймається як цілком реальне.

2. У гібридному (змішаному, синтетичному) інтернет-середовищі особа має змогу автономно конструювати образ/образи “Я” і презентувати його/їх у віртуальному просторі Інтернету. Самоконструювання може відображати: а) *реальну* національну та громадянську ідентичність; б) *новоутворену “віртуальну ідентичність”*, відмінну від реальної громадянської та національної ідентичностей, або в) *гібридну* (за Дж. Сулером), змішану ідентичність, що виникає в результаті перетину елементів реального та віртуального життя суб'єкта в конкретний момент ідентифікації.

3. Результати емпіричного дослідження показали, що переважна частина респондентів позиціонує в інтернет-середовищі свою реальну національну та громадянську ідентичність, третина демонструє елементи гібридної моделі ідентичності. Частка молоді, яка створює в Інтернеті віртуальний образ “Я”, відмінний від реального, не перевищує 1,5%. Найбільш популярними формами прояву громадянської та національної ідентичності студентська молодь вважає інтерактивні форми комунікативної взаємодії в інтернет-середовищі, зокрема блоги, чати, полілоги в соціальних інтернет-мережах.

Перспективи дослідження. У подальших наукових дослідженнях предметом розгляду може бути інтернет-середовище як ресурс розвитку громадянської компетентності студентської молоді.

Список використаних джерел

Асмолов, А. Г. (2014). *Идентичность реальная и виртуальная*. Взято из <http://vogazeta.ru/ivo/info/14423.html>

Горошко, Е. И. (2009). Коммуникативная виртуальная идентичность: гендерный анализ. *Филологические заметки. Пермский государственный университет*. Пермь – Скопье – Любляна – Загреб. Вып. 7. Ч. 2, с. 93–105.

Костерина, И. В. (2008). Публичность частных дневников: Об идентичности в блогах Рунета. *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре*, 3, 183–191.

Краснякова, А. О. (2016). Інтернет-середовище як новий комунікативний простір самопрезентацій особистості. Наукові студії із соціальної та політичної психології, 38 (41), 286–297.

Лучинкіна, А. І. (2014). Психологічні закономірності соціалізації особистості у віртуальному просторі. (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Інститут психології ім. Г. С. Костюка, Київ.

Маркузе, Г. (1994). *Одномерный человек*. Москва: REFL-book.

Павлов, Ю. В., (2013). Постмодерністські версії “деідентифікації” сучасної людини. *Наукові записки. Серія “Культурологія”*. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції “Культура в горизонті сталих і плінних ідентичностей” (12-13 квітня 2013 року, м. Острог), Ч. 2, с. 314–318. Взято з <https://eprints.oa.edu.ua/1875/>

Половинчак, Ю. М. (2017). *Сучасне інформаційно-комунікаційне середовище як простір трансформації української національної ідентичності*. Взято з <http://nbuviiar.gov.ua/images/nauk-mon/suchasne%20informatsiino-komunikatsiine%20sередovyshe.pdf>

Рейнгардт, Н. В. (2006). *Трансформация идентичности человека в информационно-компьютерном мире*. Взято из <http://www.dissercat.com/content/transformatiya-identichnosti-cheloveka-v-informatsionno-kompyuternom-mire#ixzz4QBXmHgL3>

Труфанова, Е. О. (2010). Роль коммуникации в построении личностной идентичности. *Вопросы философии*, 15, 128–142. Взято из <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kommunikatsii-v-postroenii-lichnostnoy-identichnosti>

Щербина, В. М. (2002). Сітвоя кіберкомунікація як соціальний феномен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 109–116.

Doering, N. (2003). *Sozialpsychologie des Internet*. Hogrefe Verlag.

Omoniyi, T. (2006). Hierarchy of Identities. In Omoniyi, T. and White, G. (Eds.), *The Sociolinguistics of Identity* (pp. 11–33). London: Continuum.

Suler, J. (2000). *Identity Management in Cyberspace*. Retrieved from <http://users.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage>.

Turkle, S. (1995). *What Are We Thinking about When, We Are Thinking about Computers?* Retrieved from http://web.mit.edu/sturkle/www/routledge_reader.

References

Asmolov, A. G. (2014). *Identichnost realnaya i virtualnaya* [Identity is real and virtual]. Retrieved from <http://vogazeta.ru/ivo/info/14423.html>. (in Russian)

Goroshko, Ye. I. (2009). Kommunikativnaya virtualnaya identichnost: gender-nyy analiz [Communicative virtual identity: gender analysis]. *Filologicheskiye zametki. Permskiy gosudarstvennyy universitet* [Philological Notes. Perm State University]. Is. 7. Part 2, pp. 93–105. Perm – Skoppye – Lyublyana – Zagreb. (in Russian)

Kosterina, I. V. (2008). Publichnost privatnykh dnevnikov: Ob identichnosti v blogakh Runeta [Publicity of private diaries: Identity on Runet blogs]. *Neprikosnovenny zapas: Debaty o politike i kulture* [Immaculate Reserve: Debates on Politics and Culture], 3, 183–191. (in Russian)

Krasnyakova, A. O. (2016). Internet-seredovyshe yak novyi komunikativnyi prostor samoprezentatsiy osobystosti [Internet environment as a new communicative space for personal self-representations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 38 (41), 286–297. (in Ukrainian)

Luchynkina, A. I. (2014). *Psikhologichni zakonomirnosti sotsializatsii osobystosti u virtualnomu prostori* [Psychological patterns of personality socialization in virtual space]. Kyiv. (in Ukrainian)

Marcuse, H. (1994). *Odnomernyy chelovek* [One-dimensional man]. Moscow: REFL-book. (in Russian)

Pavlov, Yu. V. (2013). *Postmodernistski versii "deidentifikatsii" suchasnoi lyudyny* [Postmodern versions of "Detection" of modern man]. *Naukovi zapysky. Seriya "Kulturolohiia". Materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Kultura v horyzonti stal'nykh i plynnnykh identychnosti"* [Scientific Notes. Series "Culturology". Materials of the VI International Scientific Conference "Culture in the Horizon of Sustainable and Flowing Identities" (April 12-13, 2013, Ostroh). Ch. 2, pp. 314–318. Retrieved from <https://eprints.oa.edu.ua/1875/> (in Ukrainian)

Polovynchak, Yu. M. (2017). *Suchasne informatsiino-komunikatsiine seredovyshche yak prostir transformatsii ukrainskoi natsionalnoi identychnosti* [Modern Information and Communication Environment as a Space for the Transformation of Ukrainian National Identity]. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-identychnosti-cheloveka-v-informatsionno-kompyuternom-mire#ixzz4QBxmHgL3> (in Ukrainian)

Reingardt, N. V. (2006). *Transformatsiya identychnosti cheloveka v informatsionno-kompyuternom mire* [Transformation of Human Identity in the Information-Computer World]. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-identychnosti-cheloveka-v-informatsionno-kompyuternom-mire#ixzz4QBxmHgL3> (in Russian)

Trufanova, Ye. O. (2010). Rol kommunikatsii v postroyenii lichnostnoy identychnosti [The role of communication in the construction of personal identity]. *Voprosy psikhologii*, 15, 128–142 (in Russian)

Scherbyna, V. (2002). Sitova kiberkomunikatsiia yak sotsialnyi fenomen [Networked kiberkomunikatsiia as a social phenomenon], *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], 1, 109–116. (in Ukrainian)

Doering, N. (2003). *Sozialpsychologie des Internet*. Hogrefe Verlag.

Omoniyi, T. (2006). Hierarchy of Identities. In Omoniyi, T. and White, G. (Eds.), *The Sociolinguistics of Identity* (pp. 11–33). London: Continuum.

Suler, J. (2000). *Identity Management in Cyberspace*, Retrieved from <http://users.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage>.

Turkle, S. (1995). What Are We Thinking about When, We Are Thinking about Computers? Retrieved from http://web.mit.edu/sturkle/www/routledge_reader.

Alla O. Krasniakova. The Internet environment as communication space of national and civic self-identification of the cyber generation

The author investigates the Internet information and communication environment as amulticultural virtual space of interaction of people speaking different languages and representing different cultures. The Internet space is a hybrid environment created by means of the information and communication technologies (ICT) in the course of integration of the elements of real and virtual life. In the process of interaction between different social subjects user's identification features are developed in the Internet environment. The author considers the following peculiarities of self-identification of the cyber generation in the Internet space. Self-identification process

proceeds simultaneously in the real socio-cultural space and in the virtual Internet environment. The self image construction in the virtual Internet space occurs by a) copying of the real identity, particularly national and civic identity; b) creation of the virtual image, which is different from the real identity; c) combination of the elements of the virtual and real identities in the hybrid model (according to J. Suler). The possibility to create different self images in the virtual Internet space causes the development of the changeable, dynamic and unstable identity. The author argues that the process of self-identification of the young citizens of the country is combined with the crisis of their child identity formed in the framework of the actual system of social relations under the influence of the parents and their involvement in the virtual world of the Internet with its new systems of values, norms and rules of behavior. An empirical study of the peculiarities of the student self-identification in the virtual Internet environment proves that the majority of the young people (62%) present their real national and civic identity in the Internet environment, and one third of the students demonstrate elements of the hybrid identity model. The portion of young people who create only a virtual self image do not exceed 1.5%. Almost 93% of the respondents choose visual forms of presenting their national and civic identity. They use symbols, colors, attributes, fragments of the national patterns and other forms. The most acceptable forms of the Internet communication in which national and civic identities manifest themselves are interactive polylogues, namely charts, forums, commentaries on social network sites, blogs and micro blogs.

Key words: Internet environment, Internet technologies, self-identification, virtual identity, hybrid identity model.

НАШІ АВТОРИ

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9808-4550>

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1237-0637>

Горностай Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8023-6408>

Дроздов Олександр Юрійович

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6682-9108>

Краснякова Алла Олексіївна

науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кухарук Ольга Юріївна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лазаренко Валерія Олексіївна

здобувачка ступеню PhD другого року навчання, лабораторія психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9795-8458>

Осадько Олеся Юріївна

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9644-421X>

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, в. о. завідувача лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8107-7573>

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Маса як об'єкт соціально-психологічного пізнання: розпорошений стан і феномен сконцентрованості.....	3
<i>Губеладзе І. Г.</i> Соціально-психологічна детермінація формування почуття власності особистості в онтогенезі	30

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ І МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПОЛІТИКИ

<i>Васютинський В. О.</i> Семантична структура уявлень студентів про історичні провини українців	43
<i>Горностай П. П.</i> Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології	54
<i>Слюсаревський М. М., Чорна Л. Г.</i> Психологічний стан і громадянська ідентичність дітей-переселенців зі сходу України	69
<i>Кухарук О. Ю.</i> Конфліктне мислення і конфліктна взаємодія: соціально-психологічні особливості взаємодії військових і цивільного населення	87
<i>Лазаренко В. О.</i> Дослідження просторових ідентичностей внутрішньо переміщених осіб за допомогою картографічної візуалізації наративів місця проживання: постановка проблеми	96

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Дроздов О. Ю.</i> Геополітичний образ майбутнього молоді з різних регіонів України в контексті психологічної безпеки	113
<i>Осадько О. Ю.</i> Соціально-психологічні практики розвитку життєвої компетентності особистості.....	128

Скнар О. М. Дискурс громадянської та національної ідентичності: конструкти самосвідомості молоді	139
Череповська Н. І. Розвиток патріотизму молоді психологічними засобами методики “Медіаклуб”	150
Вінков В. Ю. Уявлення молоді про життєвий успіх: структурно-змістовий аспект дослідження	161
Краснякова А. О. Мережа Інтернет як комунікативний простір національної та громадянської самоідентифікації кіберпокоління	174
НАШІ АВТОРИ	185

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES AND PRIORITY TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY AT THE CURRENT STAGE OF SOCIAL DEVELOPMENT

- Slyusarevskyy M. M.** Mass as asocio-psychological issue: scattered state and the phenomenon of concentration 3
- Hubeladze I. H.** Social and psychological determination of personal sense of ownership formation in ontogenesis..... 30

PSYCHOLOGY OF POLITICAL CONFLICT AND INTER-GROUP RELATIONS IN THE FIELD OF POLITICS

- Vasiutynskiy V. O.** Semantic structure of students' representations of the historical guilt of Ukranaians 43
- Gornostai P. P.** Collective trauma as an issue of social and political psychology research..... 54
- Slyusarevskyy M. M., Chorna L. H.** Psychological condition and civic identity of the internally displaced children from east Ukraine 69
- Kukharuk O. Yu.** Conflict thinking and conflict interaction: socio-psychological peculiarities of interaction between the military men and civilians 87
- Lazarenko V. O.** Cartographic visualization of place-of-residence narrative as a tool for studying spatial identities of the internally displaced people: the core problem 96

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH SOCIALIZATION IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS AND EDUCATION REFORMS

- Drozdov O. Yu.** Geopolitical image of the future in representations of the youth from different regions of Ukraine in the context of psychological safety..... 113
- Osadko O. Yu.** Socio-psychological practices of the life competence of an individual 128

Sknar O. M. Discourse of civic and national identity: constructs of youth self-awareness	139
Cherepovska N. I. Development of youth patriotism by psychological means of the media club method	150
Vinkov V. Yu. Youth representations of life success: structural and content aspects of the study	161
Krasniakova A. O. The Internet environment as communication space of national and civic self-identification of the cyber generation.....	174
AUTHORS	185

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2018. – Вип. 7 (21). – 192 с.

Обговорюються теоретико-методологічні засади та актуальні завдання політичної психології на сучасному етапі суспільного розвитку, зокрема щодо вивчення масових феноменів та соціальних норм. Аналізуються проблеми громадянської ідентичності українців, показано її позитивну роль у соціально-психологічній адаптації переселенців зі сходу країни. Питання національної ідентичності та патріотизму молоді розглядаються у психологічних вимірах минулого і теперішнього, в історичному контексті та в межах сучасної соціально-політичної ситуації. Як психологічні орієнтири життєдіяльності української молоді та показники прогнозування нею перспектив соціально-економічного і зовнішньополітичного розвитку України визначено життєвий успіх та образ майбутнього. Під кутом зору політичної психології розглянуто також почуття власності та процес його формування в онтогенезі.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

This issue of the journal is devoted to the discussion of the theoretical and methodological foundations and challenges of political psychology at the current stage of the society development, which are mass phenomena and social norms in particular. The articles focus on the analysis of the civic identity of Ukrainians, and prove its positive role in the process of socio-psychological adaptation of the displaced persons from the east of the country. The issues of the youth national identity and patriotism are tackled within the psychological dimensions of the past and present, in the historical context and in the context of the present day social and political situation. Life success and the image of the future are viewed as psychological reference points of the Ukrainian youth's life activity and indicators of their vision of the prospects of socio-economic and foreign policy development in Ukraine. Psychological interpretation is given to sense of ownership and the process of its development in ontogenesis.

The journal is addressed to the academics working in the field of political psychology and the related sciences, lecturers and students.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 7 (21)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *С. І. Позняк*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 13.12.2018 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,5.
Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Талком”
93115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.
